

Гыц Асца

Ашьхаркэыт

ма

Оымчыбжъа Ацсхара

Атоурыхтэ роман

Акәа – 2005

Уарада

Иаххылацшхэу, лахь сумтан,
 Сыжэлар рзыхэан цсахрада
 Сыказарцы иахьысхэало
 Сабацэа рашэа Уарада.

Бжбы таала иансыргызуа,
 Исхэоит гэыргыа-ччарада,
 Ари ашэа гэак ажэабжбул,
 Игэы тшыагэоуп Уарада.

Абри шцеицшу аиатым хэыч
 Ицэыуара аусимада,
 Иан лзыхэа лагырзышак
 Аныкэитэо лыжырта.

Исанахэоит ацстазаара,
 Зкы шыкэсала еилшэарада
 Тынч ишааиуаз, цшак иагазшэа,
 Ишыбжъазыз хьахэрада –

Зынгы, сразкы иакэмакаруа,
 Ицэаацэауеит цышарада:
 – Сразкы, сразкы, скьацтажэумтэын
 Сара оныда-гэарада.

Ацстазаара атагэтасра
 Цьоук ыкэнахзоит харада.
 Ажэоан абри гэанамтозар,
 Нас ацэгъара збартада.

Иаххылацшхэу, лахь сумтан,
 Ас сахьашшуа чхарада,
 Уа, зны-зынла иаасыргызлап:
 Уарада-гэышья, уарада!

Гьаргь Чачба

– Сыңаын, угыл! – иааиахаит ишытахаька иидыруаз апап ибжбы, уи инапы ижжаахырк иныкэицеит. Иара доагылан, даахьахэит. Апап ишытахаь ауахэама амацуцаа сихаби-сицби хэа изеибарцшыны игылан. – Хуахэама аоныцка убара сеигэыргэсит, ах ица Гыргэал! – анихэа, арцыс ибла траа апап днеецапшит, - иара иаб ахра имырхижытэи ус изырымхэацызт, нас исааиртынчын, ихы изылаиркэит, апспэахэарак иабызаны. – Зус рацеоу анхаогы иусурахь дантымцыц уанахзаа, акы уаанацеит. Угэы ицхо сахэа, усаарт, сычкэын! – ихэсит апап, аха арцыс сымтуазшэа аниба, инацицеит: – Уеилыскаауеит, сычкэын. Узыкэшэаз агэырфа ашытахаь, умацара указар утахууп. Узацэра узхылцшэтроу ахьамадоу, ицшыоу атыцае иухыугарц узбеит. Хуахэама аоныцка апсыртынчга узыцшаар стахууп, сычкэын. Умала унсыжыуеит.

Апап иуаа амфа наиртан, даахэны рыгэта данаалс, инаишыталэит. Урт дрышыкласшуа, даатгылт ах ица Гыргэал. Ажэлар ус ихыз ршыон, данырнатоз Гьаргь хэа итароыз. Имацара данынха, лацшыла акеце илацш надхылэит. Иара уапэка дацагылазаарын. Дындэылцит. Афаистон ишпахэаз ицахэаны, иахьаатгылацэказ игылан. Гыргэал ашышыхэа, уи ауахэама атзамц хараккэа шеймидоз, атуан харгэеж асахьейднакылоз днавсны, сымтзакэа исаньнейхоз, асэка рацхьа игылаз афаистонхьча иахь инапы шейкэит, асэка ауижьраз. Афаистонхьча еиликааит арака акраамта ишынхоз, иекэа дэыкэицан, абаагэаранда азааигэарахь афаистон шейган, асэка рхы иакэититэит. Уи дизцшуа апсацлакэа рыцака арымз дыкэтэан ах ица. Амфаогы уараапсон. Ас хара дышзымтэоз аниба, доагыланы, агэашэ ахь иеынейхэит. Дахьынтыцыз, цака, азиас леиуан. Уи дахыкэгыла, ишыаеа шейхигэит. Акэа дзыоназ роны ааста, ара иаха ионызшэа ицсыршыаган. Амала ауахэама амацуцаагы ахьимбапа дыказарц итахын.

Аныхабааш зыкэгылаз адгыл харакыра ахьаанцеаз данси, арымарахь ала ицоз, алада улбаазгоз амфа данымлакэа, иаапцеаны акэрахьы илеиуаз амфахэастала имфа ааиркэаит. Ахахэ кэашкэа днарыкэгыла-аарыкэгыло, адгыл бжыцэоз Мыкэи Дэаби ахьейлалоз дынхыкэгылеит. Азы шейбафозгы, азиаскэа рааста реилалартаеынтэи ицоз иаха ахьибоз, апстазааракэа реилаларта ибазшэа дыцшуан. Агэыцра мфанызаоын, акэымзар ауафы иезыкэйршэашаз здыруадаз. Мачк игэы аакалэит, избанзар иара, аподпоручик Гыргэал Чачба адиутантс дызмаз Кавказтэи ар акомандакацао Михаил Воронцов ихатэы хакым Ераст Андреевски ицха аихабы Елена кэыцш, адунси изыкэыз зегы аницеызгы, лакэын дзызхэыцуаз ихатэ пстазаараз. Аха уи уажэы изааигэа дыкамызт, дхаран, ааигэагы дибашамызт. Амала иара ицстазаара мачк атэаара, Мыкэи Дэаби шейлалоз сицш, ааигэа изыкаломызт. Иара ихата иускэа убранза силацатон, ирласны иузеилырго ибомызт, ицегь иуадаоымхандаз. Елена лакэзар – лхацацара лаб макьана дакэшахатхомызт, дхэычзан хэа дичьазон.

Акэымжэи акабей рныкэгара ацхын иуадаоын. Насгы уажэшьта ахра иаахшэсит, амш шыбзиахозгы, апстхэа цэыш иахьалацшуаз, ауахэама ихадаз атыцае икнахаз Анцеа исахьа зныз айкона иеицшыз, зыццхькэа зхаргэежызышэа иубоз Амра. Иахьатэиала чагьак лбааимдацызт, даапсангы дыкамзи, убарткэа ракэхарын мачк ашоура дазыркуаз. Азиаскэа дахьрыбжыагылаз изыцстацаган. Мач-мач деигьхо далагеит. Арцыс кэыцш, ааигэа зхаеы арыцкьара иалагаз, ихы хтны дахьгылаз дызбоз ачкэынцеа, акы иалахэацаз иакэны дымцхьазакэа, сибароны Дэаб шыказ реархэит. Азиас иавцаланы илеиуан, адагькэа ршыырц, ахахэкэа апыр-сыр иршэуа. Изышытазгы дагьык акэзаарын. Иара андыршэлак асацеахуан, апсы ааивнагарц ианыохэыццэраалак, иавахауаз ахахэ итнакьоз ацекеырца иахэлацеаанза, асацеахуан. Агэы ицеаазар акэхарын, азиас ирны, арцыс дахьгылаз иаахыкэтэалт.

– Ишыы, ишыы! - сыртуан ахэычкэа.

– Иамашэки, апсы тазааит, - нарыкэситит, нак ирахартэ сицш, ибжбы тымгацеакэа.

– Ишыы, ишыы! – сибархэхэон дара. – Адагь уеигзома?!

– Адагъгы апсы тазар атахыми...

Ачкэынцэа руазэ зэааирхаз ахахэ адагъ зыкэтэаз ахахэ ианныркыцалейт. Гьыргэал ас игэы цшканы имбацызт, игэы апэы аланацейт. «Ахахайра-а!» - сейбаргэырғон ахэычкэа. Ишбаға несихиган, адагъ днахагылан, ачкэынцэа днарызцшит. Илацш ргэамцхейт, икэйт-ситуа иааилагылт. Ишбапцынцала адагъ днагэтасны, азиас инейтсейт. Азеибафарае илеиаанза, дазцшуан, нас уаха ибартамхейт. Ачкэынцэагы, ирыхыыз рзымдыруа, азиас иавцаланы реьлархейт. Цытк ианыласкыа, азы италейт, уахь цытрак рыбжы гон, нас илацш ианаацшэа, адырфегь имацара дшынхаз ааинырт. Иаргы уи акэын иитахыз. Аха абыржэы акэын урт ахэычкэа иахагы хыас ианикыз. Дара иара дырзеилымкааит, избанзар дейлыркаартэ рызхауамызт. Ршьапы хыркыақыа, сыхыжэ-кэыжэ, ирыгын акыр. Гьыргэал ианакэызаалак ауафарае доусы имали ихызи рыла сейихцэомызт. Дара зегы атахын, ацстазаара сейкаан урт рыла. Абарт ахэычкэа ракэын Ацсадгыл иалахынцэахаша, амала иара ахата лахынцэак амазар.

Мыкэ ақыта иалсуаз амфа асынтэ арахь ишаауаз сейлургартэ, сейшьтыбжык ааигэахон. Азы иаазхыкэгылейт ухэартэ, ашьтыбжэ аанцэейт. Гьыргэал азеибафара дзапшылон, асыуаф иара даниба иахь шеааихаз удыррыртэ, асы ашьацкэа ахахэкэа иахынрыкэгыла-аакэгылоз ааигэара иасын. Гьыргэал изааигэаза ианааи, азиас инталейт. Азы сейлырсеа ишааиуаз, иаазхыцит. Асыуафгы дылейжэпейт, иарцысрахыгы макыана дшымнейцыз сейлкаан. Гьыргэал идырит ари асыуаф чкэына дарбаныз. Еггыгы дгылан, ах ица ихала даахыахэуазар, ма зпаарак каицозар хэа. Уи ах ица дзынаскыагомизт, хцака шыкэса рыла акэын кералагы дзылаисейхабыз, урт сейрызхауанапы, Гьыргэал зныкгы иара иимырбейт шытрадулоума, тагылазаашыалоума цэара хэычык дзылаисейхабыз. Аха уажэы ах ица, дызташэаз аамта удаф азы, дааицейцшит. Насгы ак бжыахазшэа, ионыцка хыантыцызэа ицран.

– Усейшьтахх уаазсей, Манча? – апыхэтэан дцааит Гьыргэал.

Даут Чкатууа, ихэычы хызы Манча ала даницхыа нахыс, идырит ибзыцэашыа дшыбзыцэашыаз дшынхоз. Игэы аахыацейт. Гьыргэал дшыхэычыз аазафыс изалхыз самырзакантэи атауад, агенерал Жэраб Чкатууагы аца диоуйт. Кыкахшк иаазаз хэа ирцхызоз ачкэынцэа ранацэагы шытрала сейхэшыцэан, и-Дадиянцэан. Гьыргэал хыкэкыла ацара дазыркаанза, дахыиз Лыхни Самырзакан инхоз Жэраби дрыбжыан, дахыцалакгы уажэшыта иашыейцбыз Манча дааицырмыршэакэа дицын. Арт атаацэарагы реы шыха зыхь сейцш ицкыаз бызшэала ицэажэон азы, ахэычкэа рысабира инаркны, ирхатэы бызшэахаз ацшэа абейаракэа рнырит. Уи инаваргыланы, ранацэа рбызшэа, агыршэа, рцейт. Гьыргэал иан Александра дзызелымхаз акыртуа бызшэеи алитературей ахэычкэа ирылалазан, рацхыакатэи рыцстазаарае ирыхэартахартэ икалцейт. Аурыс напхгара Ацсны асанаргэгэоз аамтаз акэын дара анрызхауаз, ах итэарта иазааигэаз ақыта Бамбора акэын иахыказ Ацсны иказ аурыс ир акомандакацаф итыцгы. Аурыс сейхабыра Лыхны иацаауан. Гьыргэали ибзыцэашыа Манчей арцафы дырзалхын, аурыс цара роурцгы.

Жэа-шыкэса зхыцуаз Гьыргэал рацхыаза даанижыит Манча, избанзар уи уажэшыта ицара иаицар акэын, уи азы Манча хэычы макыана дмачын. Цшы-бызшэак здыруаз Гьыргэал хэычы Кэтешытэи агенерал-губернатор Гагарин ионата дыфонанагалейт. Ацсны ахра ныкэызгашаз ауафы дазыкацатэын. Даса бжы-шыкэса инейцынкыланы ацара иазкыз ах ица ацара ду ирхайт Қарти, Петербурги, Парижи иказ ацараиуртакэа реы, ицейт даса хэ-бызшэак: афранцыз бызшэа, анемец бызшэа, ангылыз бызшэа, атыркэшэа, алатын бызшэа. Ацсны ахра зегь рыла иазыкацыз дгыланы дыкан, уи иара иуахтан. Абри аамтаз Гьыргэал, тагылазаашыак каланы, Ацсныка даныкэнагалалак, итэыла хэычы зегь сеймидон, ицафратэ мафэа ныкэцаны, апсуа арцыск ишиаанагара исейлахэа. Ах ица дызхауан, зны данаалак ишэыз икэымжэи икабей, изейкэеи ишьацакэеи ицэхэычхон азы, дасазны данаауаз инаалоз даса мафэа фыцк изырзауан. Абас дшыказ уи рацхыаза дзыниоз Манча-Даут иакэын, аха иара изы еснагь уи д-Манчан. Гьыргэал ибара иахгэакуаз, уи

дицмхарц, Қәтешь тауади-аамстеи ргимназиас ацара зцоз Манчагы ма иаб Жәраб ионы дыцшыи, ма Лыхныка дауан, иашья дихгәакуа. Гьыргәал Европа дахьалаз, уахь инхоз ажәларқәа рыхныкәгашья абсиарақәа шыреицаауазгы, ипәеижь иаласыз 0-0натак дызладырбеиаз ажәйтә қабзқәа ракәын арака иныкәигоз, иаха хатыр рықәцаны, избан акәзар ацара ахьицоз ирымаз акультура ирцаз акы еицш дахәацшуан, арака дызлаазаз ацаси хырцашья змамьз пстазаара-бзазаран. Мачна Гьыргәал дицмхарц дишътан, аха дицашьяцуамьзт, дисигәыргъон.

Гьыргәал, иани иаби ауахәамас рызқәа тыц ылихьизижьтсеи, дицрымтқәа Манча дицын. Уи ауаха ах ица акыраамта дзышьтамлеит. Ибзыцәашья, дкараха дшыказгы, исихабы дышьталаанза илацш игимырхеит. Ацх агәта асаа0нашахьан, дара реанеилырхуаз. Еснагь еицш удак асы еицшышьталейт. Аацәылашахьан еицш Манча даадырцшит. Аполковник Кониар дицахын аподпоручик Чачба. Арахь ах ица Гьыргәал ииартае дыказамьзт. Амацуцәа излархәаз ала, ах ица фаистонла дцейт, аха ихы ахьирхаз рыздыруамьзт. Манча игәы иташәсит дызбзыцәашьяз дахьдәықәлаз, дишьталарцгы исазикит. Кониар иаишьтыз афицар имуит, аихабыра зыоназ ахьбрахь Манча дигарц збаны. Уака Кониар Манча дизцааит ах ица дахьыказ игәы аз0озар хәа. Манча Кониар дижьсейт ус гә0арак шимамьз ала, аха иара излауаз ала, ауаа ишьтацаны, дицшаарци илшозшәа, диргәыцит. Манча дшаахынхәыз дьжәлеит, ихала Гьыргәал дишьталарц. Игәгы дамжьейт.

– Усышьтахх уазцеи, Манча? – цыхьейцш ибжы тынчны, Гьыргәал даакәцәины, ихасы мцсахзакәа, иблақәа тқәаа, зышпәаны ам0а ианыз Манча илакыц дныхцшылейт.

– Аполковник уибар итыхуп.

– Избан? – дтынчхын Гьыргәал.

– Бзыцаа рыедырцәгьейт. Дали Цабали тынчрам.

– Иртахьуи зырхәаз?

– Акомиссия рхым0ацгашья ргәацхом рхәсит. Уртқәа зегьы цкәа иара иуеихәап. Амала иаарласны уибар итахьуп.

– Сара исылыхи? – Гьыргәал азеибафарахь дынхьахәит. – Ажәлар тынчымзар рыртынчрае ихы саирхәарц итахьызар акәхап.

– Ус сгәы иаанагоит.

– Уара угәы ишцаанаго: схы ишцам0ацызгара?

– Аполковник дуцхьазар, уахь мцашья умазам. Аиакәым калаанза, ацхьыраарагы кауцароуп. Ужәлар роуми.

– Сара сыжәлар сымырххьейт.

– Уара иумырхьызаргы, ажәлар ыкоуп.

– Аиаша умхәеи: сахькахауа здыруандаз, абамба шытасымтцози.

– Узташәаз еилыскааусит. Хаб Жәраб анышәатара асны даакәыпсычхан, асы леиуейт, аха изтны ицоит, цъара аамтаньк хазкашәозар аабап хәа сеихәсит.

– Уаха акыр соухәома? – дцааит Гьыргәал, иахаз дшақәымгәыгуаз ирдыруа. Манча ҫааитит, иара ихата игәы иалаз цәыримгарц, аха уи ала Гьыргәал иахагы инацшыны еиликааит игәы иташәаз шиашаз. – Издыруейт, Манча, иахья уныжьны сахьдәылцыз угәы ишалюу. Ариабжьарак агәхьяа уасыргазейт, мацк уцсы ушьар стахын.

– Избан агәхьяа сзаургаз? Уара угәр0а сара исгәр0азамзи?

– Манча, уарей сарей разкыла хайдхәалоуп, еидыцшыагы хамам. Сара 0таацәарак сьман, исзынхейт таацәарак. Уи сихагы хайднахәалоит. Аофициалтә документқәа реы иарбоуп саби сани зустқәоу, хә-0ык ахшара хашрымаз, сеицбацәа х-0ык аиахәшыцәеи ешыаки шсымоу, саб иашыцәа зустқәоу, урт ртаацәарақәа ухәа, хашьтра зегьы арбамзаргы иадырбашт. Аха урт ашәкәкәа реикәыршәара знапы иану ирзеилымкаауа доухала уарей сарей таацәарала хайбытоуп. Нас иагьынхааит уи рзымазаны, ус еицъзаргы хаздыруам. Амаза – хазьнартоуп.

– Иахьцалакгы, умала указарц утахын. Умала – сара сыда.

– Иухэо иашазаргы калап, - ихэан, Гьыргэал даахьахэит. – Аха сара уара уоуп саззырхэыц, схага схы итамшэит.

Ах ица ибон дара зхащхьаза мац-сачла реикэытхара шыкалапэкьоз. Ирзеицшыз адоуха еибаркны иаман, уи ишаазозгы, Гьыргэал Европа дахьынзаказ дасауаохон. Уи дызхысхьаз агимназиатэ цара дахьаеыз, Манча иаамта дасакхон, уи иаргы дацныкэон. Нас дышнениуаз ацара ду ицарын, итегь дышэрын, дызхарын, аха уаанза Гьыргэал даса цытк дымнаскьар аушамызт. Аха зегьакакэын, ах ица агэра ганы дыкан – дара ируахтаз акакэон.

– Сара хашьтра бзианы издыруан, - ихэсит Гьыргэал. – Аха атоурых адырра азымхозаап, иахэтоу алкаа акапаразы. Сдырракэа дасакала срыхэацшуа салагеит анышэатара ашьтахь. Абарт зегьы еыц срыхэацшырц стахын, сымала скалар еиха еицьыз цысшьон, аха уара уда сыхэшэымзаап абракагы. Усыцхраа, ххэыци хэыцьягы. Хьлцак хэеицтахысуазар аабап.

– Аподпоручик, дущэоит аполковник! - еааитит Манча, даса знык ихы иирдырырц.

– Уи сара иасхэоит Манча саницшааз шьыбжьышьтахь ауп хэа.

– Ас аума аруао адца наигзарц шихэтоу?

– Умбой икоу, сашьа Манча, аполковник Ацсны алахьынца избарц дасуп. Уи снапала инаигзарцгы цэгьа ибон. Ус анакэха, сыцсадгьыл, аиашаз, ари сыцсадгьыл ауп хэа испхьазоит, сыцсадгьыл алахьынца айкэыршэара сеалазгалозар, икастогы здыруазароуп. Икасцо здырырц, хтоурых аеынтэ алкаакэа снапы иакызароуп. Нас ауп сыжэлар цыара цыраарак анрысто, урт ирылшои ианрылымшои анызбо. Сара саб, Ацсны ах Ахмытбеи Чачба, Михаил – ашэкэкэа излархэо ала, еы-шыкэса рацхьака азы дыхцан. Уи дырбаандастэны Новороссиск днаргеит, уаантэи Ставрополька амэа дыкэыргалейт. Уаагы дырзаанымкылакэа, Воронеж дыргеит, убра нхарта тыцс ишьтихырц. Сынтэа, аацынра алагамта изхымгакэа, ицстазаара далцит. Инцэсит Ацсхара. Нас иццэама Ацсны алахьынцагы? Изыкалеи абас? Уаха моак амазамзи? – Гьыргэал Манча десацшуан, изакэызаалак атак дазцшны. Гьыргэал еицуамызт. – Ацсны хэынцкаррас иахьа иамаз ахра акэын. Уи ахыргеит. Уажэы акытакэа регы ахцэа камлароуп хэа икэгылт. Аимпериа ахьынзаназаазо ах запэык дыкоуп, уи ацар иоуп. Аха, ахра ыкамкэа, ажэлар зыкалома? Абра избейт абыржэы ахэычкэа. Хьлацшрадакэоуп. Иршэу ыкам, ирышьоу ыкам. Арахь адгьыл барақыат икэуп. Жэларцас абарт ирыцсыхэузеи, Манча? Уареи сареи хазлараазаз абазара ызуама? Мамзар уи есим хэа мап ацэахкыртэ еици иацсоу? Зеумтусеи?

– Ускан ххатакэа ххы мап ацэахкит ауп, Гьыргэал. Акамзаароуп ари иаанаго.

«Умбой!» – ихэозшэа, Гьыргэал ихы ааирцысит. Абри арцыс дычкэыназшэа дызымхэыцзацызт. Арахь Манча акыр деицбын. Рэыцегь ирыбжьаз акэра иалагзаны, Гьыргэал даараза акыр ирхазшэа ибон ихадырразы. Ус анакэха Манча изхара макьана иабаказ. Аха уи ихэыцшыаз, алкаакэа рыкацашьаз ацсабара инагаз баохатэран акэымзар, макьана иабаимцыхьашэарыз. Ауаеы даниуа акэзаарын иуаэрагы аниуаз, амала еиуеицшым ацстазаара атакэатасаракэа ирыхьаны, еицшымыз ацэеижь ахалон умхэозар. Гьыргэал иоуз агэаанагара шыакэиргэгэозшэа, Манча ус ихэсит:

– Сашьеихабы, уазоры! Угэы ишаанаго хтамхацэкьар калап. Асы леиуеит, аха изтны ицоит хэа хаб Жэраб иихэаз аасгэалашэахт абыржэы, изакэу сыздыруам. Уара уахра мацара уазымхэыцын, иудыруеи Ацсны тамхар, даса моак ылнахыр, настгы Кониар инапхгара хажэлар ирзеицзар.

– Иухэарц иутахыу аилкаара цэгьоуп, - ибла тархэлакэа изоышьтымхит ах ица.

– Иугэаларшэа ажэытэ Колхьида ахэынцкарра. Гомер излеихэаз ала, Кавказ амшын асыкэ зегь ацанакуан. Абырзенкэа анаа нахыс, Хайт ихэынцкарра аилабгара иалагеит. Ацыхэтэан Колхьида ыказамкэа инизаа ицеит. Аха уи иахылтыз ауп Ацсны. Абрака еикэхагэышьейт Колхьида ахьынзаназаазоз еиуеицшымыз цэажэашьала ирхэоз ацсуа бызшэа. Еикэхеит ацсуаа. Ироуит рхатэы хэынцкарра.

Дасазны рхаёсы изымааишаз, зны-зацэык рыхшыю силкаара иаццэырцыз Мыкэ аныхабаа дыргылеит.

– Абас сицш ахэыцрақэа абааугей?! – ицьеишьон Гьыргэал.

– Сара ацарауаа, ачынуаа, ашэкөөөцэа, ашьтрадукэа срыецэажэалоит аоны, ацараёсы, сахьаарыкөшөө.

– Аиёарцшра икаупаз ала иухэарц иутахи?

– Ацсны тахом сэхэарц стахыуп.

– Уи ус акөым, - даакэцсычхайт ах ица. – Ухала иухэсит Колхьида Ацсны ахылцит хэа. Аха иабакоу Колхьида? Колхьида иампыцакыз адгьылкэа Кавказ амшын цшахэа зегьы ацанакуан ухэсит. Иабакоу урт адгьылкэа иахьа? Урт ианраамтаз хаз-хазы реырцсакьейт, уи иагэылцыз ируакыуп Ацсны. Аха Ацсны илнахуа амоа арбану? Уигьы ус асапар, хтахсит ауп. Ус акөымзар Кониар инапхгара изыкэнацо иарбан мооу? Изырзша акөу, итызгаша акөу? Хацсуа шьтрақэа, асазкэа, ирыхьыз ухамштын. Хара идырым моак хангылоуп, силкаашьа иамоузеи? Мацк ахэыцра атахыуп, аха уи зылшода?

– Уара ухазынгы атак умазами, уи дасазэы иузиамхэозаргы?

– Икалап исымазаргы, - ихэсит Гьыргэал, мацк данаахэыц.

– Уи уара уазымхэыцыр залшомызт, избанзар хы-шыкэса раахыс Кавказтэи ар ркомандакацао иадиутант уоуп. Уака инеиуаз ашэкөкэа зегьы унапаёсы икан, иубон егырт ахракэеи Ацсхарей рлахьынцакэа иахьынзеицшызи иахьынзеицшымзи.

– Сара еснагь сазхэыцуеит саб Ахмытбеи ахра шиоуз. Аха уи аус Ацсны Урыстэыла иадлаанзагьы... - даатгылеит иара, нас: – иадырпаанзагьы ахы акхьан.

– Аиаша ухэсит, Ацсха Чачба Манча ица Кьалышьбеи акраамта ибзианы иныкэигон ижэлар, ихьзгы нхсит ргэаёсы.

– Умбои, Манча, рыцхарас икалаз: сабду Кьалышьбеи хэ-оык ахэсақэа иман. Атыркэцэа хтэыла хэычы рнапацака иааргьейжэтеи, ацсылман дин азин инатон ахэса рацэа имазарц, иаргы инахаиркьаөейт. Убарт реынтэ, ацхацэа наламцакэан, быжь-оык ахшара иман. Иара иашьтахь зегьы ахра ртахын, урт цхырааөцэас доусы ирымаз раншьцэа ракэын. Дарбан еншьазаалак иахэшьапа ахра игарц итахын. Уажэы ааста Ацсны ахра анытбаазаз ыкан. Ажэытэ Колхьида адгьылкэа зегьы ацанаклон, халщыс жэлар усгы иацсыуан, нас Кэбанынза иназалон. Ахцэа рыхшара рацэароуп хацсадгьыл еснагь еикэызшоз. Ацсхара зымгаз дзыкэтэаз адгьыл ахы иакэититэырт далагон, ижэлар реизакра игэхьаамкэа. Ихы дашьтан, аха ихала иешыбжеитэуаз изеилкаауамызт. Нас икалон сибашьрак, асшьцэа сидызкылоз, ма ахцэа руазэ силикаауан ажэлақэа реидкыларада сиара шыкамыз, ма иашьцэа зегьы инапацака иказар, ма рыдгьылкэа итэитэырт итаххон, избанзар ихата ихшара ирзишаша дрызхэыцуан. Агэагь злаз амч ицшауан, ихыкэкы анагзараё, аиааирагы игон. Аус злаз ацсуа шьтрақэа сидкылахон. Абас атоурых хтыскэа реситнырыпсахлон, арахь цхьака цара хамамызт. Ацсны деимуит наунагза сидызкылашаз. Ихыхькэаз рышьтахь, абри сазкылсит сара. Абри адгьыл еимёыржэжэарц икан быжь-өеишьцэа. Аха амчра ргартэ сицш Аслани, Батали, Хасани, Таири, Халили зыкамлеит, избанзар урт хшаара дрымамызт. Аихабаза Машмеди Сафарбеи роуп иззынхаз ацыхэтэантэи ажэа. Арт зегьы дыриааирц итахын Аслан. Уи илаз агэагьра хэашьак амамызт. Уи адагьы ихыкэкы анагараз азэы дисигзомызт. Иаб ишьра еификааит рхэсит. Ирхэсит уи инапалоуп Кьалышьбеи дшишьыз хэа. Аха, уи аницырх, ахра иртозма, - заб дызшьыз дзейгодаз. Амала, Манча, уи изкны иуахауа иашамзар калап хэа агэаанагара сьмоуп. Ус ажэабжьны издэыкэыртеит, Ацсхара аурыскэа ирымтарц. Уа еилацатоу азэгьы макьана цкьа ихаздырзом.

– Иаша ухэону?! – Манча иёы ахьааихихыз иаанхейт.

– Машмед атыркэцэа ирыдицэалон, арахь дара цыхьа ирымаз рнырра ыкамызт, - Гьыргэал излацэажэоз ауаёы избахэ инахигейт, иакэқэамз рымхэхэацэазар алшон, арахь силкаа цкьа робыцегь ирымамызт. – Урт ртыц

аурыскæа иааныркылон. Ацыхэтэантæиқæа дрыдгылар, Ацсхара шиауаз ибон Сафарбеи. 1807 шықәсазы, Урыстæбылака идæықæицыз ауаа ртакхæараз, аимператор иааишьтит ихатарнакцæа. Сабду Сафарбеи Урыстæбыла дызладлоз ала ақәшахатга рыбжьарцеит. Хы-шықәса аатцхъан, азынраз изааз ахатарнакцæа изааргеит ашәкæы аимператор Ацсны ахра Сафарбеи инапы изланицыз атæы зхæоз. Уи ала зегъы збахсит.

– Избахазгъы калсит, аха избахамзгъы калсит. – Манча Гьыргæал иажæа аацикеит. – Избахаз дыруц, аха убри ашьтахъ ауц ахра аоныцка ақәпарацкæа аеынеицнах. Цъоукы иртахын ахраз ақәпара. Егьырт Ацсхаразы. Жæа-шықәса анцы, атыркæцæа рнапацака иааганы ирымаз ауаа ацæы фарыларцан, Гагра инхоз Аслан иашъа диеагылеит, Хасан ахра иоурц. Хасан иакæзар мазала Ацсха иуада дныоналан, иашъа дишьит. Аслан инапацака халцъыжæлар сизигеит, ацхын анцæамтаз Акæа дакæлеит. Аха избан абри аамта залихыз? Сафарбеи даныршь амчра инапæсы иааигар камлози?

– Ус икалеит хæа хæхит, - ихæсит Гьыргæал. – Аха аиашацкæа ахыкоу здыруада. Ускан аимператор иажæа ыц имхæацыт ахра зырташаз избахæ азы. Ицшын. Аха ах дызшьыз иашъа Хасан Акæа абаа данташæа, уи акæындаз, ашьтахъ уи Сибрака азы дхырцеит, еилкаахсит Аслангъы хра шимоуаз. Ацсны ашьапы иқæиргыларцгъы иакæикит, избанзар Ацсны ах ыц дшартаз рахит. Аурыскæа Аслан дыртахымызт, уи, амчра игар, Ацсхаразы дыкæпарц исазикуан, дара тæыла ыцæ хæычык ахра амазар иазхон хæа ирцхъазон. Уигъы ацæымцхæуц хæа зны ишыкæгылоз ускан издыруадаз. Уи итадырхаз Сафарбеи ицхæыс ахкæажæ Тамара лакæын. Агыруа цхæыс лызбахæ зхæаз Гьыртæыла ах, Тамара, лашъа ица Леуан Дадан иакæын. Ацсны аоныцкæтæи аускæа дара аламырхæзакæа рызбара ас ала ашьапы анакы, ацсуаа ирзымчхацкæеит, Тамарагъы мац лцæыркит. Аслан ахра мчыла игарц исазикит. Уи аамтаз Александр I Ацсны ахра Сафарбеи ица Дырмит иитарц ашәкæы инапы апафхъан. Уи, Петроград апажтæ корпус далганы, Имеретка ддæыкæырцеит. Уака ар ркомандакапаф Горчаков избар акæын Ацсныка дшыкæигалашаз ах ыц. Аслан Ир има даныкæгыла, акомандакапаф Горчаков иацстыркæа ацшахæахы икылиган, Кæырда айбашъра теицеит. Аслан дцыххаа-жыыххаа дхьалцгæышьеит. Ацсны тынчрахеит. Ахцæи аамстацæи шеилагылаз Акæа Горчаков ирылеихæсит ивагылаз арцъыс ахра аимператор ишиатæишьыз. Еилагылазгъы ирахаз гæык-цсыкала ирыдыркылазшæа карцеит. Ах ыц аполковник Дырмит Чачба Лыхны дааргеит. Горчаков ир акытакæа ибарылеицан, изларылшоз ала идыршæсит, ирымаз-ирыхыз рсакæеит, Калдахæара акытан фыцъагъы ршьызаап, анхацæа аладыршæарц збаны. Сафарбеи ианиааз ичкæын ацара ду иирцарц, ишьтра ус моацигап игæахæын, Петроградка ддæыкæицан, уаха ицсадгъыл цкæа имбазакæа дызхит, урыс аазаран имаз, уака апажтæ корпус асы амацура моацигон. Ажæлар реиара агдыра ааста акырза цхъака ицаз ауафы ижæлар дрыкæгахсит, дышнсеиуаз дагырцæызит, дрыцэтæымхеит азыхæан. Абас ихыт аимпериае ахатыр ду змаз аполковник Дырмит Чачба иахра аламталаз. Ижæлар ркъабзи рцаси дырцæыхаран, рбызшæа издыруамызт. Ихатагъы уи иаразнак еилкааит, избанзар даазышьтыз рахатыр азы ахыс дыкан акæымзар, инапы еикæыпсаны дтæан, икаицара изымдыруа. Нас иускæа зегъы иан Тамара лнапы ианицан, иаалтахыз калцон лца ихъзала. Аха Тамара лыкæгарала аускæа рзырсеиуамызт. Амæа ацсахраз ахкæажæ зыхъзала анапхгара калцоз ах Дырмит иахра дацыргатæын. Ари аамтаз Аслан баша дызтæозма, иуафы ах Дырмит изааигæаз ауаа дрылалартæ икаицеит. Иара убри иеирикааз иабзоураны, ах ашхам злаз афатæ иртеит. Урыс Лакæаба идыркылеит ари аус. Иаргъы мац ацæимкзар акæац, Лыхнаштæе ахтына итагылаз атæацла\ дыкнархит.

– Аиаша, - ыааитит Манча, - Дырмит иахра шыкæсы запæык аахыцуан, нарцæымæа анышьтихуаз. Убри ашьтахъ Кавказ асардар иажæа алеигалан, уара уаб Ахмытбеи, аурсыкæа Михаил хæа итарфыз, ахра иоуит. Сара иссилмыргеит уи ахтыс: аимператор Дырмит иакæзар шыкæсык ацхъа ахра затæишьыз, избан уажæы Сафарбеи ишьтрахъ деицазыхынхæыз?

– Къалышыбей ишытра шынеибакэбиз атыркэцэа рнапацака икан, Сафарбей иашытахь. Уи азоуп дара ираазаз Дырмит иханы дзааргаз. Дырмит дагыкырсинанын. Аха уи даныршы, сгэы излаанаго ала, ацар силикааит Апсны иаазаз ахра иимтар ада псыхэа шыкамлоз. Ус икалар, егырт иашыцэа иаха рьедыртынчыр здыруадаз, икалакэаз ахтыскэа рашытахь. Аха ахра зегы иузрытом, уара дудгылоуп азы мацара. Ах иахра аныкэгара илшо дыказароуп. Игэабзиара гэгэазароуп, ашхам дамго дыказар сихагы ибзиами. Апара имазароуп, аха ихатэы силкьсилгэыцэра, ахшыю игымзароуп. Ианатаххалак азцааракэа ихала избароуп. Дкэыцазароуп, агызмалрагы далхэдамзароуп. Аиашаз, зегь рацхьа игылоу ахра ианазшыаз аимператор ихатарнакцэа гэыкала дырыказароуп, имжбароуп. Дкэыпшын, аха уи зылпашаз азэы зацэык иакэын – Ахмытбей-Михаил Чачба.

– Уи иаахыс жэла-жэлала рыкэибакэа аатгылеит, - Гьыргэал данаатгыла, Манча ицэымгын ражэабжэ ахькасхоз, аха уи игэаанагара дасагылт дзыбзыцэашыаз.

– Сара ус сгэы иаанагазом. Еисагылаз ирцэызыз рымкэа аидыргылаанза акэын мацк иантынчраз. Ажэытэанза еицш ах иуалыз иахра ахьчара акэын, ихэаакэа уабы дырхымцырц, ижэларгы тынч нхара роурц. Уи азы ианааитаххо жэанызкь-оык ар рэынза сикэпшэазар акэын, сибашыра аныкамыз анхара рнапы шалакызгы. Бцарла сикэных анышыбакэа изхиан. Уажэы аурыс аргы ацхыраара иртон, аха ах иагацэаз апсуаа рьегы имачмызт. Ахмытбей иахра уажэпшэа обака шыкэса ахыцуан еицш, ахэынтқар ир отриад гэгэак акара ацахеит Акапа ақытан иахьжэылаз. Уака аруаа ақытауаа ирыларыгзоз ахэара цэгьоуп. Иаарсагылаз кнархауан. Рус нагзаны ишхьацуаз, рымоа аацэаны иларыжэлан, ар ндырцэазаап. Горчаков, ицэынхаз 2000-оык иманы, ицсы иган, ииулак амшын гба истаижьит. Уи захаз Асланбей, атыркэа гба дакэтэаны, Анапантэ исааихан, ир иманы, Бамбора дызхыцит. Ахмытбей ижэлар сизиган, аишыцэа реибашыра калагэыпшеит, аха иахра сикэирхеит. Дук мырцыкэангы, Горчаков ацхыраара кайтан, Ахмытбей ишыпшы иргэгэсит.

– Асланбей избахэ уаха имгеит.

– Аха Аслан, асакэа ихы иархэаны, Дырмит, нас Ахмытбей дахьрабашыуаз, асакэа агацэахеит. Ахмытбей инапацака иказ абзыцкэеи, абжыуааи, самырзаканааи рзы. Асакэа даса жэларушэа Апсны иакэгахеит, аурыс напхгара ааижьтеи. Апсуа экспедиция еисеаан, асакэа рнапэы иааргарц. Уи аекспедиция ихадаз аимператор ирхэта акэын, аха уака имачымкэа ирылан апсуа милиция. Аекспедиция ирыжэлеит ахалцыс хылцшытра сидизыкылоз Хэцыы Бырзыкь Дагамыкэ-ица. Ар ныркылеит, аха Ачаа рнапэы иказ Хышпэха ирзалымцеит. Абас аишыцэа айгара рыбжарцеит. Асакэа убас рьыргэгэаны икан, хара хахрагы иазшэартан, ах Ахмытбей, Лыхны иангылара ацсамкэа ицхьазаны, Самырзаканка аамтала нхара деихарц избсеит. Иааикэырпшаз ижэларгы дрыцэпшэон акыр хэа сгэы иаанагоит.

– Уажэа хыла ицыскоит, Гьыргэал. Уи аамтаз ауп Апсны абнакэа анхыршыаазоз. Хацсадгылы абсиара иалачарц ауп изыртахыз. 80 шыкэса рацхьака иахзааз афицарцэа игэартсеит ашыцра шырацэаз, агба ргылараз иматэахэбиз ацлакэа марианы аракеицш цьаргы ишырмоуаз. Ус шакэызгы апсуа бна аурыс арра ааглых роурц ахы гэгэа ахазынарта ишацэоцоз, уи абна, напык асынтэ даса напык ах ииасаанза, ахэ шызхауаз. Аха иалшон иаха иаармарианы апсуа ахрей аимпериеи ахэахэтра рыбжэалар, ускан абаць шэарала силгон. Аха Апсны Урыстэыла ианадырца нахыс, абна хкэара амшын ахь ицо азиас иаоызахеит.

– Иухэаз иашоуп, аха сара исхэарц истахыз иацысцоит. Избанзар уи акрацанкуан апсуа шытракэа реидкыларас, аха хара уи хлахьынцамхеит. Ахмытбей иан Тамара илгаххеит лхаца Сафарбей иэатахьа налыгзарц. Сафарбей Апсны аизхазыгьра Урыстэыла адларас инагзахоны ицхьазеижьтеи, халцыс жэлара Сафарбей иахра мап ацэыркуан. Еиуеицшымыз ахтыскэагы иапган, айгара рыбжэалсеит. Сафарбей уахи-ени дызхэыцуаз асакэа Апсны иакэымкэакэа излакаицашаз акэн. Ица Ахмытбей дшысабизаз асакэа рах Арыдба Бесланцэыр ицха

азкы дизихәсит. Тамарагы уажәы даашьталан, лпа дизаалгеит Беслангәыр ипца. Аха Ахмытбеи убри длылахаэцаны бзиа дизымбеит. Асазкәа аурыскәа ирмеибашьырц дрысәәжәон, дрызцон ианауаз, аха ражәа уамак еibaкyамызт, ргыцхагы данигәамцха, ацәы рыбжьалазесит. Ахмытбеи, ианшьцәа рахь данцалоз, иибалоз Дадиан Никәа ипца дигәапцесит. Никәа ипца Мариа дааигахьан, ас анихуаз. Мариа лашьтахька данца, Александр дидцхәысхесит. Ус сара сан лакәын, ишудыруа еицш. Ахмытбеи хала ишамуаз ибон, уи азы ижәларгы иибашьра иазыкаицон ахалцыскәа инапәсы иааигарц. Убарт ирсецәаны исагылан Дали Цабали. Аполковник Муравиов, Далка ихы анирхоз, 1840 шыкәса азынраз ф-ротак зацәык ашьакауаа иман, Ахмытбеи имилиция 1300-оык ыкан. Муравиов Дал заа инапәсы иааигарц зизбазгы еилкаауп: Ахмытбеи идырт халцыс жәлара далаа ацхыраара рыртарц ишыказ. Амала урт реидгылара ианаамтаз ирызбар, Ахмытбеи Муравиови рускәа удааохон. Асазкәа аурыскәа рнапәсы хәычы-хәычла иааиуан. Ус ишнесиуаз Ахмытбеи инапхгара иацаркын, изташәаз реандыршәазшәа шыкарцазгы, ашьхара иаәпсаз ақытакәа рхақәитраз уажәгы икәцон. Далааи Цабалааи абрагыра цырган, уаы дрыхәомызт. Аха уажәшьта акыр тынчран.

– Ахмытбеи аимпериа асацхьа инаигтаз аус дукәа рыхә бзианы иршьесит, - ицимцәазоз Гьыргәал игәалашәаракәа мацк ианааикәтәа, Манча иажәа ныбжьаиргылеит.

– Дара еснагы Ахмытбеи иахатыр рбон. Иахтынра инеиуан, иаргы ибзианы идикылон. Иара имазцаакәа, уск дакәшахатымкәа инарыззомызт. Аурыс еихабыреи Ацсны ахи хеибартәауан. Иара ибон дара рыда иахра шыгәгәамыз, даргы ирбон ах ицхыраарада усгы иуадаоыз рускәа шыцәгәахоз. Агенерал Раевски, ахтынра даннеи ашьтахь, ах даара ибзианы избахә ихәон. Муравиов иакәзар, сара сира ахатыраз Бамбора абзарбзан хыс бжыы 101 дтыркьесит.

– Избан 101 ?

– Ацсуа икәра ду ныспырц акәхап. Уи ашыкәсан Ахмытбеи агенерал-лейтенант ичын иоуит, цыббака шыкәса аацхьан еицш агенерал-адиутант ихыз иоуит. Аимпериа еихау аорденкәа ианаршьесит. Цыхьа икакәаз урыхәапцшы, уажәы Ацсны акыр тынчран. Аимператор ихатарнакцәа ирбон ахцәа ргыцибагара ажәлар реаладырхәыр шыртахыз. Ргәы ицәаны икан, тынч анхара иахәон. Уажәшьта азыхәан зезымыртынчуаз ахцәа рахгара мариахап хәа иахәапшуан, аха агха рыхьит. Бцар мчла еикәдыртәаз агәшыракәа ркәицкәа мцабзхо иалагесит, атыркәцәа Ацсны изхыцырц ианакәырк нахыс.

– Умбой, Гьыргәал, урт амцабзкәа уамак еibaкyамызт, Ацсны ныжьны аурыскәа мхьапыр. Рацхьа агенерал Кравченко, ир иманы, Дал шыказ дыбналеит. Ашьтахь Ацсны ар инхаз Егры ирыргарц адца иртеит ах Ахмытбеи, уи иусгы ламысла изынамыгзесит хәа узхәом. Аха Ацсны, изхьчашаз рыла ианымчыдаха, атыркәцәа зхьцит, иагыхацесит. Ацсуаа икарцагәышьози, иртахы-иртахым атыркәцәа ирыдгылазшәа ддырбар акәын, мамзар рынхартакәа цышәыртәуан, ирымаз-ирыхыз иалхәдартәуан. Еибашьра иааз ус ауп ишыкаицо. Насгы ацсуаа рзын зегьаакәзамзи ирхацаз дарбаныз? Аус злаз ахақәитра рымамызт. Иара усгы ацсуаа шынеибакәыз атыркәцәа ирыдымгылеит. Амала ирацәан агәала змаз, ацар Ир иагырсагылеит, атагылазаашьа анроу. Сара исгәалашәоит атыркәцәа, Самырзакан ианааи, ауаа ирылаланы ишрацәажәоз, ианамулак ишдыршәоз. Амала урт рускәа ирыдгылаз ацсуаа рыда инарыззон. Нас саб Жәраб мазала хьыта халсиган, Жәыргыткәа хайгесит. Убрака шәарт, Ахмытбеи ихәычкәа, шәашьцәа рсы шәахьыказ хаанрыжьит. Еынла Ахмытбеи даабазомызт, иугәалашәозар, аха уахьла уака дышьталарц даалон. Ускан исахауаз аицәажәаракәа рхи-рцыхәси сзеидкыломызт, аха сызхацыцхьаза урт срызхәыцуеит.

– Иаахтны исоухәом, - Гьыргәал Манча ибла дныхцшылеит, - аха иахьагы иузеилыргом ах Ахмытбеи ускантәи ихымәапгашьа.

– Исзеилыргацәкьом, - Манча, иблакәа Гьыргәал иааикәиган, азыбларас азеифашьа дназыцшит.

– Сара исзеилыргахьюу цумшьян, - Гьыргәал иоыза игәы ааиртынчит. – Ацсны ах Ахмытби дгенералын, аурыс рыр Егры изхызгаз иара иакөын, уи адаггы ацсуаа рацәзаны ар ирылан, афицарцәаггы ацсуаа ыкан. Гәыриатәи аотриад хәа хзыс изыртаз акавалериа иахагылаз аполковник Гьыргәал Чачба Алыбей ица иакөын. Ахмытбей гәыриатәи аотриад сихабыс дартар ахәтан, аха иара ицынхәрас даарышьтит командакацаоыс агенерал Багратион-Мухрантәи.

– Избан Ахмытбей абас дзыладыркөыз, абаскатәи абзиарақәа ирзиухыз ашьтахь?

– Кавказ асардар иусқәа аамтала иназыгзоз агенерал Николаи Андреи-ица Рсад игәаанагарала, гәриатәи аотриад ахагылара Ахмытбей илшомызт, избанзар айбашьра ацышәа имамызт, уи иазкны цараггы имоуцызт. Уртқәа дрыхьзаанза, дышкөыцшыз ахра ныкөйгар акөхсит.

– Сара уи, цацгөык ахасабала, агәра згом. Иугәалашәома, ускан иара дгәамц-хамцха даныхынхәлак, уани иарей, насггы иабхәей иарей реицәажәарақәа? Гьыртәыла ахкәажә Екатерина Дадиян акырза дицырхагахсит.

– Ааи. Екатерина Ахмытбей дзынисацшумызт, Никәа Дадиян ицха Мариа дахьлылтыз азы. Излалылшоз ала Ахмытбей дахьынацыслак ашьацхәа лыргылон, уи дасамшәар, шыагәаршәа изылуан. Ахмытбейггы ихымсацгашья аилкаара зынза иуадаохазсит. Уи иуаа, Егры ирны, атыркәа ирымпыцакыз Ацсны иалан. Нас, ихынхәны ажәабжык изааргазшәа, ах иацәажәон. Еиуеицшымз ухәан-схәанқәа гәаралсит. Екатерина Дадиян-цха лакәзар – Багратион-Мухрантәи ихы тылкьейт, мышкымзар-мышкы Ахмытбей чархәра шәзиуейт хәа. Лара излалхәоз ала, ацсуааи, аурысқәей Ахмытбей сичирчарц дасын. Гьыртәыла далцатәын, акөымзар уаха псыхәа аманы илбомызт. Иаалыркьяны аотриад акомандакацао дитааит агенерал Рсад. Аиаша ххәар иаха сйгми, Николаи Андреи-ица Ахмытбей дизицамызт, иззакәу иахья уажәраанзаггы исыздыруам. Гьыртәыла ахкәажә Екатерина ари лхы иалыркхейт. Агенерал Рсад уи дицәажәон рхейт, уажәшьта игәы ицәаны ихала доагылаанза. Изласахаз ала Екатерина Ахмытбей ида хәатә лымамзаарын. Уи лахкәажә усзура зеггы Ацсны ах изцшыхәра акөыз цушьарын. Уи акөхсит. Агенерал Рсад ах Ахмытбей дицхейт. Урт акраамта, сйцәажәон ухәар ииашахом, сйцәхауан. Акомандакацао дзыоназ ахыбра Ахмытбей дандөылц цштәы ихазамызт, ипсахы сйбакны дыкан, азөггы диацәажәомызт. Хы-мчыбжья иацхьяка уаоы дааишьтуамызт, хәыцран дызсыз. Итаацәа данаабоз акрыфарахәа ханааилатәоз акөын. Бжсйханггы ихәы иуадахь ихаргалон. Иаалыркьяны сйак, иуаа иманы Гьаргь Дадиян иахтынра дынткьейт. Излархәаз ала, Ахмытбей Самырзакан дааин, апристав дижсйт, Рсад мазала идицаз анагзараз амоа данызшәа. Очамчыра дааизар, ах изааигәаз иахцәа сизиган, Акәа изхыцыз атыркәцәа рыр аихабы Мушир Мыстафа-цашья иахь идөыкөйцсит. Ацсуаа Мыстафа-цашья иабжьаргейт айкәшпахатра рыбжьарцарц. Уи инакөыршәаны, атыркәцәа амч гәгәа змоу аотриад зхыргар акөын, ускан Ахмытбей итәыла икөынхоз иманы, дрыдгылон. Ари аус Мыстафа-цашья имацара изызбомызт. Англиз хатарнак Лонгверти афранцыз хатарнак Шампуазои наидыртәаланы данхәыц, Мыстафа Ацсны ах ихымсацгашья ак шацаз гөейтсит.

– Издыруада ак апазар хәа мацара дхәыцзар?

– Издыруадаз ус акөзарггы. Аус злоу Ахмытбей иажәалагала мап ацкын. Мыстафа итаххсит ихала Ацсны ах диесацәажәарц, ицаз сйликаарц акөхап. Мушир Мыстафа ацба дталан, Очамчыра дааит, аха Ахмытбей, дычмазаоызшәа сьыцгас икайцан, ускан Очамчыра дкамлейт, ацашья иеиқөимыршәарц. Артқәа зеггы цкья уаоы дырзымхәыцзацт. Мыстафа уаоы дшымгәара дгәаит, аха инапы ианыз атакцхыкәра сйликауаан: Ахмытбей абыхә жәлар рацхьягыла Хәцы Бьыркык дицшаан, атыркәа цашья данизишьт, Мыстафа игәы хьяцсызшәа кайцан, Очамчыра дейтааит. Дацсышәаха Ахмытбей дицылан, ацба дынтартәаны, Акәа дааигейт. Ахмытбей арака хатырла ишипылаз атәы ахәара цөгьан рхейт. Уи ублала иубар акөын. Рнапы дыкөыргылань, ирейгыз аоны дыонарцсит. Урт зака ивагьежьюаз

ала, Апсны ах ҫымтзакәа атырқәңәа иааидырцалак кайцозар акәын. Аха иара, аиҫәажәарақәа ианрылга, атырқә сихабыра Ахмытбеи иабду Кьалышьбеи иртаһыз азинқәа иртарц азпаара шытихит. Уи азырхакәа, Апсны иказ абцар мчқәа ихадоу ркомандакацаоыс далырхыр акәын. Ахмытбеи иихәакәаз, ишқәыпсычхауаз мацара, Мыстафеи, Лонгворти, Шампуазои анақәшахатха, Ахмытбеи ҫааитит:

«Сара исымоуп даса жәалагалак, уи адагьы апцха ишәыдызгалаз ао-зцааракгы мчы роуам».

Ари деилагазит хәа, иҫәтәаз ауаа изцшуан.

«Бцарла ма аиҫәажәарыла сара сахра иадысто адгьылқәа истәу акеици сышытра иазынхароуп».

«Уаха дасак ацумпозар, уигьы хадахкылап», - ихәсит Мыстафа, уи сихаз ак шизымхәоз силкааны.

Убри ашытахь Мыстафа, Тьрқәтәылака иуао дишытит асултан арт азцаарақәа дрыкәиршахатырц. Уи акәмызт Ахмытбеи, рнапәсы дааргарц, дызқәымгәыцзоз сихабыра тыцкгы изырцшааит. Уи аамта иалагзаны, ах Ахмытбеи Апсны далан. Иуаа дрылацәажәон, атырқәңәа апцхыраара рырталарц, аха иара, ажәлар рхада, инапы рымамкәа, цара еқәшахатрак рыбжарпар итахымызт. Хыхь-хыхь ауаа иешыдирбоз, ажәлар ргәалаказаара аилкаара дашьтан хәа агәрагара сымоуп. Атырқәңәеи иара иахцәеи имада еицәажәарак рыбжәлар зитахымзи? Идгылоз ауаа Мыстафа иагентцәа изыркәигози мазала? Абартқәа рышытахь Мыстафа Ахмытбеи иабжәеигеит ахкәажә Александра Жәыргытынтә Акәа дааигарц, лхәычқәа налыдыкыланы. Уи аус аиҫкара заацәоуп, уажәыпцәкагы иауам хәа иеапсра зейтәсеи ах Ахмытбеи? Еилкаан уи ихымәапцашьа иацанакуаз. Атырқәңәа дрыдгылацәкыаны, рыгәра ганы дыкан ухәартә избом. Хан лахь ашәкәы ааишытит, ирласны Акәака баароуп хәа. Хан харгы хайдылкылеит. Аха иаалыркыаны, изыхкызгы хзеилымкаауа, Акәа сара сызцом, схәычқәа Тьрқәтәылака иртиуоу акрыздыруоу хәа дшәазызшәа даахампыцахсит. Уи ашытахь адырәегь ашәкәы лоуит хаб иеынтә, Акәа банымааи, Омар-пашьеи Мыстафеи сылцуеит хәа. Насгы ах Ахмытбеи излаоуаз ала, уажәышәта аурықәеи иарей акгы рзеилам, лара иара мап ицәылкуазар акы иамусуп, акәымзар Апсныка лхы зылырхарызеи. Адырәегь хәаидылкылақәеит, уажәышәта хәкәпуеит шаххәоз акәымкәа, адәықәлара мап ацәылкыхт. Акырза шықәса цаһан ианеилыскаауаз Ахмытбеи рацхәтәи ишәкәы аргама иашьтархх ишәкәы-маза шааишытыз. Ашәкәы-маза иахәон Гьртәыла далцны цьаргы дымцарц. Аха Ахмытбеи 400-оык ацсуаа ры сизигарц, Амаршьан Бәтал днархаргыланы, Мыстафа инапы ианицеит. Мыстафа урт Кобулет иказ атырқәңәа ротриад ахь идәыкәицеит мшынла. Ахмытбеи ас зыкайтәсеи? Мыстафа ибла аш хицарц аума?

– Сара уртқәа ирхысхәара сыздыруам. Еилкаамкәа инхсит. Хшыюла Ахмытбеи анахыгы-арахыгы дзыҫәауаз дреицәамызт, дымиааиуазар, аха амч змаз аиааира изцшын. Ус схәсит хәа, иудыруеи ускан аиааира игацәкызар, еицбу моак уаха икамзар.

– Хазцаарақәа ртак камцазакәа, нас-нас икалаз ахтысқәа гәахтап. Акәа дааит Кавказ апшахәәсы иказ атырқәңәа рыр акомандакацао Омар-пашья. Уи Ахмытбеи дибар итахын, аха ах ахтныка ацара итахымхсит, азиасқәа даара рыддыртбааит амшцәгьақәа рышытахь, амоа ақәлара шәартоуп хәа паццәыс икацаны. Избан ах Омар-пашья ибара мап зацәикыз? Иахра ахатырбара мацараз абас дныкәама? Избан дара атырқәңәагы Ахмытбеи иаакаитцалак зианарыжбуаз? Дыркәырцар хәа ишәаны мацароума?

– Адырәегь азцаарақәа, - зтак ыкам цыхәапцәара змам азцаарақәа.

– Уамашәа иубап, аха убасцәкыа иагыкалеит. Омар-пашья жәа-мш рышытахь Акәа сеитакалоит, убаскан уеыкәыршәа хәа ах изицхәит, гәамц-хамцрак аамырцшзакәа. Абри аамта иалагзаны, Ахмытбеи цшыхәра усқәак моацигазар хәа агәра сымам, абри атырқә командакатао асултан иеынтә иааигаз ажәабжә азы. Избанзар Омар-пашья даныхынхә, асқьалас, уи изхыцра дзцшыны, дгылан Апсны ах.

– Ацшэымацас суылоит хэа акэзар иихэарц иитахыз?

– Усгыы калоит, аха Омар-цашья, Анцэа иоызаз, Акэа сузыцшуп анихэа, мап злеикрызеи? – ицьеишьон Гьыргэал ихата. – Ари амшала укнаханы уршьыр алшон. Нас уазхэыци цацгэыс икаицоз закэыз – азиаскэа рызхара!

– Аха ах, иишэаз-иизаз аус асы, гха имыхьит. Акэымзар Омар-цашья ас дыхэшаха исыкаицарымызт.

– Омар-цашья Ацсны ах ажэабжыс изааигазеи умхэои! Анапа инаркны Батымынза ахыргэгэартакэси ар ргэартакэси ихадоу реихабыс ацашья далихит Ацсны ах Ахмытбеи Чачба! Ус анакэха, Ахмытбеи д-Ацсхахон зегь рацхья. Ажэлар ргэыргэа бжыы уаргыломызт, ахысыбжыкэа улымха цырхаазон. Избан Ахмытбеи дзыцшымыз аихабыра, ихатагы исышэтароуп хэа иажэа иалсимцацыз зиртаз?.. Зэумтуеи, Манча?

– Иахысхэаара сыздыруам. Уи сазымхэыцзацт, ас иаразнакгы атак узхэом.

– Иахыцалак угэаанагара сахар стахыуп.

– Уи ала дхырхзарц ртахызаарын. Умбои, ах аурыскэа иурымтаз хара иуахтоит рхэарц ртахызар акэхарын. Уаха иахысхэаара саздыруам.

– Аха избан Анапеи Батыми изрыбжыаркыз Ацсны ах акомандакацао хадара ахыиоушаз?

– Сыздыруам, - ихэсит Манча акраамта данхэыц.

– Иугэалашэозар Мыстафеи ахи аницэажэоз, Ахмытбеи ихэсит итэыла иадицарц илшашаз адгьылкэа зегьы пьтрала иара изынхарц. Даргыы газакэаамызт. Ианхэыц ирызбеит ажэытэ ацсуа хэаакэа рхи-рцыхэси неидкыланы дырхадыргыларц. Уи иаанагоз уи акэын: Ах Ахмытбеи, ажэытэ Ацсхара адгьылкэа инапэсы иааигарц, еышэала ддыркэцон. Уи ала дара аурыс политика иасагыланы рыкэцара ахэаакэа тбаахон. Иара дара рнапацака дыкан. Аха иара игэы итази? Абри ауп таха сызымто.

– Ас еицш ашьапыргэгэарта аниоу игэы иташэарызеи?!

– Ахмытбеи Омар-цашьеи леидтэалан, – ихэсит Гьыргэал, - цыхья излацэажэоз намгзакэа, - ишьақэдыргылеит цхьяка икарцапаз. Амч хадакэа рыманы, Егры ижэыларц иақэыркит. Уи аамтаз Кобулет иказ абцъар мчкэа ицегь иргэгэатэын, Гэриа иажэларц. Дара ргэы излаанагоз ала, Карс иакэырпаз аурыс бцъар мчкэа ыкэыргар акэын, уи ала атыркэцэа Қартка рхы дырхон, иаарласны рнапэсы иааргарц. Мыз дуззак убри ашьтахь Батымынтэи, Трапзанынтэи агбақэа Акэа иаауан, ар рызхыгараз. 30-нызкы-оык ар мацмызт. 40 бзарбзан рыман. Аурыскэа Егры зыхьчарц иааргаз рхыцхызара фынтэ ацкыс имачын. Уи адагы атыркэцэа ирыцны ацсуаа шжэылоз анырба, самырзаканаа урт ирыдгылеит. Аурыскэа рыргы ацсуаа рылан. Ахмытбеи ахэынцқар ир Егры ианыригоз, иара ишьакауаагы рыцын. Аишьцэа ршыи сибакашырц икан, ф-хэынцқаррак ахьсеибашьуаз уи збодаз акэымзар. Атыркэцэа ртагылазаашья ицегь иеицгын, мацк рхы бзианы имоапыргар, аха ижэыло ианакэызаалак игэситазом дызжэыло ихьяа-баа. Акытақэа рырцэхэра реазыркит. 30-нызкы-оык ар батэын. Ангыыз гба «The Kangaroo» («Кенгуру») анаазхгыла нахыс, иреицызаз арцарцэси ицшзаз азгабцэси анышьақэа ирыкэдыртэсит, агбахь ихэныргарц. Урт ирылахэхахэтуан. Аха ашьаарцэыра ахыказ Егры акэын. Агенерал Багратион-Мухрантэи избит абрака Омар-цашья диеагыларц. Ашацкыра инаркны, ааилахэлаанза себашьран. Аурыс мчкэа шмачызгыы, атыркэцэа ирыцэтахаз хараза ирацэахсит. Аха аурыс командакацао избсит дхьапырц, избанзар ир хэтакэа хыдахсит, акомандирцэа тахсит, асалдатцэа ракэзар рхыцхызара мацхазсит. Аха итахаз азэы, хэ-оы, ф-оы ицсы иамтакэа, нарцэымоа шьтимхит. Зегь рацкыс себашьуаз арака итахаз Шэлиман Ажэанба ибаталион акэын.

Убри ашьтахь икалараны икан даеа сидысларак. Багратион-Мухрантэи изаарышьтит 24 баталион, Карсгыы инапэсы иааигеит. Омар-цашья аидыслара мап ацэикит, Ахмытбеи ацхыраарахэа аашэ еы шизынаишьтызгыы, атыркэа ацшахэахы

дкылсит, нас, азынра изхымгоу здыруада, Трапзанка дцарц, ир агбақәа ирықәиртәсит. Уи Ахмытбей адырра ийтәит Търкәтәыла дизнеирц. Аха ах уахь дымцеит, изыхкьах здыруада.

– Ах Ахмытбей дзыкәгәыгуази? Амшын дхымлакәа дахьаангылаз цьаспшоит сара.

– Арт азцаарақәа убас еилапатәит, ртак узыцшаауам, ахтыскәа еисарцшны, гәаанагарақәак шьтумхуазар. Ахмытбей Омар-цашья дицны дцозар акәхарын, атыркәа командақатао гәык-псыкала Трапзанка дшынаицхьаз идыруазар. Зегь рацхьазагьы, Омар-цашья данықәцуаз дзимгей? Нас хазхәыцп уи ашьтахь итәылахь Ацсны ах дызицхьарыз. Ус анакәха, Омар-цашья данықәцуаз игәы Ахмытбей изтамызт. Ашьтахьтәи аацхьара даса цакык амазар акәхарын. Уртқәа зегьы хара хаккыс ах идыруан, икаипашазгьы ихала иаха дазхәыцыр илшон.

– Избан Омар-цашья игәы Ахмытбей изизтамхарыз?

– Хазхәыцп уигьы. Амала уи атак апшаараз ххынхәыроуп. Екатерина Дадан лыбз иабзоураны, Багратион-Мухрантәи Ахмытбей иахь агәахшәара анышьтих, дук мырцкәа агенерал Редид Ахмытбейи реицәажәарахь. Урт еибырхәоз хәа азәгьы акгьы изеилымкааит, иугәалашәозар. Аха Ахмытбей Гьртәыла данықәц, Самырзакантәи апристав арахь дауимышьтуазшәа аниба, Редид идца маза насыззоит хәа ааицшкәсит. Убри амшалоуп Ахмытбей изы агәашәкәа заартхаз. Убри ашьтахь, иугәалашәоит, Ахмытбей утаацәара Жәыргьытынтә Акәака иааугароуп хәа атыркәцәа данықәырцала, дара лабсаба ирбоз ашәкәкәа рнаосан, ах хан мазала илзааицхауан Гьртәыла далымцырц. Уажәшьта хәхәацшып аибашьратә еидысларақәа шыкалаз. Егры аибашьра анцоз, аиаша ххәап, агенерал Багратион-Мухрантәи и-Ингәыртәи отряд афырхапара ду аанарцшит. Аха иагьа ухацазаргьы, хьцхьазаралей бцарлей хәынтә-фынтә иуеихау ага, ашацкыра инаркны ааилахәлаанза, инкылара цәгьоуп. Аха ари икалаз хтысуп. Ус анакәха атыркәцәа рыр реицымкаарақәа цьара иаапшит. Уи иаха избартаз Омар-цашья иакәын. Ашьтахь Гьртәыла ианақәла, иара ус Карска рхы андырха, акомаднақатао ибазар акәхарын Ацсны ах гәрамгартаз дызлаиоушаз. Арахь ауаа ишырбоз уаацсыла, нас иааишьтыз 800 еы рыла ацхьараара кайтон, аха дацагьежьны дасацьара дицырхагахазар акәхарын.

– Гьыргәал, иухәо зегьы еилкаауп, аха гәаанагарақәак шыкәзыргәгәаша акгьы хамам.

– Рыцхарас икалаз – убри ауп. Атагылазаашья ус икан, еибашьран, амаза – мазазар акәын. Аха Ахмытбей, акы дақәымгәыгуазар, аурыскәа ахьиаиз дызлаангылей, дызцыз дрышьтамлакәа? Уи азцаара атак, ибжамсамзаргьы, иамоушәа збоит. Аибашьра анааихсыцъ, аимператор игенералцәеи Ахмытбейи еикәшәсит. Акраамта урт ах дыкәсацаланы дрымман. Иара ирсихәон дзыкәшәаз зегьы, дара игәра ргомьзт. Избанзар шахат дыкамызт, Редид идцала аус иуан хәа зхәашаз. Агенерал Редид ихата дыкамызт. Николаи Андреи-ица ашьақаруаа ахцатәи акорпус дахаргылан Крым, аибашьра еилгаанза дтахсит. Аурыс генералцәа зегь рацхьазагьы Ахмытбей ецныхәас иртоз, атыркәцәа рыр дырхагыланы, Егры дахьеибашьуаз акәын. Аха иара иганахь ала уи зегь рацкыс игәгәаз цатгәыс ицхьазон ицхьараара ус асы. Избанзар атыркәцәа рыр дахьынзархагылаз иахәтаз жәыларак рзыкамцеит, амала дара, рымч иаха изладууз ала, зынзак иузынкыломьзт. Ахмытбей, игәра рымгакәа хаутиит хәа ацыхәтәан ианисагыла, шәара шәоуп сызтииз, сымацара сааншәыжыит аибашьра аламталаз, уажәгьы таха сышәтом хәа реицәсит. Аиаша ххәар иаха иеицгуп, агенералцәа Ахмытбей иус рзеилмыргеит ускан, атыцгьы ирзыкәымцеит. Иахра имырхьртә цатгәы рзымцшааит, зыгәра гоу азәы диеицшынгьы дрымбеит.

Ах игәы цырцәазсит уахи-ени ишьтазаорала. Ачымазарагьы цигәсит. Ибон ахра аныкәгаха ширымтоз. Аштаб хада аихабы ашәкәы изишьтит итәыла анапхгара шьтеицарц шитахыз ала, насгьы ахәара кайтон сара, Леиб-гвардия Пресображентәи аполк апрапоршьик, сизаарышьтырц, ах Ахмытбей ихата дысхьлацшуа атәыла

аналхгара сирпаразы. Уи аустгы азбахэ уаха иаламцэажэакэа ус иаанрыжыт. Акы ргэы иштэз дырын, ахгы дышын.

Аибашьра анеилгаза, агенералцэа рнапэсы ирзаамгацыз ашьхарыуаа нап рыларкит. Хашьхақэа аибашьра рэлахт. Иахьауаз, Александр II идцала, аграф Евдокимов икаитэз аплан ала, ашьхарыуаа аказакцэа рыбжьандырхо рэархеит. Азныказ Ацсынгы ус рэзыркын, аха ацсуа хымца ианамыхэа, лцшэа аймуазшэа рбсит. Арака атыпгы иауамызт. Цсхэыка мацара имоацгаз аекспедиция иалаз ацсуаа х-нызкь-оык ыкан. Аишыцэа реибашьра! Асазқэа иаакэымцзакэа абцяр шыркыз иркын. Ацсуа халцыс жэлар рыуаа кэышкэа ирызбсит рыжэлар еикэдырхарц. Еилацэажэан, Алекснадр II иахь рхатарнакцэа дэыкэырцеит, ашьхаруаа, тынч нхара рытаны, рыдгыылкэа ирзынрыжыырц. «Шэыкэпроуп!» хэа рархэсит. Адырөгь аибашьра. Ацыхэтэан ахалцыскэа Гэбаадэы шыказ итарцалеит. Иаарыкэыршаны шьхаран. Ахэынцкар ир рнапсыргэыцеицш ирбон сыпэахырта змамыз ашьхаруаа. Индырцеит. Кавказ асардар ах ду Михаил Николаи-ица (Романов) Гэбаадэыка дхыцит. Дахыылапшуаз адэы шыаарпэыра ибон. Адэы капшь хэа хзыс иаитеит. Уи сара сицын, иаидутант сакэын. Сара истагылазаашьыз халацэажэарым. Гэбаадэыка длыбаан, асардар Кавказ ашьхаруаа риааира дакэныхэсит. Кавказтэи аибашьра нцэсит. Уи акэныхэара иалцшэахаз – асаз жэлар рышьата ыкамкэа икэымцыр цсыхэа рмоуит.

Ахмытбей иахра агенералцэа иахьынзартыхыз егырт ашьхаруаа иахьынзарабашьуаз акэын. Урт шынеибакэыз азы ианхыла, шэартара ыкам рхэан, Ацсны ахра ахыргарц рэбсит. Оынэажэеи оба шыкэса иахыз, зыцстазаара зегы аймператор иполитика иакэзырзыз Ахмытбей Чачба инапхгара Ацсны иатахымкэа ирыцхэзэсит. Кавказ асардар Александр II изишытыз ашэкэы схала сацхэсит. Ацар избейт Ахмытбей хылцшьтрала ахра анапхгара имхзарц. Уи инапы ацаицит Ацсны аурыс администрация анапхгара кацзарц зхэоз ашэкэы. Кэтешьтэи агэберниа Акэатэи артатэ кэша хэа жэларык зкэынхоз атэыла хзыс иаиуит. Агенерал-губернатор Свиатополк-Мирски даан, Ахмытбей дицырхрааны, аихабацэа еизганы аймператор ирзизбаз рылеихэсит. Изроуаз ирахаз згэацхаз рацэахэит. Ахмытбей иагацэа рыбла дацырыргаз цыыршьейт. Уи даргы иаарыдгыларц икан.

Ацсны автономия амхра анырызбоз, ах Ахмытбей ихэтэ ахэынцкарра инатар акэын. Ашэкэқэа сизыргон. Кавказтэи акомитет иалахэыз Бутков асардар ихызала ашэкэы ицит иара. Иаалказ Кавказтэи акорпус акомандакапэоыс даныказ, Ахмытбей Чачба иесинтэ дырра гэгэак шиоуз, атыркэцэа ианреибашьуаз аламталаз. Стэаныла Омар-пашья Трапзанка данца ашьтахь ауп ианыкала. Асултан Ахмытбей афирман изааишьтэаап. Уи иахэон Азиси Кавкази рэы иказ атыркэцэа рыр ркорпускэа зегы дыркомандакапэо хаданы дшалхыз, насгы Амрагыларатэи ацшахэа зегы ахас дшартоз. Ахмытбей иуаагы асултан иааишьтызгы шыцшуаз, афирман адгыыл ахь икаиршэаап, изаарыцхаз мап ацэкуа. Зегы силкаан: атыркэцэа уаха ишзымхынхэуаз анеликаа, Ахмытбей избейт зынза иеыркэикьарц.

Аха ицеит ашыкэсқэа, Ахмытбей игэабзиара баапсхон. Таха шырымтозгы, ишнеиуаз иахра зынза имырхит. Убаскан акэзар калап Ахмытбей игэгэаз агха рацхэаза акэны иагыпыхэтэантэины ианыкаитэз. Уи итаххэит асултан Абдул-Мацьыт ицхыраара, ашэкэгы изицит. Ари азцаара асултан имоацигоз аилатэараэ ианцэырига, Омар-Пашья ус ихэсит: «Ахмытбей Чачба иеицш итабуп ззымдыруа азэ дыкам. Ацсны саныказгы, ихы ахькыдицарыз издыруамызт. Аурысқэа ахы даладыртэазар, 60 нызкь арендла иртэазар, агенерал-лейтенант ичын иатэаршьазар, - уаха иитахызуей?». Асултан дааицхьхэыцын, Ахмытбей ишэкэы аурыс император ихатарнак иртарц рыдицеит. Уи ашэкэы Александр II инапэсы инеит. Ахмытбей ауаа имамзи, иусқэа зейцшраз силикаан, Тыркэтэылака дыкэцырц исазыкаитон. Агенерал Шатилов Ахмытбей дбаандацитэырц адца иоун, шхэала Очамчыра дааит. Ихарацэамкэа игылан Ахмытбей Тыркэтэылака дызгашаз атуцярцэа рыцбагы. Шатилов ах дахыказ Ткэарчалтэи азырцхэхы ицхаит дышизцшыз. Агенерал илымхэсынза иаазейт ахра змырхыз а-Чачба, ар иманы, ацшахэахы дкылсырц, амоа

дануп хәа. Шатиллов бѣармцала уи ицылары иезыкаитсеит, аха Ахмытбей жәезиза-
 ык ракәын ицыз. Гәыргъарыла ах ицылеит, рнапы дыкәыргылыны аѣба дтаргалейт,
 амшын асгы ишәарышәа, илакәси ихышкәси рыманы. Аѣба амшын ихын.
 Агенерал Шатиллов дыхәмаруан, дыччон. Алаф ихәон Ахмытбейгы, Севастополь
 днаргаанза. Уака иархәсит дшыбаандабыз.

Гыргәал даатгылейт. Ғитуамызт Жәраб ица Манчагы. Абаскатәи ах ица
 игәалашәарақәа зитахыз изеилкаауамызт. Лкаак адырәсгь дазнейрц итахызар
 акәхарын хәа дхәыцуан. Амрагы рхашуан. Рәыцьегь азыблара ихыщшылон, аха
 азаапшыллара дыруадаоуан ихыччылоз апцхкәа. Имәасуан апстазаара. Азиаскәа
 ахәсилалоз еиласәо сибәфон. Изхыкәгылан ыцьа, рыцсадгыл алахынца
 иазхәыщырц. Ирбөмызт цхьакатәи апейщ. Рхатақәа ирразкхашазгы
 рыздыруамызт. Рыцсадгыл азы агәашәкәа аркын, даргы рымәакәа пәәон.

– Ғы-шыкәса аапцхан, - ихәсит Гыргәал, - Апсны апцхәтәантәи ах изхымгейт
 аапынра. Ицы ихихаанза, исы иаирхәсит, ицстазаара даналцлак, ицсыбаә дзыхшаз
 ахжу иамардарц. Дук мырцкәа сан, ахкәажә Александрагы, дыцсит. Хымз
 аапуаны ауп иахауалак ә-дамрак Апсныка раагара айскара анхалшаз. Иани иаби
 рзааигәара инышәатара залымсейт. Бзыцын еилаәынтроуп ухәо икоуп. Еихагы
 ауаа арцыхцыхусейт рхәан, Мыкә ауахәамаә инышәатара азин сыртейт.

– Гыргәал, уажәшьта уара ухы ухьчароуп, - әааитит Манча.

– Иззы?

– Уажәы сыздыруам, аха иззы цхьака иубартахойт. Сгәы иаанагом ухы ззукра
 уоурым хәа.

– Ухы ззумкра убахәоу, - Гыргәал адуней дахыччон.

– Уцәажәара ахы анукуаз, уарей сарей хазлараазаз абзаара ызуама хәа упәаит,
 уи есим хәа мап ацәахкратә еищ иацоу ухәсит. «Ускан ххатақәа ххы мап ацәахкит
 ауп», - анысхәа, уакәшахаттейт.

– Адоуха хамоуп макъана, ирымхәасыр.

– Уи рымхәасырц, мәак цшаатәыми.

– Угәанала икацатәузей?

– Сыздыруам. Аха зегь рацхьа Кониар исы упароуп.

– Манча, иухәаз иашоуп, - даакәгьжыит Гыргәал, ауахәама шыказ
 исынейсейт. – Сара Акәака амәа сыкәлап, уара – сабазей иахтынрахы. Сашьей
 сахәшьей шыкоу еилкаа. Уа икамкәа, Жәыргыткәа иргазаргы, унабжыс.

– Зны ауахәамаә снейр стахыуп, - ихәсит Манча, исы агәра даахан.

Уи, Гыргәал дызымцшзакәа, дысәыжәлан, исы амәа наирбейт. Ирласынгы
 ахаракыра дөыхәнейт. Гыргәал дызлалыбааз амәахәастахь исынейсейт.
 Апшышьхәа ишьаәа нейго, дөыхәнейт. Дук мырцкәа абаагәара агәашә даатгыит
 Манча. Дысәыжәлан, исы наиртрысит. Гыргәал дызлааиуаз имбазакәа, днаивкьейт,
 алада ихы рханы, архәара днавацәит. Ах ица тынч днейуан, иарымарахь илеиуаз
 азиас дхыщшыло. Агәашә данынцала, апап дааицылейт:

– Акрейцахфарц сузщуп.

– Сатамыз, амала икалозар сфаистонхьча шәааицхьа!

– Уи акрейсарцахьейт. Улей арахь!

Акрыфарта иныәналсейт. Апап асасцәа ара идикылозар акәхарын, ишаанagara
 ихиян. Аишәа хәхәа аханы Анцәа исахьа кнахан. Атзкәа ирыкәыршаны ақырсиан
 дин иацанакуаз сахьала иобычан. Цьанат унагазшәа, ухшыә «ашьуан». Аишәа
 аханы апап днадгылейт, иарыцъарахь ала ах ица днатәарц, даатгылейт. Гыргәал
 иеанааирхиа, апап длатәейт. Гыргәал дахылатәаз иацхьа уажәааны икалоз
 ашәырхккәа рацәаны изныз, ыщ икацаз гәыблаа цшзак ыкәгылан. Анаәсантәи
 ауатах ахтә ашә аатын, асаара рхәы анаргылыны ишыкыз, даәнашылейт ашыж
 агәашә изаазыргыыз ауахәама аматуәы. Рхәы нарымцаиргылейт. Гыргәал игәы
 иагомизт, амла дшакуазгы, аха имч цазар хәагы дшәон азы, апап акрахынзаифоз,

иаргыы ихэы днамтклас-аамткласшэа иуан. Апап ситүамыт, ихэы инапы ахьынзакыз.

– Узьчаша ауаа уцымкэа, амэа узанылеи? – дцааит иара нас.

– Амэа иану дзутоу акрырдыруоу.

– Убри ауми ишэартазоу. Асы кэадырны уакэтэазар, уажэы амшкэа бзиоуп, хэынцэы ыкам, ухы рцэугаргыы калоит, аха фаистонла аныкэара цэгьоуп. Аимператор ашьхаруаа инапэсы иааигеит, аха ишеибашыцэаз иаанхеит. Агэы ирызтоу аезацсахуам. Амэа иану иакэым, ицшэоу атыц хэхьчап хэа хашгэыцуазгыы, ххы злахахьчаша абцъар цэахны ихамоуп. Даса тэылак асы уахэамак асы ас карцеит хэа уахэхьоу? Хазшаз имцаныхэартаэ ахысра калом, аха Анцэа дзыкэшэииз апсуак, иабцъар ихарззала, хуахэама дааонашылар, уамашэа даабазом. Хашыцылеит. Уара уеикэных уахыкам цэасшэоит. Анцэа уихьчааит!

Апап иабейдыруз Гьыргэал цшэба-хэба кьарахэ сицарпапси ацаацхани афаистон асы ишизыцэахыз. Афаистонхьчагыы убасцэкьа деикэных дыкан.

– Зеицш ыкам ауахэама рызгылоуп, аха акьырсинан культурагыы рылаазара цэгьахсит, - даэын апап. – Иагьпсылманцэам иагькьырсинанцэам, дара ирылоу ахымэацгашьа иаакэганы, даса бзазашьак рылагалара удаоуп. Азэы дычмазаохар ауп ауахэама амчра шыкоу анигэалашэо. Иара ускангыы имэацигарц иицахы уажэытэ мартацра ацаскэа роуп, акьырсинан дин ацкаракэа рааста.

«Иара убас сиха сизгар? – дхэышуан ах ица Гьыргэал. – Ажэытэра акэзар хаикэырханы хаазго? Уи хнагэцасыр, иахзынхой, иахзааргаз ахымэацгашьа сыц ада. Хжэытэра сихамхазакэа ханызха, хмызи?»

– Амала апсуаа урызельмхазар бзиа ирбоит. Ачысмацэа ихамаз зегьы нак цъара сикэахцеит. Ацсуаа иахыкарцаз асаарси агэыблааи убоит, ххы иахархэоит ачакэакэа, ахмачыркэа. Азы ахьахто акэапси хыуп, ныгала азы аагоит. Хабзазашьа рыбзазашьа сицшущэа рбар, издыруада хуахэама иаха иаэцаауа иалагар. Уажэы ах арака анышэ дахьамадахаз иус дуу акеицш сахэацшуеит.

Убри аламталаз сикэырццакны ахысбжькэа геит. Зхэы иахатэазгыы эацибаркьан, иодэылибахэеит. Ауахэма аусзуоцэа абаагэаранда ашьтахьтэи агэашэ хэычы шыказ инеибароит. Ацхьа идэылкьаз Гьыргэал икалаз изымдырит, аха апап даадэылцны «уаала» хэа даницхьа, агэашэ ахь иэынеихеит. Ауахэама ашьтахька нышэынтракэак ыкан, урт рнаэсан бахчараны инашьтын. Аназара ашьхагэара убарган. Ацхацшэы иакэзар каларын угэахэыртэ азэы, имыругакэа кажьны, ишэакь ихарззала дкылцшуан. Ашьхаркэыткэа ашьхымзакэа ирхагьсжьуан, цэоанцэы ахы еицш италаны, айдара зманы иаауаз ашьх нарыхэлацкарц. Ашьх анырсыцашэалак, «аэкац» аарсыцгон. Шьхымзакаэ ашьх гылазар акэхарын, цэа махэык еидырцэапэалазаны иахьынхалан, аха акы аарцыршэар каломыт, ашьхаркэыт «аэкац» аарсыцгон.

Ашьхацшэо дкылцшуа-дкылцшуа дхысит. Шьхаркэытк цэаа-цэаауа илталсит. Уи акэзаарын ршэагас иказ. Аэыцэа еижэхеибацаны ладеи-эадеи реырпсакьсит. Ашьх шеилауатыруз, зпсы зауз рышьхымзакэа рахь инеихеит. Ауахэама амацуоцэа ахахэкэа аашьтырхын, синкьэ иааикэагылеит, игылаз ашьх ртыцахь инеирц, ацхацшэы ицхрауан.

– Ашьхымза ус апсуа ишидыруа хэашьак амам, - ихэсит апап, Гьыргэал дима данаахынхэ. – Дара ашьх ирыцстазаашьоу убас ицэоушьяп. Зегьы усуцэоуп. Баша итэаз калом. Харгыы хныкэыргоит, рхгыы ныкэыргоит. Абас ауаа рыбзазашьагыы еиекаахзар!

Ауахэамаэ ианааи, аоныцка иньэналеит. Анцэа исахьа инадгылеит. Гьыргэал ситүамыт. Апап дкэынд-кэындуа, ицшэоу ашэкэы аакэхны, акы дацхьон, «дыштанагалаз» мэашьэ. Гьыргэал ацъар зныз ахахэса ашка даахьахэит. Ионамырхацэакэа иэыцыз анышэынтракэа рахь дааиасит. Апап ауахэама агэтахьы данааи, Гьыргэал уи днаидгылеит. Рэыцэегь эдэылцит. Аштэ агэтаньы ицшын афаистон. Гьыргэал апап днаисихырхэан, уахь иэынеихеит. Дышэоакэтэацэкьаз аэкэа напасит. Афаистон тынч агэашэ интыцын, амэа иэанылеит. Ах ица ауахэама

ааныжьра итахамызт. Анцәа имацзуоцәа дрыташыцуан. Атыц цшыа атынчра деилахауан зыцстазаара азыхь аарла иццыз ауаоы.

Афаетон акәара ахахә рдыдра иныкәсын, азы ирны, амоа такәа-таәара шыказ иоыхәнит. Анхацәа рынхартакәа адәхәыщкәеси абнакәеси ана-ара ирылапсан. Мхи бахчси ахыкамыз аихаразак бнاران. Ацла хараккәа урыцагылазар, ажәоан хырөөн. Амра лхыцхьан. Афаетон Очамчырси Акәеси ирыбжьгаз амоахь икылсит. Анхартакәа рсынтә ирлас-ырласны ас ицыз-цызуа ирымбоз афаетон иакәтәадапш хәа иазцшуан. Анхартакәа зегы рацкысгы иргәылыччауан Ацсны ацыхәтәантәи ах иштрамта иатәыз ахцәа раптакәа. Хахә сиптәала ичапаз ашыакакәа ирыкәгылан агәтәы баакәа ирсищкәаз аонкәа. Урт згәылакыз аанда хараккәа рсы агәашә дукәа җан, асалкәа рылапаны. Ахцәа азәи-азәи гыҗеибагон азы, доусы ихазы мацара ахыхчарта тыц сиеикауан, ахәоу сикәыршәашьа рхахьы иааиуамызт, икәынзырцәашаз цшатлакәк аладантә ма аоадантә исаанза. Аха дара зегы сидызкылоз рзеицш ага иахь ирымаз ацәымгра акәын. Уи Ацсны ах иакәын. Иара дапштан дара реидкылары, аха илшомызт, избанзар аладантә ма аоадантә исуаз ацшатлакә иара дыкәнагар дара ирзеиҗхарышәа рбон. Зегьакакәын дара дырныруан, мчыла акәзаргы, сидикылон. Уажәштыа уи иахра ыкамызт, даргы уи ргәы иаахәагәышпсит, аха ацшатлакә даргы ирызцшын, сидызкылоз дрымазамкәан, доусы ихы ихчарц иезыкаитон. Амала ацсра иацәшәоз иакәын ахыхчара иапштаз, ацсра иацәымшәоз, Ацсны ахраз алабачышп зкышаз, Амра ихәсеиуа, аха афаетон мац иахыццакуаз ацша инаддо, имала амоа данын.

II

Ацсны иказ аркәа ркомандакацәо иусхәартаә азәгы ддәылымтыцызт, амш ааилашәшәирахь ахы шархахьазгы. Ауадакәа рсы ацәашькәа адыркхьан, ахышкәа рыла иубартан ана-ара ишыооныцуаз ишыооналоз. Гьыргәал дахыныоонашылаз, аишәа сицарса иахатәаз афицар-чацшыаоы доагылеит. Иааиз акы ихәанза, афицар инапы акомандакацәо иуада шыказ инаирхсит:

– Аполковник дшәызцшуап.

Гьыргәал уахь иҗынеихсит. Акоридор асы иааицылоз афицарцәа дызларылукаашаз хәа акы далакамызт. Арахь дааиаанза, апоручик имацәакәа ишәицахьан. Аха афицарцәа шынаивслак, иаахьахәны инаизыцшыхуан, - иарбан дара дызлареицшымз дшалаказ цшралеи иаамстапәа ныкәашьеи рыла. Уи адагы, даезнык инаихыцшырц ртахын ирымпыцархалаз Ацсны ахра алабачышп зыкәнагахашаз арцыс.

Иара адкыларта дныооналеит. Уака афицарацәак гылан, акомандакацәо иахь алеишәа иазцшны. Рхкәа ларкәны ацсшәа наирхәсит. Адиутант дыказамызт. Гьыргәал ашә ааимцаны длеиргы, азәы изеытуамызт, избанзар, ахра шимхызгы, ауаа рыблаә зинкәак иман, акала дхаракын. Насгы Кавказ асардар иадиутантра инатон даәа цыжәарақәак: изтахыдаз ажәа хәанча зацәыкгы иара изкны асардар илымхәә иназар, ма асардар иусхәартаә усқәак узыкалар гәацхашакә иазымнеиуаз адиутант инапәы инанагар. Иара ус аполковник иуада дааоныцит уи иадиутант. Ашә илагылаз дзустаз шибазцкәа, иртааз дарбаныз хәа иеихабы илымхә атшьрагы ицхәны ацхьазаха азхәыцхагы имазакаә, днаиеихырхәсит:

– Акомандакацәо дшәызцшуап.

Гьыргәал иикыз ихылца ныкнеихан, акомандакацәо иуада ашә ацхьа дааицхьхәыцит. Ихы-игәы иштамыз ала, усқәак шымоацысуаз оапшомызт. Иара идагы ихәшәымзыр акәхарын урт ртыц акәцараә. Иара игәхьаа иаго ыкамызт, - уи селкаан. Ашә ааиртын, дныооналеит. Аполковник Кониар гәыц-оык афицарцәа дцак ритон. Адиутант дааонашылахзар ргәахәзар каларын, уаоы дхьамцит. Кониаргы илацш машәыршәа акәын ишааиршәыз. Ах ица акомандакацәо идцала дшааиз

ихэарц асааидпсылара дахьзаанзаггы, аполковник доацкьан, аишэа даахьцны, джармасо исааихсит.

– Апоручик! Уабаказ? Шьыжь аахыс сузцшуп! Уажэшьта убара сахьымзар хэа спшон. Афицарцэа шэхацкы! – иоацибаркьаз ачынугаа ихы нарзишьтит. – Шэарт шэхи шэаэитуп. Аптаб аихабы ишэитоит анаостэи анапынцакэа. Шэарц шэылшоит!

Зеггы ндэылцит, алса аоны ианыоначлак, ахышэкэа аауртыр, ацшабжькьа ишдэылнагазоз, азэзэала еишьтеибаца. Кониар иадиутант дааицхьан, ицшыз афицарцэа аптаб аихабы иахь инапынцакэа рзы инсирц наисихэсит. Ихата ахышэ азааигэара еисагылаз акреслакэа руак асы ах ица днаиртэан, егы дынзаакэрылазшэа ихала днантэалт. Ацсны ах ица иааира ишус дууз удыррытэ, акомандакацао ицсы аавигеит. Қэралаггы уамакцэкьа дсамызт, ихэда икэқаз атакцхькэра дуун, арахь ицынгылаз жэлар рымч иускэа иахаггы идьруадафын, ауга рцан азнейша изыпшааугазар хэа дгэакуан. Урт реикэкрэз Гьыргэал диваиргыларц итахын.

– Ашьыжь ауахэамае сыкан, – ихэсит Гьыргэал ацыхэтэан. – Уафы иамхэазакэа сеит, сыпшаараггы цэгьахсит. Сагамыз!

– Уахьыказ здырырц сашьтам, узеызи хэаггы сцаауам, – икарахаара зныпшуаз аполковник иблакэа тыцьцаауан, дахьаапышпэырччазггы ипцы ау иашакэа рыеобшьтырхит. – Ашьыжь амшын схьлоит. Егьа спсы сфазарггы, ура усыхьзеит.

Аполковник доагылан, аграфин азыхь ацэца интэитэан, дацашьшь ижэит. Ашоура изыхгомьзт, уи азакэхарын азыхь хтакны изимаз. Иаартыз ахышэ днадгылан, абахча аиацэара иахьлцуаз ахауа цкьа лалбааидеит. Иемирпызо уа дгылан. Уажэшьта мацкгы ахышэашпэарахаара асазнакуан. Аполковник даахынхэын, длатэсит, иблакэа аахоаны, ихы нкьидицазшэа иуит. Азыхь ашьтахь иааикэнацэаз апцзы икэхьшэашпэахон. Убаскан акэын, ишэыз иматэси ицэси сикэчабуазшэа, ионьцкала ацэанырра баацс аниоуз. Аха, исаартынчны даатэар, иааихгон.

– Хускэа уамак исеимхаразшэа цэалашпэарак сьмоуп, – ихэсит иара, иблакэа анаахит. – Ссы табоит. Ус саныкало, ак ссеицшуп еснагь.

– Шэахьаапсаз акэхан. Мацк иадамхарггы, шэышьталар – шэымчкэа хынхэуеит.

– Уажэшьта сагышьталоит. Мчыбжьык цусит Бзыцын ауга еиласижьтеи. Сарггы уахггы-сынгы тэамоахэ сьмам. Урт Дали Цабали рыхьцшусит. Абжьыугааи самьрзаканааи макьана сырцэом, аха арт рыекы урт ирмыхьп хэа узлагэьцуеи. Уацэы Бамбора сьзхьцуеит. Ажелар срацэажэароуп хэа сгэы ицоуп. Иаугазар, аха узацэажэода, ашхырцэагь реицш уркыр. Ашьх ангылалак, ашьхаркэьтггы уамак егьрылшом.

Ах ица даатрысит, аха ионьцкала ихэасырц, дэахьла иецэыримгеит, ахышэтхэа ихы анобшьтицаа, ибла царкэа Кониар даблыртэ инаилаиркацеит акэымзар. Акомандакацао уи изгэамтэит, ихатэ хэыцракэа дрымехарк дрыман азы. Гьыргэал иааигэалашэсит Мыкэ ауахэама иатэыз ашьх асны ргыларей урт ашьхаркэьт ирылази. Иаалыркьаны Кониарггы ихы обшьтицааит, идтэалаз лацшыла дкьлиблаауга. Аха дьзсацшуаз исацшылашьа изеилкааугамьзт иара, силикаартггы дьзхэьцуамьзт.

– Ахэынцқар ихатэымчра исагагыларц зларгэагьзасеи? – ицьсеишон аполковник, игэаггы пейпеиуга ихьцуан. – Изларгэагьзасеи?! – доаццеит иара, ишьтахьггы инапы аакайцан, иааиацэоумшьартэ дыццакны даалаэсит. – Асазкэа ирыхьыз зырхаштэеи! Хара хнапхгара исагагыланы хнапацака аказаара зтахым даса моак изцшума? Арт имбжьо уаауп. Аха рыбжьарае усыцхраароуп, акэымзар рускэа цэгьахар алшоит.

– Икоу-иану хэа акгы, сьздыруам. – ихэсит Гьыргэал. – Ажелар реьзхдыркэо хэа лымхатаскэакгы цкьа исмоуцт.

– Умбой, сыхаара, анхамоатэ реформа апсуаа иргэапхом. Химпериа ахьынзаназазо ареформа моацаагеит кькьыкрада. Сразкы шкэакэара абакоу

акөымзар, иаха иахьамуаз сара салапәсит. Аимператор Александр II иаха ишәзеиҕу аполитика моацигоит анаххәа, анхацәа хадгылар акөымзи, аха дара хәагылеит, умбои?!

Акомандакацао аполковник Кониар ааха зегы ацсуаа иахьрыдитоз шиашамыз дазхьыцуа, иара иахақәахьаз ажәабжьқәа наицырхырааны, уажәшпта Гьыргәал илшон уажәраанза заха имамыз ахтысқәа тыртәаны рышықәыргылары. Ацсны имоацысуаз аилашыокра исалаимгалар ада цсыхәа аныкамла, иказ шыкацкьаз ихата идыруазар ихәтан, уажәшптан икапатәхашаз аус ахь даниаслак, иахьакөымыз ишыаәа имыргыларц. Кониар ах ица изеитеихәон, иаацсара ихарштны, ажәлар ргәынамзарақәа зыхкьақәаз, амала аурыс чинвоникцәа рыгхақәа ицәахуан.

Ажәлар дцөыбзны дрылләсит астатс советник Чернов. Бзыптәи аокруг бзианы ускан итицаахьан азы, убрахь дагдөықөырцсит, аамста Тыт Мани анхаоы Көамғаз Хәагбей наиццаны. Чернов дидцхраарц игәыц даларцсит Бзыптәи аокруг аихабы иусқәа назыгзоз Измаилов. Черепов игәыц Бзыцынка идөықөырцаанза, иара дызлахәыз, амаиор Сулхан Баратов икомиссия сизган, дасазнык иахәтаз ахырхарта рытараз.

«Хәтыр зкөу! Шәарт аинструкцияқәа шөымоуп, аха дасазнык ишәгәаласыршәар стахьуп икапатәу, - ихәсит аполковник Кониар ускан абри иуадаәыцкьа. – Сара снапы иану атәылаә икоу ауаа реизыказаашьақәа акыр еилапатоуп. Аха, ус иагьа иказаргы, шәара ишәуалуп еиуеицшым агдыра харакырақәа рсы икоу ауаа реизыказаашьақәа реилкаара. Уи азын қытаццхьаза, таацәаццхьаза шөрыцәажәароуп. Нас имариахоит арформа амоацгара амоа апшаара. Амала, шәара ижәдырусит ахра Ацсны ишыкамыз жөйтәнәтәгы, ахра змаз Ацсны ах иакөын. Егьырт ахцәеи аамстацәеи ахьз рыман акөымзар, адгьыл зтөыз хәа уаоы дыкамызт, адгьыл азы зегы сикаран. Убри шыаас икапатәуп арформа амоацгараәы. Ускан ахәынтқар ихазына итыцуа амал мачхоит, ахцәеи аамстацәеи рынхацәа рхақәитраз ирахташа ахарць ауп сызеу. Ахылаццәеи ахьыццәеи роуп Ацсны икоу. Урт доусы рмал ала еибаркымызт, доусы рылшаратәы умхәозар. Аиаша ххәозар, адгьыл анхацәа иаха иакәитуп ахцәеи аамстацәеи рааста. Избанзар арака ауаа рыцстазаараә цкарак акөын ишыақәгылаз, - адгьыл хкьаны, ирыцкьаны илазцаз ихатөын, - дасакала иухәозар, ари МАНУ цкароуп. Ахцәеи аамстацәеи ахьз роуаанза ихыркьаз ауп акөымзар, иахьа анхацәа рааста адгьыл излақәити, напыла уск рымуазар? Абасала, хара хнапхгара иахьа уажәраанзагы цкьа издызымкылац ихаракзоу азин чыда змоу ацсуаа рхы иазынхоит. Еиҕуп абарт амалакрыфацәа цьала ирфаша дырхар. Инхоит анхацәа. Урт, иара иахаракыра аимператор Александр II иеихабыра иацнапаз ацкара инықөырныкөаны, рхатә мал ала рхы ғырхыртә икахпап. Ирахәатәуп ахәынтқар ихазынатра капеи кылцәак штымцуа дара рхақәитраз. Насгы, анхацәа рхақәитра халагоит анаххәа, уи иаанагазом макьана рхы иакәитуп хәа. Доусы знапацака дыкоу, ихәтоу итаны, ихала ихы ҕхроуп.

Гьыргәал иахауаз цьеишыазомызт, иидыруаз иаципон акөымзар. Кавказ асардар иадиутантра инарбон атагылазаашьа неизакны изеицшраз. Ацсынра иказ аизыказаашьақәа бзианы идыруан. Ари иара ицсадгылын, идаракәац иахылцуаз аимадага дахьцалак игон. Ижәлар рыжоныцка ирымаз аиәцаарақәа рчыдаракәа бзианы идыруан Кониаргы, уи аус зируаз акомиссиягы. Анкьантә иаауаз аизыказаашьақәа сикаранатәуан хьызла ихәычызгы идуузгы. Адгьылгы, аиашаз, ажәлар ракөын изтөыз, нас доусы имч зықөирхаз аәацә иара ихатәхон. Адгьыл амчра убас идуун, убас ишпән, ирыцкьаны узқәаарыхуаз амхы, шықәсык ианузыламта, адырәашықәсан илазцаз ихатәхон.

Аха аурыс напхгара апыжәара анаиу, адгьыл азы аикарара сикарамрахсит. Анапхгара зауз амилат реизыказаашьақәа шырзеиҕыз рбан, ацсуа ахцәеи аамстацәеи адгьылқәа дара иртөын, анхацәагы дара ирмацуцәан хәа иаақәгылеит. Ахәынтқар ичынуаа иргәацхсит Ацсны азин чыдақәа, хьызла мацара акөымкөан, ацстазаара иканапаз айкөшараә ирымазарц ахцәа иахьыртахыз. Аха, анхамоатә

реформа анцэырт, ачынуаа рполитика асапсахит: урт иртахын ацсуаа жэйтэла ирымаз рпасақәа рзынханы иказар. Гьыргәал лабәба ибон арформа Апсны амсапгашы ачыда моа иаанахәаз: уи ахцәси аамстацәси агьрынатомызт, уи азын урт ргәынамзара хыжжыр алшон; убасцәкыа икан анхацәа рзынгы, избанзар адгьыл змаз игәы итамкәан, ихы итамкәан, ауал дацалон, измамыз усгы акгы имамызт, иоурцгы дыкамызт. Ус анакәха, ацсуаа рызельмхарақәа сизакхон, аицжәылларахыгы сихарын.

Ажәлар рацәажәара удааохон. Излауала ухшыо уртынчыр акәын, аиакәым уеыцымкьарц, уажәа разатәын, уанцәажәоз унапкьара-ушыапкьара уапкляцшырц ухәтан. Ажәакала, ацсуаа раамсташәара уаамсташәазар акәын. Еснагь ахақәитраз икәпоз ауаа, рычхара хыжжыр, ампышт тырчы акама цынца абазар иабызан. Аха ах ица игәаанагара цәыригомызт. Ачынуаа рымчра иакәгәыцуан, сихаразак рыбцьар амч. Хара иаҳиааиуада хәа, аруао ихәыщшыакәын ирымаз. Уара упас бзиси уқабз шыахәи иазхәыцуадаз. Аеыц политика амсақәташыа амсақәа хәа ирышьтадаз. Дара изкәыркыз моак акәын, уацырагыларгы руамызт. Уаргы, умч узымшәар, утадырхон.

Гьыргәал, иеыртынч дыштәазгы, ацхзы икәнатәарц агыгмызт. Ионыцка еилашуан, аха, икәра шмачызгы, ихы инапәсы аагашыа дазыманшәалан, ацстазаара амакәмабарақәа уи идырцахьан. Доагылан длаөсирц, ма абахча цырышыага дныцалар итахын, аха аполковник Кониар баша дполковникмызт, дкомандакацаоын, уи дахьынзацәажәоз, ишитахыз ишыапы еицихырц асацыззара илшомызт, ихата асардар дадиутантаргы. Ацыхәтәан, – уи иацсуара ус инаркацомызт.

– Ахцәси аамстацәси ирыхәтоу ахазына ирызтыгатә, - ихәсит Гьыргәал, иахьцалак макьана дгәыцуан аимпериа егырт асацәкәа рсы арформа шымсацызгарз еици аракагы иазхәхәрын хәа. – Анхацәагы рлахьынца дасакала иазхәыцтәхар калап.

– Ус кахамцои, егырт асацәкәа рсеици аизыказаашыақәа ыказар, аха арака, ақытақәа рсы ахцәси аамстацәси рызбахә салацәажәом, Апсны ахцәкыа зинла еикароу ахцәа дрейхабызар иабызан итагылазаашыа. Аурыс напхгара ацхыраара инатоз ауп акәымзар, Апсны ах аранзагы дзааиуамызт.

Гьыргәал ажәалагала ахыкаицаз иаразнак дахьхәит, изызыроуадаз, зегы усгы ирзбхьан хәа дазхәыцны. Аха, ас дхәыцаанза, Кониар иециныхәа атак ециныхәала иеыцкьарц уамак игымхәит. Избанзар акомандакацаоы Апсны ах мчыс ицагылаз анапхгара акәын ибла иабаз, аха Апсны Урыстәыла иадырцейжәтеи, атырқәцәа, аурысцәа иреагыланы, Кавказ агаәа ақәлара шырцәыуадаохаз азбахә цәыригазомызт. Ахмытбәии ахәынтқар инапхгареи рышьхә аневцала, Апсны ахи асултани еимадарак рыбжәларц ишыкалоз шырбазцәкыа, Апсны ахра ахырхит. Уи иаанагоз – аәиара иакәцт акәын.

Уажәы ахреи аамстәреи камлазарц, амса ылырхырц иашьтан. Анхаоы иакәзар ихы изеыхуамызт, ахақәитра иоуртә еици. Амаиор Сулхан Баратов икомиссия пстазаашыала еиуеицшымз агдырақәа ртагылазаашыа рпар акәын, ашьтахь доусы рзы иахәтаз алкаакәа карцарц. Аха акомиссия иалаз адца рыман, убри адца инакәыршәаны атагылазаашыақәа иашамкәан ирызхәыцтәын, заа икацаз алкаакәа шыақәзыргәгәашаз цшаатәын.

Жәа-мшкагы мшыцызт, урт, ақытақәа рахь ишаны, аусура иалагазижәтеи, аха иааоуаз ажәабжкәа ирхәон ажәлар агәынамзара гәгәаны ишырмаз. Зегь рейха аиҫыхарақәа ахыхаракзахаз Бзыцын акәын. Уахь ицаз Черепов иакәын. Кониар ихәомызт, издыруадаз ус дахьыказ игәацхозаргы, аха Черепов ацсуаа ибаны даанхомызт. Ахәынтқар ибла ашәшы хызцозгы атыцантәи ачынуаа ракәымзи. Дара ракәымзи икәынхоз ирзутәыз хәа изызыцхауаз.

Астатс советник Черепов атыцан ауаа дшырзыказ аусура даналага аеныцәкыа иаразнак илжжит. Игәыц иалаз иманы, Лзаа иатәыз Пицунда ауахәамаә дахьлсиз, анхацәси иареи рхәатәы сибамкит кыкәыкда, ауахәама анапацака ишыказ анырхәа.

Аха анхацәси иарси ахьейлеибацаз Инқыт дахьааиз акәын. Издыруадаз акомиссия зышытаз аус ауахәама иахылацшугаз ишырзеигьымз силкааны, анхацәа икарташаз хәа дыррак рыртазаргы. Ус еицш афакт аполковник Кониар имаыызт, аха убас икалазар хәа агәра изгомызт. Аполковник имырзсит, аха Гьыргәал иахақәахьан, иара акомандакацаа ицәажәашьагы иацубаауан, ачынуаа Черепов ихымәацгашьа инқытаа ишырнымаалаз.

«Знапацака шәыкада?» - иара рацхьа тынч анхацәа дрызцааит.

«Нацьнатә иналаа рнапацака хакоуп!» - хәа ирхәаз изеицеигеит Черепов ицыз Тыт Маан.

«Ааит!» - ихәан, даацкьейт ачынуаа, ацәымгра иааигаз ахткьейицш асаацәырнаган. – Шәахцәа ишәыдырцаз ауп ишәхәо. Шәара шәшеизыкақәоу сзымдыруа цышәымшьян. Цаслей қабзлей шәеибаркыуп акәымзар, дабаказ Инал-ица дахны? Ма шәыбзазашьақәа ззымдыруа азәы иашәхәондаз! Сышәжьарц амалахазгы шәсазышәымкын! Шәызлакоу хәа иаасзымдыруа усгы егыкам, - еитасхәахусит. Уи акәым шәыхәсақәацәкьа азә даанмыжкәа икьантазза иааилыхны избахьоушәа издырусит».

«Уоора, ари иихәо закәи?» - иааилауатырит еилагылаз.

«Хеилагак дахзаарышьтит, убоу!»

«Шәанацәалбеит, даеа еадак иираны иказаргы хәра хзын ииусит. Ас убахьоума!»

«Шәсажәқәа сихашәк!» - доарыцакааит ачынуаа, ирхәаз еиликаазшәа.

«Аказы сузцааусит, - цааитит быргк. – Иналаа хартәымзар, знапацака хакада хәра?»

«Инал-ица хәа ахык сара дсыздыруам. Аамтала зны ихылацшәан, аха, шәабацәа хылацшрак урт ирыртазар, уи иаанагазом ахра роур калоит хәа. Хылцшьтратала иналаа жьицәоуп, рыжәлагы уи ауп иахәо».

«Дад, хәра ихайхабу дыкамкәан, ихайцоу дыкамкәан адунси хашцақәу? – дцааит абырг. – Оыцья ахьейцу руазә деихабуней!».

«Аха дыкам Инал-ица зыжәлоу дшәахны».

«Нас ихахда хәра?»

«Аимпериае икоу ах зацәык иоуп. Иара императортә хәракыра, ах Ду Александр II. Дарбан Инал-ицоу зызбахә шәымоу?!»

«Уара зегь удьруазар, хцәагы кказа иаххыухуазар, хзиндоутәуазар, ара ус хамам», - рхәан иналаа ааибаркьейт. Урт еишьтагыланы ауаа инарылцит.

«Уахьааз уца, убашәт!» - ихәан, абырг урт днарышьталейт. Егьырт анхацәагы имақаруа рьынархейт, Черепови иуааи ааизныжьны.

Черепов, уи аены ар имазар, цсы зхаз азәы доуижьуамызт, убаскатәи дсилашәейт. Акраамтагы ихы инапәсы изаагомызт. Аха иус наймыгзар каломызт, аруаа идца анамгзара ухала ухәда ашаха ахауршәыр иоызан. Қыта-қытала дрылаларц итахын, ауаа рызелымхәра сизакымхарц, аха қытак асы азәы иеиқәимыршәейт. Амала мчышьнырцәаа зегьы Калдахәара рееизыргеит, иаахцәангы иархәейт аокруг ахьынзаназаазоз анхацәа зегьы сизаны изцаарақәак атак еицкарцон акәымзар, азәазәала дрыцәажәар шырымуаз. Ус анакәха, арт мазала еилацәажәаны цацахьала ажәа сибьртахьан ас ишныкәашаз хәа.

– Ма рахцәа ирзызыроуа икоу уаандаз, - ицьейишын аполковник Кониар. – Арахь урт рнапацака хакоуп хәа игылт. Ари закәызей?! Анхацәа рахцәа рхәатәы ахахцом хәа закәнтә иалагахьоузей? Хәра хцарым, дааган агенерал-маиор Маан Кац ихата. Инхацәа ирықәицаз ашәахтә рзымбатәбарахан, Бзыц ирны анхара реазыркит. Урт абыргцәа рышьтацаны ирхынхәырц иакәикит. Аха, Анцәа иишәиша, арт хынхәуазма. Ажәлар сизганы, Бгардәаны, ацсуаа ишырхәо еицш, былды идырхәейт. Ажәа ритар акәхейт иуаа рзинқәа шейлеимго хәа. Уигьы агәра рымгазт, ичкәын Дыдрыцшь-ныха дамцадырныхәейт. Ас ззыруа хәхцәа хәа ззырхәо роуп. Ари закәызей? Нас арака ихаракыуп илакәуп хәа сикәаагарыда? Уи амацара акәзар, ххы

иаакәахкрын. Аха аңар игенерал дышпатәарымбоз?! Мап. Мап! Ара апориадок кацатәуп! Уажәшьтак иазхоуп!

Гьыргәал дзыроуан, аха, ихшыю нхьацны, акомандакацао иххәоз иарсыхоз, атоурых ахазынарта иацәахуаз ахтыскәа дрызхьахәуан. Ах ипа ибзиацәкьаны идыруан, аурыс напхгара ихы иархәаны, Ахмытбей ижәлар рцаси ркьабзи акырза шеилеигахьаз. Ауаа исагыларц рсанаидыркылозгы, аимператор ир ракәын дзыкәгәыгуаз. Урыстәыла ахык инапацака иказ ишьхәа ицацаланы ишимаз еицш, иаргы, уи диеицәамкәа, иуаа ацьамьцәа итаргаланы имазар итахын. Ацсны акытакәа рсы ахра змазгы Ацсны ах иеицшун, урт рыхацәа хьычы-хьычы ицаркырц иафын. Анхацәагы рхақәитра карыжьюамызт, излауаз ала иқәон. Аха уажәы, аимператор инапхгара Ацсны ахгы уи инапацака иказ ауаагы ианырсагыла, агаца иаваз ашьха тәыла иқәынхоз зегы рyzельмхаракәа сизакхсит. Урт силанарцәсит амаиор Баратов икомиссия иалаз Черепов ихымсацгашья. Аиаша ухәозар, ачынуаа рыгәтакы агәылыжжуан Черепов зтагылазаашья тичаарц идыз ажәлар рцәымтра. Убри азакәын адгьыл уады итәымызт хәа ачынуаа зықәгылаз.

- Анхамәатә реформа, - ихәсит аполковник Кониар, - имсацаагароуп икаҳцалак. Уи аус Ацсны аурыс хәынтқарра ацстазаара иаланарцәсит. Ацсуаагы рыбзаашья даеа хырхартак аиуроуп. Амала цыхьа ацсуа тауади аамстеи рхылцштракәа ахазынарта иабарц сгылазаргы, аамта цаццхьаза, иаха-иаха агәра згоит аурыс аамста дидкылыны ацсуа аамста ихәапшра залымшо. Ацсуа тауади-аамстеи иахьа хәартарас ирылоуи зыхаракыра дуу ахәынтқар изыхәан? Акымзарак рылам. Анаосангы ацсуа дгьыл ацсуаа ирзеицшун, уи иаанаго ацсуа дгьыл уажәшьта ахәынтқарра иатәуп, ахәынтқар ишитахыу, иахьитахыу, ианитахыу ихы иаирхәоит. Акыр иапсоума ари акәым хәа уацагылар? Аимператор имса, хаала иахьылымцыз, мчыла илцусит. Ацәгыра ухы изаургагәышьои! Арформа нагзатәуп. Уаха цсыхәа хамам. Убри азоуп хымшка рацхьа сыцстазаара ашәарта изтасыргылаз, - аизарашка сықәланы сызцаз.

Уака икалақәаз цкьа игәалашәазар акәхарын, издыруадаз ицәа даатазыазаргы. Аполковник илахь ацхзы нақәнатәсит. Уи аарыцкьашәа, ичавра пашә ицьыбахь иныцхьакны, ацәца азна азы лтаирцкахт. Аиашаз уи аены, даеа мацк асынкылар каимцазтгы, дтадырхар алшон. Иара ускан, Лыхны дансеи, аиҳаразак дзыкәгәыгыз Дәрышшь аизара ахьыкамлацыз акәын. Ус анакәха, уака ауаа аилацәажәаха рмазацызт. Егырт акытакәа рсы, даара иаацьюоушьартә, ауаа, ақәты сырхасра иадукылартә, иаразнак еизон, ирхәоз-ируаз акакәын: ачынуао Черепов, изцаара ртак мап ацәкны, дыррак иртомызт. Дәрышшьаа рыцсыерак шцаизымцшаарыз хәа дрызцеит, шәартак калозаргы, дзыхьчашаз аказакцәси кәымжәи-кабалеи силахәаз ацсуа милиционерцәси гәыц-оык дзыкәгәыгны. 33-оык аполковник дзыкәгәыгшаз ауаа сизыргейт.

Кониар иахьцалакгы Черепов ишахәтаз еицш ауаа дызрацәажәоимызт хәа игәы иаанагон. Анхамәатә реформа ажәлар рхы ишақәитнатәуаз азбахә цкьа иреилркаар, иххәоз ауаа иашаны иазнеирыз цьишьон. Уи ала апыжәара игарц дашьтан.

Қәтештьәи агенерал-губернатор илымхәсынза иназар Ацсны иказ ар ркомандакацао икәышратәы, уи иара иаҳаракыра Кавказ асардар иеихәарын аполковник Кониар ачын харақ шиаатәашьатәыз. Иара иацхьа акомандакацараз Акәа иаарышьтуаз генералшәан. Иаргы ихәтан уи ачын харақ, аиашаз. Ар ркомандакацао иакәмызт, анапынцарапәкья изымдыруа асынза, ицарадаз Маан Кац дгенерал-маиорын. Ахмытбей Чачба дгенерал-лейтенантын, Иара Иаҳаракыра Ду игенерал-адиутант ихьз иман. Уи инаигзоз аусқәагы акомандакацао иакәын зыхәда иқәыз. Ус анакәха уи имаз ахьзи ачыни иара, Кониар, иакәын изатәашьатәыз. Анхамәатә реформа анагзара иарцкакуан уи игенералра! Гьыргәал, асардар иадиутантра иабзоураны, идыруан аполковник Кониар ичын аҳаракыра ашәкәкәа реиқәыршәара ишалагахьаз. Арака дызлашәаз, аилацатара дшалацшаз акәцәкьан аус злаз уажәшьта.

Кониар икәгылара шынеибакәыз сизаз ирзеитеигеит апап Гьаргь Ткецишьвили. Уи иапсшәа цкәа азыхь иафызан, аха аполковник иажәа шиажәаз ситеигар акәын. Черепов иитахыз адыррақәагы иртәрц анреихәа, уи мап шаңәыркуаз атәы ицкәацәкьаны урысшәала акомандакацаф изсигеигеит. Ауаа рыцсыера дахькәгәыцуаз рпара шизымкуаз аниба, Кониар деилашәагәышьсеит, ихәатәы змаҳаз асалдат дшизымчхауаз еиш, ахәацыхәацшыра дамехакны. Апыркәхәа иоацкьаз амцацшь дааиланаргьежыт.

«Схәатә хамцара закәу шәсырбап сара, - атырцьман дизымцшкәа, дмақаруан аполковник. – Абыржәыцкәа астатс советник Черепов адыррақәа иитахыу ишәта! Хаала сиха еиғьуп, акәымзар абцар цынца амчала ишәсыркацоит. Уажәы ахашәала шәыла халагап. Ажәлар абас шәаарылц, Черепов ашәкәы шәаницоит».

Еилагылаз уаф дрылымцит, дрыштырцгы азәгы игәы итамызт. Зеггы блак еишырхазшәа ицшуан. Кониар ицәымгын рыфышә-благгы. Акыта фадала иахькәыршаз, ажәған иацырсыз ашьхақәа ауабы имч ала иузырцысуазар, абарт ахышә-фыкгы ргәатақәа урцысын. Урт еицхьзырттоз абцар мцакәын, аха иара дрыхьчарц ицыз рымала иулшоци.

«Исхәо шәмаҳазои? – доарықәкаит Кониар. – Ахашәала арахь шәаарылц схәсит!».

«Дад, хара ус хәешаны халцуам, - фәаитит апхьа игылаз, ускатәи дажәымзаргы, ишлахьаз азәы. – Хара иаххәаз хәоуп. Апсуаа, зеггы сизаны, абри ачынуаф изпаарақәа ртак рзыкацозар, харгы убарт хрылазааусит. Арака азәгы фәхтырц хгәы итам. Абас хәзиахәа, ухацкы сцит!».

«Дышәткәа!» - Кониар аказакцәа днарыцахәхәсит.

Даргы ахашәала иахь инатрысит. Анхацәа рабцарқәа инарзытрысын, ахаца рыгәтахы дырпәахит. Аказакцәа ирура рзымдыруа иаахьацит. Тауади-аамстеи Кониар иаикәшан, рыжәлар ирыцахәхәо, ирулак иааныркылазшәа руит. Ауаа шыокны еилауатыруа еилагылан, Кониар дзыгәтылакыз дрыма ианцоз. Азхьцра даанахәаз цыушырын. Урт еицеыжәлақәан, Лыхныка рхы рханы реынархейт. Тьт Маани апап Гьаргь Ткецишьвили иак-аак акомандакацаф ивагылан, иеиртынчырц иабжьо.

«Уахацкәа аинициаторцәа рыбаандафтера атахыуп!» - аполковник иблагәа ашьа рхын.

«Икалом, икалом, - диабжьон Тьт Маан, акомандакацаф иаргьажәоа иакәызшәа. – Асалдатцәа рымч мхар калоит».

«Ааигәа ф-ротак сьмоуп».

«Урт рхыцхьазара мачуп, арака хышә-фык абцар ркыуп», - фәаитит апап Гьаргь.

«Асалдат иабцари анхафы иабцари узидкылома?» - дыцәгәыршуан зхы знапәсы иззаамгоз акомандакацаф.

«Апсуаа зеггы еиднакылоит ари ахтыс, бцаршьтыхрала еицгылар, шыарцәырала еибашьрахоит, аполковник ухацкы», - Кониар илымха иахьагы итыфуан Тьт Маан иажәақәа.

Лыхнаштәе зеггы аасыжәцкәсит. Игьазгьазуа апта итагылаз ахтынра ахан иныфналаанза, Кониар Бзыцтәи аокруг аихабы Измаилов иахь даахьахәит:

«Исабжьажәгои?»

«Ар раашьтраз адырра кацатәуп агенерал-губернатор иахь».

«Апрошение еиқәыршәа! Ф-баталионк ари ф-бзарбзанки сьзхоит ари атәыла артынчраз».

«Уи зегь рацкыс имариоу усуп», - даагьацәыгьацәит апап Гьаргь Ткецишьвили.

«Исабжьажәгои? – уи иахь Кониар даахьахәит. – Еигьу моак шәызхәыцма?»

«Аполковник ухацкы, - Тьт Маан апап Гьаргь дааидгылеит, арт рфьцегь ак шеицырзбаз моашьо, - акытақәа рхатарнакцәа хәарыцхьап, хрыцәажәап, ажәлар еиқәырқырц».

«Бзиоуп, усгыы кахцап, аха абаталионкэа раара хырцатэым. Ссы аажөгеси арахь! – даакэцэит Кониар. Еитамхакэа исы ааицадыргылеит. – Сара ара аангылашыа сывам. Сцоит Акэа. Агенерал-губернатор иахь схала ашэкэы зюеит. Ақытакэа рхатарнакцэа шэзеизгозар шэхала шөрацэажэа, иатахызар Акэа исзыоашпэышт, - ихэсит иара Измаилов иахь. – Уацэы ашыжь атагылазаашыа зейцпрахо азы адырра сышэта!»

Адырфасны Кониар иоуит Измаилов идырра. Уи ақытакэа рхатарнакцэа рыцэажэара атахимкэа ицхязон, избанзар аокруг анхацэа аизаракэа хыцъара имоапыргеит. Урт излаштырхыз ала, дарбанзаалак азэы ихала ецэажэарак каицар каломызт, азэы, ианицхъа нахыс, зегъы ицны ицар акэын. Кониар иуаа санахэон ари ахтыс. Иара ихатагы дашъахауан, избан акэзар дицэажэарц азэы дидцхар, жэларык сицсизон, нас узацэажэодаз?

Адырфасны ашыжь Акэа, иусуртае дахънеиз, акомандакатао изааргеит Измаилов иахьынтэ адырра сыц. Даса қытакэак рэгъы аизаракэа калазаарын, ахатарнакцэа рыцэажэара ацшыргар ауаа сихагы иарейхон, сизнагар алшон. Аполковник Кониар ихы кны дтэан, наплсеикрыз изымдыруа. Иуадахъ уаоы дааиштыуамызт. Адкылартае цюуку изцшызаргы, урт иказ-икамз изеицшын. Ацстазаара аангылаз цышшон. Бзыц аокруг ақытакэа рсы имоапыргоз аизаракэа рсы ирыдыркылаз акэцаракэа ирхэоз иахазижьтеи, уаоы димыцхар, аиласракэа аатгыларышпэа, дыцшын. Уахъ тынчрахарышпэа дгэыгуазар, зака ипсыршыагахози.

Ускан ацстазаара кэты сырхасрак акарагы иаатгыломызт. Ахтыскэа, аки-аки еиштыагыланы, убас иццакуан, аамта аццакра ирацнагон. Онатак асы тынчрамызт. Игэы рахатны хацак дзыцэамызт. Икаларызеишь хэа ахэсакэа ргэы хытхытуан. Ахэыцкэа зегъы рзымбатэбаран. Адуней сыхазшэа илахсыхын. Еигэныоуан ауаа. Урт рынеидгыла-аидгылара уажэшыта иацэшэомызт, иацэыцхашьомызт. Рхымоацгашыа армазара аамта цахъан. Зегъы шаргамазгы, аизара дукэеи аилацэажэаракэеи убас ирацэахсит, Измаилов иуаа урт рызкылцпра иахьзомызт. Аха Бзыцтэи аокруг аихабы цкъа данхэыц, усгыы ирхэо дырын игэахэшэа, аекъара дакэыцит. Инапасы иказ афакткэа сизганы Черепов иитеит, уи Акэака амоа дыкэлон азы.

Кониар, адуней саха-дагэаны ибозижьтеи, уажэшыта оымп ирыкэын. Аха, Черепов дшааиз ала, адиутант адырра аниита, ацэа даалпышпэа, дагыоагылеит. Ачынуао Черепов ицэацштэхэы цахъан. Ацэа шигыз оашьомызт, иблацэа такнахан. Ибла зацэык мацк акэеицеира иуеилнаркаауан игэы аус шауаз. Уи иаанагоз – рыдца нарыгзар акэын хэа дгылан. Ус ихэацуазгы уаоымызт иара.

«Шэтэа, шэтэа! – ихэсит иара, ихатагы длатэсит. – Нас икоузеи? – дцааит, дзыкэгэыцпаз ак ицсезаарымгарыз хэа дхэыцны».

«Абзиарахъ аитакра хамазам, – сааитит Черепов. – Арт абнауаа сызцааракэа акызацэыкгы атак карымцеит. Рызынтэыкгы ирхэац рхэоит: азэазэала ухаецэажэар хуам, ацсуаа зегъы хаизаны хуацэажэоит рхэсит».

«Измаилов ихацкы силикааз уи ауп: ауаа, адырра злахартаз ала, рхакэитра рхарць ала икалароуп, ус анакэха, знапасы хакоу хахцэа рсы ахакэитра хаура хахэдацбал икэзаап; уи азмырхакэа, мшынк харт шаххэо, хамч зкэымхазо даса мшынк аахацгылашт. – ахэынцар ихазынарта артэразы, ауал хзаццышам рхэсит».

«Ах, алакэа! Зегъы заа ирдыруеит, - доаццеит Кониар. – Зынзак ицактэуп, акэымзар урт рхакэитра хахькылнаго уаоы издыруам».

«Анхацэа рахцэа ресынтэ ахакэитра иашьтазам, излазбо ала. Аихабыра ахакэитра хартарц ртахызар, ус дара рзы иаха сицъуп азоуп изашьтоу, - рхэсит. – Ус анакэха аихабыра иргааит уи ахарць».

«Уи калашыа амам».

«Убри ауми икалаз».

«Нас ажэлар ргэы итоуи?»

«Аизаракэа сихсыгбуам. Азеицп сизара ду карцарц ртыхуп хэа хахаит».

«Хәәмәрцәсит хәа сыкоуп. Иазхоуп! – Кониар итыцаә днатәан, зыбжарак оны иацхәа икәбыз ақбаад даахан, ажәжәахәа акы нанцаны, ацыхәтәа наигәсит. Иадиутант дааипхәсит. – Амаиор Красницки дыстахыуп. – Адиутант дшыыхнхәбыз еишш, Кониар Черепов иахь даахьахәит: – Убри аизара ду асы ирзбарц ирҗахи?»

«Излахахауала, анхацәа рыхәыхра аҗахны ирцхьазом. Избанзар ихыркьаз адгьылкәа дара ирхатәуп хәа ирцхьазоит».

«Тауади-аамстеи анхацәа реизара реадыркылоу реадрымкылоу?»

«Реадыркылар калап. Урт рхымәацгашьа аилкаара уадаоуп».

«Анхацәа, хык дрымазамкәа, рхала ас рееидыркылоит хәа сара агәра сызгом, - ихәсит Кониар. – Урт зегьы зырцәиуа ахцәа роуп. Урт закәытә хәсабтәкәоузеишь хәацхәа икәдыргылар?»

«Измаилов уи силикаарц даәуп».

«Иахьцалак?»

«Зегь реацхәа урт рыхәтә роурц иашьтоуп!»

«Уи мацара акәым», - даакәыпсычхәит аполковник.

Дааонашылеит Акәа арратә кәша аихабы иканцелиариа анапхгаоы амаиор Красницки.

«Амаиор ухацкы! - Кониар уи иахь абгьыц наирххсит. – Абыржәыцкәа абри ашәкәы кыпцхьны, агенерал-губернатор иахь амәа укәлароуп. Арака имәапысуа ахтыскәа хәи-хнапи еикәца атәара азин хартом».

Адиутант данындәылц, Кониар абаталионкәа аармышьтыр алшон хәа даахәыцит. Уи уажәраанза ихшыә азимшытзацызт, агенерал-губернатор, Кавказ асардар илымхәсынза инамгазакәа, аполковник Кониар дзыхәоз шизынамыгзоз. Абаталионкәа Ацсны иаанза, мчыбжык акара бжысрын. Нас иахьцалак изаармышьтрызи? Ацсны аҗагылазаашьа шыказ ускан цьаргьы икамызт. Иаармышьтыргьы, Кониар псыхәа имамызт. Аха иаармышьтыр? Ускан икацатәызеи? Кониар ихәыцракәа еишьтан. Инапәсы иказ ар рыла жәларык рынкылара уадаоын, иагьалшомызт. Уаоы дышрыкәымгәыцуазцәкәа, рыжәоахыр еибырҗеит арт ауаа.

«Шәара шәахаракрашьта! – ихәсит Кониар Черепов иахь. – Шәыпсы ааиташәк. Аха иахьацкәа амәа шәыкәлароуп... Бзиоуп, уацәы иахымгакәа».

Черепов дындәылцит. Уи, изалхыз ауадахь дансеи, исааицыхны дахьныкәиаз, уажәы-уашьтан дәагыларц дышгәыгуаз, дамхацәсит. Цхызкгьы имбсит. Ибазаргьы игәалашәомызт. Данаацш ацх агәахьы инеиуан. Ахышә днадгылан, ажәоан кеикеи иалацсаз асцәакәа днарзыцшит. Ихы ихьуан. Даахынхәын дситаныкәеит. Дситамахацәсит. Асны Акәатәи акәша аихабыраә имәапысуаз аилашыәкра уаха имбазакәа.

Уи ауаа Измаилов дааишьтит ауаоы, адырратәра инапы ианцаны. Уи асны Лыхны иацанакуаз Ацьымеыгра апугәсы аизара мәапыргазаарын дәрыцшьааи, бгардәнааи, хәацааи. Егырт ақытәкәа ыкамкәа икамызт. Бзыцтәи аокруг аихабы аизарахь дишьтит жәлар рызбаоы Маан Тыт. Уи еснагь игәра игон, аха уи дахьацсыуаз зацәык акәын гәрамгартас мацк дызрымаз. Иара дызлиаз рахь гәблырак имамкәа каларымызт. Аха Измаилов уи иаха игәра имго даныкала, Ацьымеыгра дцаны, Дәрыцшь ақыта зымпыцакыз Лакр Смели Маан Соулахәи аамстацәа ргәынамзара хәа иархәаз асәтахьа анааигаз акәын. Тытгьы даамстан, дәрыцшьтәи аамстацәа агәынамзаракәа анесикәдыршәоз ихатагьы, абас кацатәын хәа, ихы рылаирхәызар алшон.

Урт агәынамзаракәа реы убҗа аапызцәоз рацхьатәи асәтахьа акәын: дара ирмазцаазакәа, Ацсны ах иахгара иашамкәа икалазаарын. Измаилов ари аниаха, - дара зусткәада хыызцаауаз? – ихәан дәацҗеит. Бзыцтәи аокруг аихабы иуаоы Кониар исы ари азцаатәи анцәырига, аполковникгьы дәацирҗеит: «Дара зусткәада хыызцаауаз? Иара Иахаракыра Ду аимператор Александр Аәбатәи иприказ инакәыршәаны икалсит ари зегьы. Дара зусткәада агәынамзара змоу?» Нас

исааикажын, ичханы аобатхи агэынамзара дазызыорит: ах ицаца Апсны ахра мап анырцэыркуаз дара иахырызымцааз.

«Ха-ха-ха!.. – ицаца дукэа днарцэыщаччеит Кониар, ихы шытахька инхыршэтшэа. – Ах ицаца ахра ахыρμοуз ускатэи игэхьяарымгозар здыруада, аха ирзымчхаз убри анырзбоз, дара иразцаар акэын? Аа? Адырөгь дара?! Нас, нас, нак уаха ргэы ззынамзои?»

«Аихабыра ахыщрафэынтэ зеггы рхы иакэытыртэырц иахьасу ртахым», - ихэсит Измаилов иаишьтыз.

«Арт зынза еилагеит! – ицьеишьон Кониар. – Зеггы сидгыланы иахэагылеит, иаахцэаны иухэозар. Аамстаца мацк реыцхьакшэа икан, аха анхацаа андыргыла, абар дара рхафгы ахьяадырцшыз. Ишпагазақоу! Урыстэыла ахьынзаназазо ахыщра апырхыуп, абрака, апыхэтэантэи ашыаса анаанха, шхаатымгылоз рзымдырзеи».

«Даса ускгы нагзатэуп хэа ирцхьазоит, - ихэсит Измаилов иуафы. – Лыхны абахтэ итакыу ацсуаа зеггы рхы иакэитахтэроуп».

«Акызацэыкгы назыгзом!» - фэаитит Кониар.

«Аокруг ахьынзаназазо аизарақэа мөацысуеит. Қытацхьаза ршыапы икэгылоуп. Азеицш еизара амөацгарахь рхы хоуп. Икацатэу аахцэаны ихазбароуп рхэсит. Цьара мөак ылаххроуп».

«Хара хьацшыа хамазам».

«Азеицш еизара калар, аускэа иаха иуадафхоит».

«Шэымшэан! Хара мөак ауп ихамоу, аимператор иахирбаз амөа. Уи иполитика амөацгацаа хауп хара. Хусгы нахагзароуп, ххы ақэахцозаргы. Хьацшыа хамам. Азеицш еизара калап хэа аокруг аихабы игэы ишцаанаго?»

«Ииуль 25 рзы акэхап».

«Уацэашьтахь? Избан уи аены залхыу?»

«Ус агэаанагара ыкоуп. Ажэлар Измаилов изаарышьтит адепутация, асардар иахь Қартка ацара азин роурц. Измаилов мап ацэикырц игэы итан, аха даргы рыедыргэгуеит. Ус анакэха, аихабы Кониар иахь ицара азин хашэта рхэсит. Заа ишэасхэарц саишьтит Измаилов. Адепутация уацэы ашыбыжь ара икалоит».

«Аиаша кайцеит», - ихэан, Кониар итааз доуишьтит.

Уи ауаа шазомызт аполковник изын. Адепутация итааны ирхэо ацара дахгэакуан. Ашарпазшэа акэын ибла цкэа ианынтааз. Аха ашарцазытэкэа дгылар акэын. Ихы ихьуан, деилахэахэазшэа акыргы ицэеижь ихьяуан. Амшын ахауа инымаалозар акэхарын, аха уажэытэкэа урткэа зеггы ргэрөа имамызт. Адепутатцаа рааира дазцшын ашыбыжьынза иуадаф.

Даргы ааонашылеит. Абарт абнауаа, анхацаа, иара аполковник Кониар игдырас иказ ауаа хархькэа рхы шымөапыргара, иаамсташэаха ртыцкэа аалырхит. Измаилов урт ирыципаз апап Гьаргь Ткецишьвили дырзытарцьмануан. Дааоналеит Черепов. Зеггы фэаихацгылеит. Ргэы итацаахыз уафы иааирцшуамызт, аха Кониар идыруан Черепов арт шзынифамцшуаз.

«Уахатыр аабойт, - ихэсит иааз рхада, итырцьманра зуаз излеихэаз ала, Осман Шамба. – Хьахатыргы убарц хухэойт, аполковник Кониар. Бзыцын аизарақэа мөацысуеит, ишудыруа еицш. Хара халырхит хухэарц уск азы. Анхацаа аиаша ахьыкоу еилыркаарц ртахыуп. Убри азын абра иааршьтыз ах ду Кавказ асардар ифала ихэоны ихахарц хтахыуп ахэынтқар ду иускэа Апсны ишымөапырго иашоу иашаму. Уи анафсан ххатақэагы асардар ихацкы илымхэсынза инаагарц хадуп х-Апсны икэынхо ацсуа жэлар ржэытэ цасқэа зеицпроу, абри ала цасла хзинкэа ахьынзаашоу ихардырп хэа хгэы итоуп».

«Хара хэагэра шэымгазои?!» - фэаитит Кониар.

«Ажэлар рыдцоуп инахагзо», - ихэсит Осман Шамба.

«Уахь ацара иацсаны избом саргы, - Черепов аицэаажэара иеналаирхэит. – Асардар инапынцоуп харгы инахагзо. Изатахыузсеи Қартынза шэцара?»

«Умбои, хатыр зкәу, - тынч дцәажәон Осман. – Имҗапысуа аизарақәа рҗы ахәынҗқар ихақәипаз закәу иашаны ираххәароуп. Иакәым акы карҗар, амалагы злахынҗа уамак иесим хауаа хацәтахар алшоит».

«Иазхоуп хәа сыкоуп мцала ахәмарра, - иааиз рыхәара мап шацәкыз Кониар идсилиркааит. – Амца уабылусит. Хартгы гәрамгартас хакацара атахым. Избанзар Баратов икомиссия аазышьтыз иатахыз аинструкцияқәа рыртеит. Урт дрықәныкәаноуп аус шиуа Черепов. Иашамкәаны икаипаз сара егызбом. Нас, сара шәсывсны, шәызцари? Сара атәыла анапхгара сылымшоны жәбама? Ишәтахыу зегы асардар илымхаҗ сара иназгоит».

«Аха, - адепутация рсйхабы иаразнак ибейт Кониар драцысырц шизбаз, - хара уажәшпәкы асардар иахь амҗа хақәларц хгәы итамызт. Қартқа ацара азин шхамоу ауаа ианрылақхәалак, инҗкааны асардар иақхәаша хартоит. Уртқәа макьана ихаздыурам».

«Уажәы шәца шытахька шәахьааз. Анхацәа ргәы шәыртынч, аполковник Кониар даххацгылеит, хажәа асардар исынза ихала инаигзоит шәхәа».

«Ус хагәра ргом».

«Нас сара снейусит шәеизарахь. Убрака иаашәтахыу зегы сашәхәап. Саргы шәус иахәтоу амҗа иқәысцап. Уажәы аамҗа шәмырзын».

Ирахаз рцәымҗны, ахатарнакқәа нахынхәит, Кониари Черепови ааизныжыны.

«Адепутация рыхынхәра ажәлар азшуп ииуль 25-нза, - ихәсит Черепов. – Ус анакәха адепутация ирахәуа уа ирылархәароуп. Ацсуаа уи шрыдыркылаша уабы издыурам».

Кониар, имаз адырракәа сидихәыцларц, исааиртынчит. Ихыснацәа ицымшь жәпақәа рыбжъара инадикылан, иблақәа аахиҗсит. Икацатәыз избарц дасын, аха уамак избо дыкамызт. Хыларкәрак ааршра камлар акәын. Аха зегь рацкыс дзықәгәыгуаз абаталионқәа раара акәын. Арахь аамҗа мачын.

«Ааи, - ихәсит иара ацыхәтәан. – Схата сцароуп уи аизарахь».

«Уа шәартоуп».

«Сцароуп, уаха цсыхәа сымам. Схала срацәажәароуп. Адепутация иалоу асардар иахь рышьтра шацсам агәра дыргатәуп. Насгы хазәу аус аанкылашыа шамам заа сирыркаар иаха иеиҗуп, - ихәан, Кониар иадиутант дааицхейт. – Уацәы ашыжь шаанза, ииартә даагәылцны, дысзаагатәуп апоручик Чачба. Уаха агәхьаа дашәмырган. Анаҗс: уацәашьтахь Бамбора скарартә еицш, зегы сикәыршәатәуп. Иласу гба хәычык дырхиааит. Астат советник Черепови апоручик Чачбей, даса цыт-ык ачынусааи сыццоит. Инашәыгза! – ихәан, адиутант доуижьит. – Закәйтә уа хәатәхамцақәоузей?! Русқәа зегы зейцш сизарала ирзбар ртахыуп. Зейцш напышьтхрала. Идзырпада абри абарт абнауаа?! Уамашәа иубап. Рыбқәа пахамцәар ада цсыхәа хамам».

Черепов данцагы, аполковник иҗацхьа аамстацәа иқәдыргылаз агәынамзарақәеи анхацәа рдепутация ртаххарақәеи аадикылеит. Уажәшьта аргам ихәан аамстацәеи анхацәеи сидгыланы ишеицкәгылаз. Инхаз атауадцәа ракәын. Мазала аус шыруаз усгы силкаан, амала адәахы рхы аадмыршшыцызт. Аха уртгы рхы аадмыршшыази?! Черепов Инқыт дахнеиз акәымзи Иналаа аизара кажьны иахьцаз! Ацәа ракәымзи, зтагылазаашьа згәамцхакәа, аганқәа ирывцаз. Арт зегы – ахи, аамстеи, нхаои – сидгылт. Арака агәшәымшәхәара аушамызт, алабжъара рзеилкаауамызт, утачкәым шытухит хәа, иузыршәашамызт. Иахьцалак, излауаз ала аилацатара тынч алцраз асазышәара атахын.

– Сара сахьахәашуа, - акомандакацаҗ Гьыргәал Чачба дааирзыҗорит, - ацсуаа рбунтра зыхкыз акы зацәык ауп Ацсны цыхьатәи ах Ахмытбей Чачба, арахь дааганы, шәпасқәа рыла ицсыжра ахьыкалаз. Уи амҗацгара азин ахьыкацпаз агха хахьит. Убра иацуп ахра зыхәтоуп хәа ирцхьазо уара, Гьаргь Чачба, ацсыжрае указаара. Иахьа уажәраанзагы ара уахьыкоу ауаа рхы арцыхцыхусит. Уажәшьта уи абунт аикәкраз ухацхраароуп.

– Макьана ари бунтуп хәа апхьазара заацәахар?!

Гьыргэал силикаауан абунткэа рыхэасра закэыз. Уи жэларык рыбжара алазуан. Ажэлар хадада инхон. Дара цхьака рынеитацра зымхазымцарахон. Ршьапы икэгылаанза, инхазгы атэым культура иагон. Кониар игэаанагара излауаз ала ицхьсиркэкэарц дасын.

– Дэрышь гыруа нцэацшык дырткэарц анрыдыста, рабцар сыкэыркит, - ихэсит Кониар. – Ари захьзузеи? Акомиссиа иалоу рызцааракэа ртаккацара мап ацэыркит азэк иеицш, азеицш сизара кахцонит, икапатэуггы хазбап рхэсит. Ари захьзузеи?

– Ауаа ргэы ахынамзас еицагыларакэак камлар калом, аха абунт асынза хамнеицт хэа сыкоуп. Уи камларц азы иаахалшо зеггы кахцароуп. Сара, шэара шэацкы, спэывагылоуп сахьашпэаххоаалакгы. Гэынчыхьак рымазар акэхап аскатэи ахтыскэа зыкалаз, аха ауаа зынзак иаахзымзэорзо икаларым. Ацсуаа ианакэызаалак аизызыорра рыман, силабжьон. Уи азоуп рус сицырызбарц изалагазгы. Уахь ацара ахышпэызбаз даара ибзиоуп.

Абас анихэоз, Кониар иеацшылара «уара, аласба, уоума уажэы ахшыю сызто!» хэа уанахэон. Аха Гьыргэал уи уамак дазымхэцит. Избанзар убасканцэкьа хшыюзцарак изааит: апсуаа ржэйтэ паскэеи ркьабзкэеи азакэан еыци реивцалара акэцэанза иэсит, убри азакэын реицагыларагы реивцалара агдыранза изхалаз. Уажэшьта ари еилгашьас иаиуаз аилкаара удаабын, игэагыуацэан абас моак ылнахусит хэа ахэара. Уи адагы, узыцшзамыз ахылагыара уныкэнарххыр алшон. Амала Гьыргэал дзыкэгэыцуаз ижэлар ахэатэхсибацарагы рылаазан, иудыруази ижэлар (уажэшьта иара ижэларымызт аха) ахра-экьара иамгарц, цхыраарак изыкацар. Нарт Сасрыкэа иашьцэа цхацсын рцы зкыз, аспэа нрызкыдицаауаз.

Ауабы ахэычы аду алихусит акэымзар, даеа ганкахьала, уанза аускэа еиарын хэа дзацишрызеи? Ажэлар рхатарнакэа аарышьтар, Қартка рцаразы азин ылырхыр, ари бунтран хэа узазхэышрызи? Икоу силахкаарын, хзеицшракэоуггы наххэарын рхэазар, цэгьарас икарцазеи? Арт рхымцапгашьа уара зака иашала узнеиуаз акэын аус злаз. Ачынуаагы аинструкциякэа ирыкэныкэацэкьазтгы, араанза аускэа ааиуамызт. Егырт атэыласацэкэа реы ишыкарцаз еицш имныкэакэа, шэызланхаша шэымтазакэа шэынхажьусит хэа рархэсит цьоукы, даеа цьоукы, анхацэа, шэхарцьала шхы еышэх хэа рархэсит. Арахь акапеи кылцэа иалаказамызт. Ачынуаа рхала атагылазаашьа еилырымкаацызт, икапатэыз хэа заа ирхэсит. Аха арткэа зеггы зьецнукылодаз?! Изьецынкылатэыз амчра рыман, ацхал амаа иахьыртахыз иартон. Аха ац асыцэкьа иамузаарын.

– Уажэшьта уцаны уцы шьа! – ихэсит аполковник. – Ашьыжь амшын усыцшылароуп.

Гьыргэал амцахь, дандэылц, ифаистон днакэтэсит. Хара имгакэа длалбаан, афаистонхьча днауишьтит, шьапыла дышнеиуаз наиахэаны. Аиашаз, аснэнтэарак, афаистон дакэатэаны, амца дшаныз хэлсит. Ишьапы ааитихыртгы цэггы ибомызт. Амшын шыказ иеынеихэит. Ацэкэырца ссакэа ахьеыкэсылоз абганч еиладыршькьрауан. Егырахь зынза тынчран. Амшын ахатэы цстазаара аман. Адгьыл икэыз ауаа реимак-реисак иалахэымызт. Иара ахатэ гэеисра аман. Ауабы, ицэгьахэыцракэа адгьыл ианизамырклак, амшын дхьлон, аха иара дзаиааиуамызт. Уи уаацашьыцратэ ахы иакэитын.

Абзыцкэа ргэынамзара иаха изхыжжыз азхэыцра атахын. Егырахьгы итынчрамызт, аихаразак далааи цабалааи ахтыскэа ргэы ицаххуан. Аха ирбоз ирахауаз рчхауан. Акомиссиа иалаз егырт рааста, Черепов ихымцапгашьа акэзар убарткэа зырфеиз? Ацсуаа ртагылазаашьа иахьабалакгы иуадабын, аха уахьынзарызцышпэаз иузыцсышпэан. Амца шоура катэан хэа, акэиц зламшэаз атэакэа амца акуамызт.

Гьыргэал издыруамызт, аха иара аполковник иуада дшаадэылцызтэкьа, уахь днеит Цабалынтэ иааз акапитан Шавров. Иара анхацэа ртагылазаашьа зеицшраз атцаара дакэыцыр акэхэит. Далааи цабалааи ргэынамзаракэа реезырго иалагахьан, иакэымз ахь икылнагар хэа дшэаны, ихьжаанза ихэан, Акэака амца дыкэлазаарын.

Уи Кониар дихэсит анхаца рхыщшымраз моас илхыз азырымгара азин иитарц. Аполковник дааимахэлазан, азара иитарц акапитан инаидитсит. Зны абзыцкэа рахырхэра моацигар акэын, нас уи аратэ моа зылгаз ашыха иацапсаз ихата нап рылсикрын.

Амшын ацэкэырца анааиуаз, инапы нагзаны ирбаазсит. Асыкэабара игэазыхэон, аха дахылихэткэыкэлаз ус дтэан. Амшын ахи... Амшын дуун. Адгбыл иагэыцазомызт. Ма иагэыцамзозшэа убартан. Ах ддуун. Аха ах ица зынза дхэычхсит. Абарт абганцкэа руак дабызан. Ацэкэырца, знык ианыкшалак, ипсуеит. Убас дыказамзшэа ихы ибон ах ица. Ах ахра ахынзаимаз акэзаарын дахынзадууз. Ахцэа закабы адуней рцсаххэада. Амшын зегы ирхаанын. Ахракэа рацэаны иаонаххэсит. Икэихуаз ауабы адуней? Аха ажэлар рхэаа уцрымцуазар, ухагагы, уахымзаргы, ужэлар умырхызаргы, апсра утахымзар?!

Гыргэал доагылан, абганчра даалцны, ацслымзрахь днаскыан, даакэыцсычхит. Ладеи фадей уабы ицэаара улацш ицашэомызт. Асцэакэа кыдыцгаа ажэоан цыркьарц иафын. Адуней тацэын. Ах ица ионыцкагы тацэын. Амшын дхыцшыло, дзацэза дгылан. Азацэра итахын уажэыцкэа. Ишытахь ала ипсадгбыл шытан. Уахь ацшра ицэымцын. Амшын шыказ иаха ицэылашан. Ашыхакэа рцэаара убартан ишытахька, аха уахь иаха ицэыцлашыцан, ацсадгбыл аразкы унарбозшэа. Аха азацэра ацэыцлашыцара иаха иахэон. Гыргэал даахьахэит. Игэы цшауан, аха исахыкажоз игэы ицаччуан хэхык. Ах ица убас еицш иказ акэра дтагылан, акэыцш хышытыхра, доухала мацара акэымкэан, ицэсийь аназыхэоз. Акэыцш итагылазаара аныманшэаламхалак, асара агэагыра ласын, ацстазаара агэахшэара цигон, ихгы игэагыан. Ах ица исынкылашыкэа цыашьатэын, иазара иацыз агэакра атэы узымдыруазар.

Икаицоз дазымхэыцзакэа, иафицар китель ахэынцэракэа аапиртит. Иаалыркэаны асыкэабара ааихташэан, акэры дныцэтэан, исааилихзсит. Амшын дынталан, дшызсоз днаскыазсит. Игэы фарханы дныхиалсит. Амза гэыбзыцза асыштынахуан, акы уакэнаргэыцгызшэа. Уи ухэыцракэа урылнахуан. Амала зынзак ухшыо азырцэомызт, иаха узырлахэыцшаз, ма, уаанза имнеиргы, угэаца аазыркэандашаз уцэырнагон. Амза ахатагы иахьабалак еицшымызт. Уи иаха ицкыан абра, ах ица ипсадгбыл асынтэ уанцшуаз. Иахагы иразын амшын тацэ сакаррафынтэ убла ианыхгылаз, иаргы амшын гэсиужь иахьзаапшылоз, асаркэа ианыцшылозшэа, ажэоан асы асар рымоа еицшны, азафы иахькэалыкэацэоз.

Асардар иахькым Андриевски ионы зтагылаз абахчара ипагылаз арымз икэтэаны, Еленей Гыргэали ацла махэы ирылцшны иаацшуаз Амзей рылацшкэа анааикэшэалак, лара ицэалшыон лара лтэала ажэоан зырлашоз ахафы. Ускан иара игэалашэон Амза ахафы Ацсны иаха ишыцкыаз. Лара, и-Ацсны иалацхо Амза дасакыума хэа, дцэыцаччон. Нас иара ацснытэи Амза убас исахьаиркуан, лара дызлагылаз ацсабарей илбоз Амзей иреицшымз даса сахьак цэыригон. Уи ицэалшыон уахыла адуней иахыз иаха иахьыцкыаз, иаха иахьхараз, аха ацштэы ицегь иахькейкеиуаз, акыргы угэаца ахьарцхоз, уахьаргэыргэоз. Ускан лхата илбар лтахын Амзей ах ипей ипсадгбыли реизыказаашьа дагэылаланы. Амшкэеи ацхкэеи мццакуазшэа лбон, лызхара дахыццакуан.

Нас Гыргэал ицстазаара аилапатара ласхсит. Абахчыхь ааира ицэыуадафхон. Даникэшэозгы иара ихатэ ускэа дрылацэажэомызт, ипсадгбыл азбахэ исыциршэомызт, аха лаб иахауаз ицшэма илцэицэахуамызт, нас лылагырз лэыцамзо лан лара илалхэон Ацсны иахаччоз Амрей Амзей рышэахэа ипзамырцхоз. Лыцха лгэы дасыр хэагы дшэаны, ан лгэы назымгзоз акакэын: Елена днасындахар алшон. Амала уи захауаз ацха лакэызма, лхала дгэырфшон, фымткэа лгэы дтацэыуан, лылагырзгы уабы илырбомызт. Ус шлыхьуаз иара ихатагы силикаауан, зны-зынла ианеикэшэоз ахьсылымтцэоз ибонацы. Ацсны азбахэгы ахьылыцымшэацэоз иунардыруан уака икалакэоз цыт-чыткэак шлахауаз.

Ахэыцра кэандакэа ахэыцра хэашькэа рыхьнымхалар шамуаз аниба, игэы фарханы, тынч дшызсоз, даахэын, акэарахы днаццакит. Азы дыцтыцын,

Гьыргәал иаб иашыа Алыкъсандр иакөын ари. Ихатагы аены Кониар агба дицталарц дыкан.

– Азы иаанахәаз атәыц дазытрысуеит хәа баша ирхәом, - ихәеит иара амға иахьаныз. – Кониар уажәоуп атәыц иадамхаргы хшаәсуаз анидр. Хажәлар ҫыхеит умбои. Урт рыгәшәымхәара иаха изылшода? Хара? Ус анакәха иахзырукәаз хзырымур дара рхата ирзеиҫын.

– Икалаз хзырхынхәуам, аха ажәлар иахьакәым рхы нарымгарц хныкәароуп.

– Уажәштыа иахмыхыц иҫахьуазеи зугәахәуа? Пыхьатәи хацстазаашьахь ххынхәыроуп, Гьыргәал! Ахра ситашьакәыргылатәуп.

– Уи алшоны иубома?

– Изалымшарызсеи?!

– Ахра анхамаз хзеидымгылеит, уажәштыа хазхәартәузеи?

– Хы-хы!.. – дааччашәа иуит Алыкъсандр. – Ххылпштыра зеидымгылеит, уа иуашоуп. Хабицара иатәыз рызынтәыкгы рхала иказарц ртахын. Ускан ирызкамшәаз ахдырра иахьа сиднакылеит, избанзар Ацсны ах иҫеиштра даргы иаарыхтыкәгылт.

– Ажәлар сигәныот. Аполковник агенерал-губернатор иахь Красницки диштыт, ар аарыштырц ахәара инапы ианцаны.

– Иаабан икало, - даахәыцт Алыкъсандр.

– Амала Ацсны ацсынцры Урыстәыла иадхәалахароуп. Уаха псыхәа ыкам.

– Асардар иадиутантра ухы тнакьазар калап.

– Ах Алыкъсандр, - Гьыргәал иахаз ааицәымҫахеит. – Ажәлар реигәныора зырцыхыз урылазар калап, аха уа уоызара сылшом.

– Мамоу, - азныказ иихәарызгы ааиҫамшәеит аподполковник, - сара иахьа-уацәы ак калоит хәа зынза исыздырзомызт, аха...

– Умбои «аха...»

– Ишцакахцари? Зынза хахьыкәырго умбазои? Нас Ацсны аҫиара Урыстәыла изладхәалахой?

– Ацсны зымпыцазкырц иаҫу ахәынтқарракәа рааста, Урыстәыла аҫиара ду азшшуп. Уи агәра згоит.

– Нас хтәыла зәиауоу? Убри ауп иухәаша. Ацар иара и-Урыстәыла аҫеишш ауп дзыштыоу. Убри азоуп аимпериа ахәаакәа зейцихуа. Уареи сареи хьаасгы химазам.

– Икахцарызсеи, хажәлар хәычы харгылоит хәа изхәартәузеи?

– Хара хабжа Тьрқәтәыла икоуп.

– Уара излоухәо ала, асултан ицхыраара уахәоит.

– Акрыздыруоу аха...

– Убри ауп сабгы дызкәызыз. Нас уара иахьа уабаци?

– Кониар дсыцхәеит, икаспари. Икоуггы сымбари.

Аскьала ааигәара аштыраду иаиуз силагылан. Зегь рацкыс иеырхыкәымца иааиуаз ирызшшуаз иара иахаракштыра Черепов иакөын. Ацар икәцарала штырала аамстара зманы хатала аамстара зауз астатс-советник Черепов иакәызма хәхцәан хәа абри атәыла хәыч икәынхоз ирхагылаз затәазшьоз! Уажәы иахьаарылагылаз ицәымгын, аха атагылазаашьа уаха иамуит акәымзар.

Иенымырхацәакәа афаистон дыллыбааит Кониаргы. Уи зегь рацхьа Гьыргәал дааидгылеит.

– Икоу удыруама, сышцка? Ацсуаа ирахазаап аурыс напхгара ахазынарта ахьзала Ацсны абнаракәа штаәхоз, ацсуаа ракәзар сиеҫкаау аиланхартакәа рзацшшарц хшаштыоу, насгы рхы аархнахит рхәеит арратә мацура рыдаагаларц ахьахазбаз. Ажәлар рхы сивызгазашаз цьоукы ихампыцырхит, умбои. Абри ажәабжь ҫыцны иахьа исааит. Амцашоура халадыргыларц цьоукы ирызбеит, аха харгы аихаблы икылсыз шхакөыз шпархаштыуаз? Амца уалахәмарыр калома, уабылуеитеи!

Уаха дымшшзакәа, аскьала дныкәлеит.

Ш

Аибашыгытә шхәә «Соук-су» асқала иазааигәахаццхьаза, иаха-иаха сиыкка иубартахон аказакцәа сиқәных ахықә асы ишыцшыз. Асқалаә, аґба ахьнадсылыз атыц асы, игылаз акапитан Измаилов иакәын. Апхәәсгы, шыта хазхыцындаз хәа, рычхара хыжжуа, сиыгалан. Измаилов урт рыгәта аполковник дахымбоз иахиқәара издыруамызт. Ус апхәа ґба асқала иаадсылеит. Еилагылаз амоа ныкарцеит. Аполковник Кониар урт дыргәылсны дааиуан. Ғыргәали, Алықсандри, Черепови, даса пыт-быкгы ишыталаны асқала иаақәгылаанза, акапитан акомандақатәә иәацхәа иеыөситихит:

– Аполковник!..

– Икоузеи, акапитан?! – уи, ирапорт кьәә анаөсангы, аґагылазаашыа зеицшраз ирласны ахы днықәирцшырц дааәахитәан, аамтагы имырзырц, аґәтәы сқала дықәланы, ахықә асы аказакцәа зыдгылаз асқәа рахы иеынеихеит.

– Анхацәа Акәасқамца ақытан аизара иәсуп, - аокруг аихабы иааз, игәалаказаашыаз баны, иаха ихадаз ахтыс закәыз найсихәсит.

Кониар, изааргаз асы данәәкәтәоз, ишыкылкра сибызымтоз афицарцәагы иаразнак иеыжәлеит, реихабы дыдмырцшырц. Иара иеы шыцьбарызгы ааинырит. Уажы згәы зыццраауаз асы абастахыз хәа даахәыцит, аха игәтакы инымырцшыкәа, ишыхәа наирбан, ахдырца доыхәнеит. Уи иарыґарахы ала акапитан Измаилов дааивагылеит. Иарымарахы ала дгыларц, Черепов днаихьзарц цәґа имбеит, аха апхәа иахынзатаз, аполковник иааирцшит иахыа Ғыргәал хшыөзышытра шихәтаз. Черепов дапашыыуан ззыхы ыцнамхыцыз «азхазымца» имш. Ах ица Ғыргәал аполковник инаөс атыц ылхра дахыцқауамызт.

– Угәы ишцаанаго: нап злактәузеи? – хәа Кониар иеы Ғыргәал иахы ианирхагы, Черепов еиликааит Ахмытбеи, ахра змырххыз, уи иахсааз Ахмытбеи, ица дааивагыларц шитахыз. Убасқан акәын Ғыргәал, иеы нарццакны, Кониар данааивагылаз:

– Ргәы иґоу силкаатәуп.

– Тыт Маан шәәаицхьей! – Кониар Измаилов инаидицеит. Измаилов даахыахәын, иблақәа а-Маан инааирбеит, ирласны дихьзарц. Тытгы Измаилов дааидгылеит. – Маан ухацкы! – ихәсит Кониар. – Акәасқамца уцаны, аихабыра реынтә исзеилкаа иахыа хәикәшәарц ахыртахыу!

– Бзиоуп, ах ухацкы! – Тыт иеы ишыхәа наирбеит, пытк данынаскыа, акамчцапа иаирган, ахы ашытоуцар иахымызо, иеы нациркьеит. Иаргы ибғазара тгәыцәаа риашаза дахыеыжәыз, даса хамтанык архәара дамтәахындаз хәа уихәацшырын.

– Ус иаха сиґуп, - ихәсит Кониар. – Узыцтамгылаша ак рызбаанза, заа сыерықәсыршәар, снапәсы иаазгап. Угәы ишцаанаго, акпитан ухацкы?

– Ус ауц, шәхацкы! Амала, ар хәтак шәыцны иаар цәґамызт.

– Иатахым, - ихәсит аполковник, иара дахыказ ар икарцарызи ихәарц итахызшәа, арахы Лыхны игылаз аказакцәа дрықәгәыца.

Аиашаз, аполковник игәы иаанагомызт зынза уаөы иихәоз змахауаз цюукы дрыцгылан хәа. Ишахәтаз иеырцәґазаны ихы изаамырцшызар акәхарын, ацсуаа рхы рымацызаны изымәапыргоз. Акәа иказ ар хәта алигар, икалаз аиласра цак дук амазшәа икалар алшон, ажеларгы рус иәсхагахазшәа реыкарцон. Уи адагы Акәа иаанхаз ар мачын. Амәәкәа рыргылараз ар хәтақәа Ацсны иалган. Ахапыц гәґәа умамкәан, агыпшәыг уеишит хәа иалоухыз, иахагы иургыцкуан. Насгы Акәа ар хәтада иґоурцәыр калозма. Инхаз аполковник Кониар хаґала икаиташаз анырра акәын. Жәлар реигәныора аанкылар мацара акәмызт иара дзышытаз, иприказгы нарыгар акәын.

Убасқан аполковник иааигәалашәсит акапитан Шавров Цабалынтә иаара. Ахрақәагы тынчмызт. Акәатәи аокруг шынеибакәыз азәкны игылар, иухәоз захауадаз. Қәтешынтәи ар раара дақәгәыцауан. Аха уахы идәықәитаз иканцелиариа

аихабы амаиор Краснички избяхэык макъана икамызт. Аиашаз уи дсеижьтеи уамак цуамызт, ихынхэра ахыщцакрагы заацэан, аха аамта цшуамызт. Аокруг аихабы икаицаз ахэара агубернатор иаихэаарызишь? Асардар иакэын уаазыцэшэашаз. Уи Ацсны ахтысқэа рызбахэык изырмыцхазацыст, иказ акгы издыруамызт. Уажэы иаразнак ар рдэықэцара дақэшахатымхаргы калон. Насгы Ацсныка ар рықэгылара, аихаразак ацхынра, асардар еснагь итахымызт: асалдатцэа аиашаз чмазара рзышьтхуамызт.

Аецэа реацхэа иаатит Лыхнышта ду. Уи дуун амехак мацарала акэымкэан, доухалеи тоурыхлеи. Анкэаза зны Ацсхацэа ахтынрас ишьтырхит ари апта. Ах итэартасынтэ атэыла ахцша амшын нырцэ иназон. Атэылагь хэычымызт зны. Уи амехакра иахэа ахацы аагара гэагыуацэан. Аха атоурых тоурыхын, адгыл алахынца иацын, ауахта доухала иарбсион, ашэикэара мшқэа аназкашэоз аламталазышэкыагы. Убри иаоызан уажэтэи атагылазаашыагы. Аха ицыз зегы ирзеилкаауамызт. Апта иахэатыццэкыаз игылаз аханцэцара инагэыдцшыло, цэоуки кэыцсычхауан, цэоуки ргэы итацэыуан. Аха цэоукых уи ахыгылазгы рзычхауамызт, иаапса-икараха иахыказ, убра апсааитакра акэын изызхэышуаз умхэозар.

Аецэа лэыжэцсит. Аказакцэа аекэа астрахы иргеит. Уи ладака игылан. Цыхэа ах иекэеи илацгакэеи иртыцын. Амацуоцэа ртыцгы аказакцэа казармак алырхын, ирхатэны ионан. Цыхэатэи апстазаара абаказ, апсы алзаахэан. Аха уи адоуха амчра зласыз макъана ргэамцашыра сикэтэамызт. Апта сипцхэагы аказакцэа ракэын сипцхышэшэа икэубаауаз. Апцын мшы шеилгаз узырбоз, цтацк зхымз ажэсан гэын апта иагэыз. Кониар иакэзар – иццы дналаччашэа ах Ахмытбей изхэаауаз рцэылхра дазхиан. Уи илакэеи ихышькэеи цэа рымамызт. Исасцэа има, лацгара дантыцлак, амхкэа пхастеитэон. Ускан ишизгэаауаз рхаштит. Кониар иахэахэан Ацсны ах исагыланы ишиархэахэаз, инапы ианыз аусқэа дыркэацны, амшгарахь ихы ширхаз. Аурыс напхгара инатоз ацхыраара акэын акэымзар, ажэлар рхата рах дахырхэахэазаарын, изааигэаз ауаа рыхэсеи рыхшарей цэыбзақэас иахыкаицаз азы мацарагы.

Кониар, ари адгыл икэынхоз зака итахымыз акара, дацынцэаауа апсабара игэацхон. Амса азааигэара атэацла сихашышыбы силагылан. Ахтынра иакэыршаз анхартақэа напы рыгмызт. Ауаа сикэныюны аизарақэа ирхашэаломызт, анхара ианбахэоз. Урт анхартақэа ашьхақэа иргэыцархэхэазшэа ирхагылан. Аказак еқэа есымша икэыршыаауаз апта хаскын қашэкашэо изхауан. Адэышэтқэа ахауа дырманшэаларц афэы хаа рхылцуан. Урт зегы аполковник илацш нархигеит, - Ацсны агэбылра аман, - аха гэгэала хшыоышьттра изрытомызт: амэтэы гэашэ ду даацсны, апта дааталт Тыт Маан дыщцакуа.

– Аполковник ухацкы! – Тыт данаасыжэпа Кониар даайдххылт. – Ажэлар ахэара карцит уацэы ашыжыынза уарцеицшырц.

– Бзиоуп нас, - даакэшахатын аполконик. – Аха ирхэои?

– Адепутация Қартка рцара мап ахэацэкыу даара силаганы иамоуп.

– Закафы ыкада?

– Ахэара уадаоуп. Ирацэазоуп. Ауаа шаац иаауеит. Бцэарла сикэных икоуп.

– Ацсуа данбсикэныхмыз, - ихэсит Кониар.

Бцэарла сикэных ишыказ Тыт Маан ихэазар, уи Кониар ишеиликааз сипш акэмызт ишеилкаатэыз. Уи идырит Гыргэал. Ма изеилымкаазшэа кайцон, иахаз ацак ду аймоурц. Аха ара адэы икэгылацэан, ахан ахь дицхэеит ах ица «исасуаз» Кониар. Аполковникгы амардуан ахь ишыаца неихигеит. Шыацак ацхэа днеиуан Гыргэал апшэымацас. «Ари цшэымас ихы ицхэазоитей?!» - ицсы изеивгомизт Черепов.

Ауада тбаа-тыцэ иныоналейт. Уи убаскак итбаан, атуан цыргэада силамхарц иаангыломызт азы, агэтаны ашыакақэа оба инеихыкны иацагылан. Агэтантэи атзамц иаласаз ауацак зларцшаз ахахэ жэсанцштэын. Аишэа сипцхэа уаа шэ-оык асасцэа лахауртэон. Иаоналэз ана-ара сидгылақэаз акреслакэеи адиванкэеи

инарынтгәалсит, сиңсәажәо ыңыагы инаосан итәз ауаа зынзак ирцырхагахомызт, - убас урт нахаран.

– Гьыргәал ухацкы! – Тыт ах ица дааиңхьсит. – Игәацхом сизаз рказшья.

– Избан?

– Рлеишәәкәа дырцөгъазарц ргәы итоуп. Иакәым рымхакацар хәа сшәоит.

– Иаххәап?!

– Аполковник изымзырфыр?..

– Харт ара хаками.

– Зегъакоуп – шәартоуп.

– Уаха иааххәо рмахазозар, хацсы зтахызузеи.

– Уахәащ. Угәы усанысцар сыхәтан. Усасцәа иакәымкәа ирызныкәар стахымызт. Хара зегъы ихасасцәоуп, - ихәан, Тыт Маан днахынхәит.

Ах ица исасцәа хагыр рыкәацар итахышәкьян. Убри аамтаз азала ду аоныцка аишәа сиңхәа архиара иаҕыз аказакцәа илацш нараахсит. Адәахыгы амац зуаз урт иреиуаз ракәын. Дара зезыз аиҕырцааос ирхагылаз Измаилов, ах итыц ылихызшәа, зегъы изцаауан, иаргы дцакәак кайцон. Дацшәымазар Гьыргәал ах дицаны даанхозма, дахамзаауази. Аха иара, икәыицшра акәзу здыруадаз, ара дахынзарылагылаз, издыруада ицсы ахынзатаз акәзаргы, иахра далхәдатәызаргы, дацшәыманы ихы ицхьазон. Ианамузах, ахтынраҕы дацшәыман. Ара иказ амал зегъы ихызала итаҕоын макьяна. Имгәыцкәа ипсхьадаз.

«Абнауаа» рах ица дизцәыпаччо дыцшуан Черепов, жәа-шыкәса раахыс ахаракшьтра зауз. Апсуаа ртоурых тцаахьан иара. Ихәынгашьатәыз шьоуку реицш дышрыхәацшуазгы, ртоурых адырра ицанамхәарц ауамызт ажәытәзан адунеи зымпыцазкуаз анкьатәи атәылакәси апсуааи аитансиаиракәа шрымаз. Ираҕацәаны абри атәыла икәнагалозгы, ирөызцәаны изхьцуазгы, ус уарла-шәарла ирзыкәнагалозгы, акыр шәы-шыкәсакәа рышьхә ицацаланы ишрымазгы, дара реизхарахь икылыргарц иаҕын, аха апсуаа шапсыуааз иаанхон, уаха цхьака хьацрак рзыкамцазакәа. Дара рцаскәси ркьабзкәси иреихаз акультура ахаҕазараҕ иказ цьушьарын. Акьырсанра дара ацәтәымын, апсылманра рзыбжамсамхсит. Адинка ажәлар рзеикәымшсит, дара жәларны ишакыз иаанхсит. Аха арт ршьапыкәгылара ахәынтқар иполитикала икалар акәын уажәшьята. Уи иакәын мрас ирзылцхашаз. Амала, дара акультурахь ркылгара ауазу иамуазу здыруадаз. Иуаны, ахшыю рызтаны, акультура злаурцәоз уаацсны иказар, аха... Ианамузах – иахцатәын.

Иблакәа амцацшь рхыланы, ахан абарца шыказ дындәылцит. Ашта сиңхәа дахынкәцшуаз, ашәт какац зыкәхәхәыз ашьацра аказаки урт ркәси ршьапкәа иршьаеыхуан. Ашьацци ашәт какаци ҕымт-цымшья ашьшьыхәа сцагылон, ашца сйха идырцшзарц. Абри аблахкыгара зызцямшьоз ауаа абри адәы шәы-шыкәсала... зкы-шыкәсала иахыкәыз акәын ахәынтқар ичынуао Черепов изымчхауаз. Ашьа зтыцәәоз игәы злайкажуаз абри адәыцшзара ацыхәтәан аимператор ири ирахәи ахьаҕрагылоз акәын. Дара абарт иагыртәхазон сйхаби сицби ззымдыруаз, чын ззеиҕымдраауаз, инеибынеицшны ахи нхаои сицейкараны, бцбарла сйкәныхыз апсуаа ыкамзар. Аха, дааицхьхәыцит иара, ирыцәшәодаз ршьанца шәакьажәкәа.

Урт рыбцар ирыцәшәодаз хәа игәы иахьаатихәазгы, оныцакала иаацхейшьсит. Убаскатәи уаас икны русеилыргара иахьашьтаз зынза деиланагон, адәахы иааимырцшырц иеикажон умхәозар. Цыхьатәи рах ица, ахырцлаҕь, асардар, даеазәы иакәмызт, ах ду, Кавказ асардар адиутантс димахын. Уи убранза инагара абатахыз. Апсны аҕиара Урыстәыла иадхәалазар сйҕын хәа ицхьазон хәа. Ахраз мап ицәкын ибзиашәа, аимпериа иабатахыз ус змамз даеа ахык иныкәгара. Уао дахыкамыз пату икәын хәа рхатакәа ирхәон сицш, цәхәаа кьантазк дырхадыргылеит. Аимператор, ах ду имацурала, ихы ныкәигар ихәтан.

Зегъы шьыбжхьафараз ианаарыцхья, Черепов аоныцка длеин, ацыз лаҕанаҕ инапы ааидырзәзәсит. Аишәа аханза аполковник итыц ылихьан. Уи иармарахь атәара исазикуан ах ица Гьыргәал. Черепов азныказ амцацшь ааиҕыцкьсит, аха игәы нызкылоз аполковник аишәаҕ апшәымара ахьиуаз акәын, насгы уи игәацхарала

акөын Гьыргәал дызтәаз. Зынза дикәйкярц итахымызт, аснйтәи аҗагылазаашыа ус икан. Аха уи иааосан Гьыргәал иаб диашыан хәа акәхарын Алықсандр дызтәаз. Бзыптәи аокруг дызлеихабыз ала арыҗарахыла актәи атыц амаиор Измаилов иааникылашт. Уи иааосан дтәарц Черепов исынсихсит. Аишәа иқәыз ашыамхкәршә шкәакәа иацхыа инейтан, ихахы итәакәаз рхәы рнапы шадыркуаз аниба, ахәызбей ачхыыци аакәихит.

Акрыфацәа ццакуамызт. Ццакырҗагы рымамызт. Рбжы тганы сицәажәомызт. Зыжәоахыр сидкысло сидтәалаз акы ааибырхәозар, егырт рзы имазан. Акәац еыткәа рычхыыц ала иааханы, рчанахкәа инарынцаны, хәызбала са хәычык аамырхуан, нас чхыыцла идәыкәырцон. Рсыцакәа ирыцацаны мац-мац хапыцла иркакон, реқәа дтырчаауамызт. Рхы иацклацшуан. Ахәынтқар ичынуаа рхымәацгашыала зака иуаа харакыз ддырбар ртахын, аха дара рказшыакәа ара итәаз ацсуаа ицбаршыомызт. Аишәаә ахымәацгашыа цсабарала рхатакәа ирылаазан, уи рцстазаара иабжан. Егырт иахыа уажәраанзагы ицбаршыон абас ахымәацгашыа арт иахырыласыз, амала иахырыласыз хәа ихәыцзомызт дара, ирылаазан цыыршыон. Избан акәзар рхатакәа европаа иреырцааз абарт ашыхаруаа реы излааирыз?!

Ацшабжкыа злысуаз ацацхажәкәа рыгәтаны сискааз ахәшцаара иахылцуаз аләа зыонатәаз, изхылшәшәоз аоныцка ионаз ауаа аишәа хәхәакәа рбыста рынцаны, рнацәкыарақәа рыла акрызфоз ауаа иабааргеи акрыфарантәи ахымәацгашыакәа, ахацгыларақәа, аихацгыларақәа? Ачынуаа зегы ирызхәыцхыан арт абнауаа хәа рзырхәартә, аха абарт «рыбнауаора» иацыз ашыхауаә идоуха бейара рызгәатомызт, уби ирзымазахаз ацаулар инарбомызт рынхашыа адәахытәи аиецаашыа. Абарт аикәымшәарақәа ахырзеидымкылаз, иахырзымазахаз иахкыакәаз рацәахазейт. Урт ирхылцит, ганкахыала, аилымкаара, егы аганахы ала, атәамбара асагылара.

Черепов иарҗарала алацш ааинырит. Ихы аахыаирхәызар, Бзыптәи аокруг аихабы диеацшуан. Уи илацш иахәоз исеилкаауамызт азын, егы ихи анааириаша, иаргы ихәы днацшит. Ускан амаиор Измаилов ихатә хәыцрақәа дрылан. Еиликаауан атыцантәи ауаа рышыагәытра ишахдыркыоз. Аимператор иполитика дадгылафын, ичынуаа имәацыргоз амәа алхраз ацхыраарагы каицон, аха ибон ишхадыркыацәоз, - афицарцәеи аказакцәеи раанкылар уадаоны, реы итәшәоз ала, хәсеи-хацәеи еилымхкәа, ауаа ишрацәажәоз, ишартахыз ирызныкәарц ишалагоз, зкы-шыкәсала иеиаз рыламыс ачыда казшыакәа шеиларгоз. Зыхәа икәымгәгәацыз ари исеилкаауамызт, аха ачхара цәгызар акәхарын. Аихаразак ахара здияз иватәаз Черепов иакәын. Уи иеы итигоз зхы пату ззақәымцоз, аруаа ршыафсехгара изақәымшәоз, ацыхәтәантәи аказак исыцамшәар каларын. Уи аганахы ала, ацара змаз, иахәтаз аазара анимоуаз, дзыцәажәоз зынза дирччархәырц далагон. Амала Измаилов, ус иагыа иказаргы, деилаганы дызмаз ажәлар мшәазакәа аурыс напхгара иасагыларц иахыкәгылаз акәын.

Аишәа иахатәазгы аамта ргазейт. Уаха усс ирымази. Ацстазаара ахыейлашуаз доусы рыоныцкакәа реакәын. Адәахыала тынчран. Ачара ишәа ишахатәамзгы убартан, аха амш инакәкәа ицон, даса мшык шцац еицш. Ацстазаара аилашырацкыа рнаос, уамакгы инахарамкәа, ааигәаза цыара ишымәацысуаз зегы рдыруан. Уакацкыа иказ цкыа еилкаамызт. Ачынуааи дара ирыдхәалаз ацсуааи рахы неишыа рымамызт. Аполковник Кониари амаиор Измаилови. «рмацуаруаа» уахы инарышытыртә, уафы дырззыкамцейт. Убас ахтысқәа ирласны инеишытагылейт, асазыкацара иахымызейт. Уа азәык-оыцбак ирылацаны Измаилов имазгы иацсыуаз уафы дыкамызт.

Ажәлар хадара рзыуаз хәа зсааидызкылақәаз уафы игәра ргомызт, ирзбацкыозгы шымазаз инхон. Насгы урт дырхагылан Кац Маан. Уи акәын узыцәшәашаз. Зака дцарадаз акара дызмалын, дкәыцан. Ацхыагы ацсуаа инапә аагараз ашыа иреанхоз акытақәа рахы имәацигаз аекспедициякәа рзы агенерал ичын ианашыан. Ах Ахмытбей арҗажәоас диман, уи инапацака зегь калоз цыишыозар акәхарын, аскатәи иезишәоз. Ацсуа ахра шзыкамло аниба, дзыдгылаз драҗахейт. Уи ацстазаара еилашыра далагылан. Арака тынчран, аха иагытынчрамызт. Избанзар

дарбанзаалак дазхэыцуан анаос, рацэак хара имгакэан, имоапыспаз ацстазаара силашыра. Убри акэын абарт зеггы сидызкылазгы. Уабы ибартамыз ацстазаара силашыра моапысузаарын анкыатэи апта ду икэгылаз ажэйтэ хан аоныцкагы.

– Господа! – иаалыркыаны доагылан, аполковник Кониар афырцъан харагы аашьтихит, итэазгы ааирзыроит. – Сара иныхэаса скыр стахыуп Иара И-императортэ Дуззара, апар Александр II! Изеиғасшьоит Урыстэыла анапхгарае акэсиара! Ахра зуа итаацэара агэабзиара рыгымзааит!

Зеггы сеихацгылан, рфырцъанкэа аашьтырхын, аполковник иахь иаахьахэны, итарцэны иныкэдыргылеит. Кониар дшылатэазцэкыа, егыртгы леицтэсит. Уаха икамызт уажэраанза ари азала ионыолоз атыпантэи цасмоацгапшыала даеа ныхэасақак. Адуней азы насацэазшэа, ус итэан, тынч рсацакэа нылбаадо. Шоурацэазма ухэо, адэахы амш силган, Амра шылхыцхьазгы. Ахышэқэа аартзаны, аоныцка апша онадырсуан акэымзар, ахан атцакэа злеикэцаз ахахэ ирзырхышэашэомызт. Аха итэаз ргэқэа сикэыхышэашэан. Икаларызишь хэа зеггы акы иазцшын. Ацсуаа ргэы хытхытуан ганкахыала, цюукгы шэон, - иакэымыз калар зтахыдаз. Афицарцэа ракэын цэымцрала сикэыхышэашэазаз. Урт шэомызт, рабцъар ирыкэгэыцны. Зеаикэызкарц згэы итамыз ацсуаа ртыцқэцапшы иахьа ирбазма.

Иоагылеит. Амацуэа аишэа еилдыргарц иаацшит, егырт ахышэқэа рахь инаскыа-ааскыанза. Зхызы ттэааз, акраамта аусхэартақэа рсы аус зуаз афицарцэа иклахэцэаза ишыказгы, ззамоақэа зыцрацшыыз, зыблақэа царыз, кэымжэи-кабалей еибытаз атауадцэа инарызцшуан ргэы рызтазамкэан, амала дэахыла исацхасаччон. Убасцэкыа рхы моапыргон хабааиднагалоз хэа ихэыцуаз, згэы нханы иказ апыхэтэантэикэагы. Афицарцэа изларцхьазоз ала арт атуземцэа цхьака иргар ртахын, ржэйтэра иалхны. Егырт ракэзар изышыцылаз анхашэа-чашэа мчыла иахьакэыркыоз рцэымгын. Еисагылоз, аиапша хэазар иаха еицын, мчкэан – о-мчык ыкан. Иаха иашаз абри акэын хэа узхэомызт, доусы дзыдгылоз иаха иашан хэа ицхьазон. Доусы, идоуха аиааира агарц, имч цышэон ухэар – имацын, ихақэитра дазхиан. Аха аус злаз арака доусы ииашарей ииашамрей ракэзамызт, амчкэа иаха ицэгэаз акэын аиааирагы зыдгылоз, ииааиз диапашон. Амала аиааира згоз заа дудыруамызт, амчкэа анеисагылоз, абцъармца шытызхуаз ихата деикэхарын хэа дгэыцуан, исагылаз иааста иара дыгэгэаз цышьон аха. Амала анапхгарае иказ еснагь хаала ауаа иртынчырц исазикуан, «хаала» хэа иара дзышытаз ауаа ирзыхаахомызт аха.

Аполковник Кониар уажэшьта ашоура изымчхазт, адэахы дындылцит, дышиашазгы атэацлақэа ахьейлагылаз исынейхейт, уака еснагь апша ытасуаназ. Сыцъа х-оы ихацкы камыршэуа ицын, егырт еицырбза имцацзакэа иааиуан. Атэацлақэа рыцака арымз хэхэакэа ыпагылан, иныкэтэа-аакэтэаргы калон. Аха акомандакатао, апэшъырца дыцаланы, ишыапы ааитихырц итахын, ицызгы, уи имада имтэарц, илсеиоуазшэа реидырбон. Адуней амаакра ианаршыазшэа дрылагылан аполковник, ускатэигы ицшын, апшара злахэхэыз ихахэбабей, ибакьенбардкэей, ипаца дукэей уи инапыршыуан. Афицарцэа уи иашьапкуазма ухэо, ихышыргэыц иакэхшозшэа, рылацш ихдырцомызт. Ушэа рхы моапыргон кэымжэи-кабалей силахэаз ауаагы, аха ргэы итацацэахыз цэыцрымгарц, оныцкала ицэытаччон.

Ауахэама иакэыршаз, ацытэей аиацэарей зхиааз абаагэара иасакацаз агэашэ хэычы аартны исааихейт апап. Ауахэама амацзуоцаагы оыцъака ишытан. Ихцэы еикэа ду агэтэ еиошан, изкэас инацар еикэацэа икэыцсан. Ижакы самсал апшара ааланацсарц икан ухэарын. Апап ишаанагара даун, игын ухэартэ дыкан, аха дыцэхрыцмызт. Ацшарей агэыкрей ихасаеы силазоон, ибла кэытақэа цаулан. Ишыи-ишыи еикэцо. аполковник дизааигэахейт.

– Зхышыргаргыца сакэхышоу духылацшуп! – ихэсит иара, аполковник днаисихырхэан.

– Шыбыбжьыафара хантөз, сааузелымхахан, – ихөсит Кониаргы, - аха укам хөа сархөсит.

– Аиашаз сыкамызт. Хазтагылоу аамта сацөшөоит.

– Избан?

– Иакөым алтыр стахымызт.

– Угөы изаанагои иакөым алымцыр ада цсыхөа ыкам хөа?

– Ус ада цсыхөа ыкам сымхөсит, аполковник ухацкы! Аха сацөшөоит: ажөлар реилаоынтра еei алымцыцт.

– Ёеи алымцыцт дара рхатакөа рзы, - ёааитит Кониар.

– Ус ауп, аха хара хзы зегьакакөзами?

– Ххөатөы змахаз еei дакөшөом, - идыру усуп. Иахьцалак, ажөлар рхымсацгашьа иахыухөаауеи?

– Ауаа рахь сыкан срылабжьарц, абыржөкөароуп саныхынхөыз. Еигөныот. Асеидкыларакөа иреуп, ргөы итоу аилкаара удаоуп, хыхь-хыхь ирхөо иалахьгузеи. Зегь рацхьазагы, уацөы аизараё ауаа рацөахоит. Иуадаохоит анапасы раагара.

– Аурыс напхгара иаёагыларц ргөы итоуп, аха лцшөас иаларго иазхөыцхьоу?

– Ишца «лцшөас иаларго»?

– Рхы здыркыларыда? Атыркөцөа?! Атыркөцөеи аурыскөеи иахьа сибашьра рыбжьам, аха ацыхөтөантөи реибашьра аахыс еинаалангы икам. Уи айбашьра алцшөоуп Ацсны ахра ахыхра. Ус анакөха, силкаауп иахьа ацсуаа, рхырхарта амшын нырцө ианыкала, аимператор иполитика ишаёагыло. Аимператор иагацөа табуп хөа реихөоны сара зныкгы исымбацт, инирцөоит акөымзар. Абри азхөыцра атахыуп.

– Ажөлар зыхөаз мап рыцөкра атахымзар?

– Уи арбан, хатыр зкөу Иоанн?

– Адепутация асардар ихь рышьтра.

– Уи калашьа амам.

– Убри ажөлар акыр еиқөнакрашөа збоит.

– Мап, мап! Хара арака азцаара атыц иахьзыкөымцашөа, ус аныкөара иашаны исацхьазом.

– Убас иаха еигьны избоит, иакөымк алцаанза.

– Аиакөым ашка рхы дырхозар, аиакөым иакөхаршөароуп. Аха Анцөа имцаныхөарта амаа зкыу ари аус исаналеигала, сгөы иаанагоит ацхьраара ду хауп хөа.

– Уи сара исуалуп.

– Хлатөап, Иоанн ухацкы!

Апап Гьагыиа Иоанн аполковник днаидтөалеит арымз аёы. Настха игылан Черепови ах ица Гьыргөали. Урт уамак реааидырхалангы изеицөажөомызт, еибацөымгын. Урт рнаосан амаиор Измаилови Алыкьсандри еидгылан. Дара рызынтөыкгы аполковники апапи ирзызыроуан. Атырцьман Ткьецишьвили макьана Кониар имцан дааиуамызт, аитагао дитахымызт азы.

– Кытас уара уабатөиу?

– Лыхны салиааит.

– Сымцааргы калон, – дааччеит аполковник. – Ас икоу атыц бзиа Анцөа имацоо бзиа далымиаар залшомызт. Изеузеи хуахөама?

– Ажөлар рцарадара харцөарц хтахыуп.

– Пиотр Карл-ица дызлагаз аус аанымгылароуп.

– Ааи, агенерал Услар ауацхыр бзиа шытеицеит. Бартоломей икомиссия аус гөгөа канацеит. Ацсуа нбан хөмоуп. Уи анеиқөхаршөоз, иаарласны ашколкөагы хзаартуаз цьахьшон, аха макьана ус хааиуеит. Лыхнаа уажөшьта ашкол рымазарц рыхөтоуп.

– Уаргы рацхьатөи рцаоызарц утахыуп!?

– Ахьз зго иакөым аус злоу, хажөлар ахьцарадоу хазынтөык хзы ихьымзгыуп.

– Аиашаз, ашкол аарттәуи. Ауаа ацаралашарахь икылгатәуи. Идеилыркаатәуи изнылаша амѳа. Ацсны еснагъ ахақәйтраз иқәңоит. Аха Урыстәыла аимпериа иадхәаламкәа, уи ахатәы мѳа аиуам. Амала зны ацыхәтәа ццәатәуи аилаѳынтреи аизарей. Зны хуқкәа ртыц иқәахцап, нас ашкол аартра азбахәгы халацәажәап. Ахәынтқарра мѳапызго ацар итаацәаратә политиа аилымкаара ацыхәтәа ццәатәуи.

– Аполковник шәхацкы! – Измаилов дааскьан, Кониар днаиѳахәытхәытит. – Иахьатәиала даара шәаапсеит, шәыхгы нықәгәымцайт. Шәцсы шәшьярц шәтахаами?

– Ааи, ааи! Амрагы ташәсит. Чаик ыжәны сышьяталароуп. Аб Иоан, ачаижәра мап ацәышәкрым хәа сыкоуп.

– Даараза итабуп! Ауахәамахь сымнеир калом. Сатамзааит.

– Уацәы ашьяжь снейусит ауахәамахь, хуқкәа маншәалахарц, Анцәа ишьяпкра иацсоуп хәа исыцхьазоит.

– Гәыкала сыцшуп, - апап аполковник дѳаицгылан, днаисихьрхәан ауахәама шыказ днахынхәит.

Ашә аартны, абаагәара дынкылсын, ицшьяз адгыл ѳаца дынтәлсит Иуана Гьагыиа, азы дынзаархуаз Иоанн хәа ашәкәы итарѳыз. Зышәкәа тгьаса иаартыз ауахәама дныѳаналан, ахышә анаѳс, хара дымцакәа, даатгылсит. Аѳныцка джын, атыркәңәа Ацсны рнапаѳы ианаарга нахыс, рацхьаза иқьырсианхаз ах Сафар. Ацсны Урыстәыла аимпериа иалалеижьтәи рацхьатәи ахи ацыхәтәантәи ахи, аб Сафарбейи ица Ахмытбейи, атәыла ладеи ѳадеи игылаз ауахәамакәа рѳы рызкәа тыцкәа ылхын. Аб аурыс хәынтқар инапацака аказаара итәыла иахәарын хәа ицхьазон, дкьырсианхейт. Аха ацар мап ицәикит уи ица. Ауахәамакәа шахатра руан. Ари ауахәама ахықәгылаз, атәацлакәа рыгәтаны, ицшьяз дгылын. Уи ацкьара иашьянан азакәын хара имгакәа ахтынрагы анкьаза зны изалхыз.

Апап Иуана ацара иман. Ауаа реигәныѳорагы дасакала дахәапшуан, дацәшәон. Знапацака указ Анцәа узиѳагыломыт. Уи ихьышьяргәыца уакәахшалар акәын. Иара ижәлар иахья уажәраанзагы нцәас ирцхьазози ақьырсиан нцәси сицшымыт акыр, аха ирзеицшызгы рацәан, уи акәмыт, Иуана Гьагыиа дызлахәапшуаз ала, азә иакәын. Амала ауаѳытәыѳоса дызхаццхьаза, Анцәа иѳынза дѳазарц, амѳа данын. Анцәа иахь амѳа удаѳын, ихаран, ихаракын. Уахь ахалара зегы ирылшомыт. Ацааимбарцәа запәык ракәын Анцәа игәы итаз агәныѳора зылшоз. Ажәѳани адгыли симардалар акәын.

Ацааимбар цшья Симон Кананит Иаса Қьырса иира ашьятахь, Ацсны даны, ақьырсианра азбахә иманы, ацсуаа Анцәа ианимаида нахыс, адунейи дасакала илашәит. Ацшья Симон Кананитгы ари адгыл аѳы назаза дынхарц избейт. Дзацыршуамыт ақьырсиан лашара зылыбааигаз адгыл, изкәа тыцгы ылихит Цсырзха изыхылаз Анакәация. Иара ицыз ацшья Андреи ашәамахькәа дрызсейт, ақьырсианра рылаирцәарц. Абасала Анцәа дыззылбаапшыз ажәлар ихьышьяргәыца иакәхшон. Избанзар «илахь» роурц ртахымыт, аха, атыркәңәа рымшала, акыр инаивсийтәи, рлахьынца ауадаѳхара аезнакит. Адырѳегь Амра рзылбаапшырц икан, аха ирхылацшхәыз иазхьамхәырц рызбейт. Знапацака указ уиѳагылар калозма? Убри иаѳызахейт ахәынтқар иполитика ацымныкәара. Зашта уталаз иашәа ухәар акәын, ухы ухьчарц утахызар.

– Зхьышьяргәыца сакәхшоу, сыжәлар лахь румтан! Ирзымдыруа иаѳоумпан! – Анцәа исахья ахькыдыз днадгылан, ихы ѳышьятихын, дааматанейт апап Иуана Гьагыиа ихатәы бызшәала.

Апап Иуана макьана ацсышәала иназаны дзыматанейуамыт, аха уажәы ус дазымхәыцзакәа иааиѳытшәсит иихәаз шихәаз. Ауахәама мацзура мѳапигон ацара злеицаз аурыс бызшәала. Иматанейра иахәоз иуаажәлар ирзеилкаауамыт. Аха агәыгра ду изтан, избанзар ихата далахәын «Ацсуа нбан» аикәыршәара. Ацшья шәкәы айтагарагы исазикырц итахын. Иагья умхәан, Анцәси ажәлари, ажәѳани адгыли дрыбжьягылан, дцааимбарын.

Ауахәама амацзуѳцәа руазәк дааѳаналан, ацшья Иуана днаисирхьрхәейт:

– Нхаоык, алашыцара исалак, ахтынрахы днеиусит. Анцәа ишыапкыбы игәиесанцара ахәтаны исыцхьазоит.

Апап дыодөбылщын, агәашә хәычы аартны, епәала илашаз ашта дныкәыпщит, аха аказакцәа рыда ибла уабы дыцтамшәсит, амацуоы днаизцпшит.

– Ахан асы дрыдыркылахьазар акәхап, - ихәсит егы.

– Уизәлымхәзи! Акыр узеилкаауазар убап, - апшыа Иуана днахынхәит дхәыцуа: «Дзустадашь?!. Акыр калама?!. Закәытә жәабжьузеи ирзааигаз?..»

Уи анхаоы ускан абарцахь днарған, Тқьецишьвили дидгылан.

– Амазажәа узаазгеит, - ихәсит иара. – Аиакәым калар хәа спәоит.

– Иаахцәаны исоумхәо икалаз!

– Ахадацәа сибырхәаз саҳаит. Урт уапәынза хәцшыр калазом, аамта хәцәоит рхәсит. Ргәы ицоуп ишәыжеланы шәыхәцәы ндырцәарц.

– Убасцәкыа иныкәарцу?! - Тқьецишьвили иаҳауаз агәра изымгеит.

– Акрыздыруоу, аха ишеибырхәоз саҳаит. Урт рказшыакәа злакоу ала, исаҳаз агәра злоумгаша егыкам.

– Нас урт рыцәгыа ухәарц зузбей?

– Сыздыруам... Амала аҳамта сашьтам. Ус шәгәы шәсаньспар иаҳа еицъасшьоит, - ихәан, дладбааит, аха, хара дымцакәа, даакәгыежбит. – Сара аҳамта сашьтам. Исымам, исыхзым... Ус сынхоит ишубо. Аха сара схәычым, цытк схыцхьейт. Саныхәычыз ахтынра аус зуан. Ускан аҳыс даарышьтит Дырмит. Игәакыацәагы дырцахымызт азы, Урыс Лакоба дидыршьит, ахәшә итаны. Ускан ахтынрасы аус зуаз ирзаарцаз ахәара цәгыоуп. Сара схәычын, аха акыр салабаз цырышон, алаба садыргеит. Спсы зымцо-изымаауа спшыказ, Урыс иус ипырхын, ахан апхьа атәацлаҕ дыкнархәит. Уажәы желарык еицгылеит. Иахьезаз улееи, икоу убап. Сзыршәо умбои – ускан, саныхәычыз, избаз сыбла ихгылоуп. Абыржәы ахан иамкуа ахәынтқар ичынуаа ндырцәар, итабуп хәа разхәода?.. Сара аҳамта сашьтам.

Анхаоы даакәпәиин, ирласны ашта ду ааихицәан, амәаду днаныларц днеиуан. Тқьецишьвили иихәара исамшәо дгылан. Иаҳаз иахьахәтаз ишнагатәыз даазхәыпщәа, азала дныоналеит. Ачааижәра иалған, аишәа иоахыцқәан, доусы ирызшаз ауадакәа рахь ицарц егырыгмызт. Аполковник Кониар имацара уадак изалхын. «Абзиараз» хәа днареихырхәан, иаакәпәимтаз Тқьецишьвили дааихьзеит.

– Аполковник шәхацкы! Ахәатәы гәгәа сымоуп.

– Сышәзызырәусит! – Кониар даакәпәит.

– Даара ирмазаны...

– Иаҳагы сазәлымхәауп, - ихәан, зегы неитац-ааитацаанза, даацшит. – Сышәзызырәусит.

Тқьецишьвили ихы мацк цхьака инаирнаан, Кониар илымхә дынтахәытхәытит. Аполковник дзырәуан ҕымткәа, игәы ипхоз аилкаара уадаоны. Аитагаогы иаҳаз убас интырфаца далацәажәон, изеихәоз уаҳа зцаарак имоуртә. Иаҳашаз аниаҳа, иблакәа ырцарны Тқьецишьвили днаизыпщын, днаикәцәкьейт.

– Удәылт нак цшахьырса! Ухы еилыккар убап. Иуаҳалак агәра угар калома?!

Тқьецишьвили дындәылкьейт. Кониаргыы, абарт ддыршәоз цырышьозма хәа зхәоз апшра аахәаны, иуадахь дцарц иҕынеихейт. Амиаор Измаилов данаакәгыежь аитагао днаишьтылеит. Тқьецишьвили ашта агәтахы днеирц агыгмызт. Уи акы избарц дхәыцуан, нас амаиор днаидгылаанза, даахынхәхан.

– Шәара шәсы снeirц сгәы итан, - ихәсит иара, изааиуаз данеилirга. – Абыржәы анхаоы исзааиз исеихәейт уаҳа ишәықәланы шәындырцәарц збаны ирымоуп хәа. Аполковник ихахы иааимгеит.

Амаиор Имзаилов ҕымткәа даатгылт. Ашьтахь, дааизцшырц наиахәаны, днахынхәит. Ахан дныоналеит. Аитагао Тқьецишьвили акарулцәа реырпсахырц ишнеиуаз ибейт. Урт ашта иакәыршаны игылагәышьян. Мацк игәы аагәгәахейт, хылацшрада ашҕей ахани ныжьмызт. Хара дымцакәа, абарца азааигәра даатгылт. Рацәакгы апшыа ирымтакәа, аполковник дышицхьоз аниархәа, ашә илагылаз

аказак днаивсын, аоныцка дныоналеит. Кониар хыхьынтө амардуан ддыбауан, айтагао ихынхөра ддзымцшызшөа. Ицшрагы цөгбан.

– Газажэас икоу зеггы рыгөра зго дабасзаанагеи?!. Ари закөызеи?!. Уцо-уаауа уаха хандырпөоит хөа ушцарылоу?!. Уаха убжы сумырхакөа, усеикөк, акөымзар дасакала сузныкөоит. Уи азбахө ала, уаха агөхьаа сашөмырган! – даакөцөит иара ишьталаны илалбааз амаиор Измаилов иахь, нас шьтахька днахынхөын, ишьталартахь деитаөыхөнсит.

Ауада дшыныонашылазцөкьа, исааилихит. Харцзацөы ахышө азааигөара акресла днантөалеит. Ахауа зобда изааиуан. Ицсеибакра мац-мац асартынчуан. Дахьтөаз, агылара дацөаашьон, убаскатөи изыманшөалан, дышьталаргы дзымыцөар хөа дшөон. Абас мацк ицсы ааишьар еицсьеишьон. Изгөамтакөа, ихала иеалсеимгалакөа, ахөыцра дынтанагалсит. Дзызхөыцшазгы акгы имамызшөа дыкан, зеггы збан. Цьоукы ар иаеагыларц иасуп, аха уи залымдарран, акөымзар ахөынтқарра мөа уацгылар калозма, ухы уцөымгымзар.

Кониаргы акгы дацөшөомыт, азөггы дицөшөомыт: уи адца наигзон. Агха ихьыр, иара иаха изивырбарыз? Рымөакөын дызкөыз. Аха итактика иашамыт зхөашазгы каларын, рхы аларыхьчарц. Ускан иара ихата иеизхара, мацк акөзаргы, иацырхагахарын. Арахь иара чынлаггы дызхар акөын, мацура тыцлаггы. Иара уажөшьта дгенерал-маиорзар акөын. Иара итыц уажөраанза иаанызкылоз рызынтөыкгы игенералцөаз уажөггы иеыртынч ддзыхьыцуамыт. Нас агенерал-губернатор итыц иоур акөын, иара ус дсардархарын. Акөымзар иалаихьизи аскатөи кьбазыбара. Дызыз амөа аиашара агөра игацөкьон. Амала даса мацк уи азхөыцра итахын, аха иахьцалак амөа аиашара шьакөзыргөгөашаз акөын дзышьтаз.

Рацхьаза иара ихы иааташөаз инапы ианыз атөылацацө ауаа реизыкьаашьа акөын. Акөамацамакөси асса-мыссакөси урышьтамлакөа, ихадаз классла иушар ауан апсуа жөлар: – ахцөа-ахылацшцөа, анхацөа-ахыцшцөа. Аха, Сафарбеи иахра Урыстөыла иадитцаанза, асцөкьа икамыт. Анхацөагы хылацшра аныруаз ькан. Анхаөы, ламыслеи ибаө ласреи рыла ах жөла змаз ианиацигоз, хылацшра иуан. Уи инапы ахылацшра уаөы ианицазомыт, ашөартөи агөакреи анааилак, иара ихымөацгашьеи ифырхацашьеи жөларык рацхьа даргылон.

Инапы ианызи ахылацшөы? Зегь рацхьазагы уи иуаа силарцөаны имазар акөын, акөыларакөси аймцөаракөси рхы ацөырхьчарц. Аха ус еицш ианакөшөахгы, ирымаз ирыхьыз шьтахька ирхынхөраз, ма итахаз ауаа ршьоура рылшартө еицш иара еицеикаарц ихөтан. Уи адагы, тынч анхара анрымаз, еилаз ауаа ркык-сык иеалархөны, аймак атыц ацөпара дзыманшөаламхар, иахатыр изыхьчомыт, аихаразак иуадаөыз ашьоура ацыхөаццөара акөын. Амала уаөы уи ацыхөа цкьа изцымцөсит. Аха ахылацшөы абарт зеггы илацш рхызар акөын. Аихаразак уи инапы ианыз ананамгацөа ракөын. Урт рырахө лассы изуан, уажөггы уи аус аанкыламыт. Убаскан ирхылацшыз ауаа рцөыз ицшаар акөын. Аа, хра злаз! Ацөыз зауз еснагы дынхаөын. Уи еиызкаауаз тауади аамстөи ракөын. Ус анакөха ахылацшра зушаз анхаөы итахракөа хьчашаз иакөын. Уи дынхаөызар акөын! Аха иахьа хылацшра зуаз игөгөаз акласс акөын. Уи, хымцада, аурыскөа ирешыцшны акөын ахцөа ақытакөа реы амчра аныргаз. Аурым напхгара ааижьтөи акөын абас ианыкалаз.

Абас акөын арака ахцөа амчра шьргаз. Анхаөы иацкысгы адгьыл иакөитымыт. Аужөра хызкьаз иакөын адгьыл згоз. Дынхаөымзар ицыбгьатрыдаз? Ашьтахь, аурыскөа ирешыцшны, ахцөа рынхацөа, ацхьатөи ахөаза иаццаны, ауал рыкөырцарц реазыркит. Аха, акырцьара ирыкөманшөалахазаргы, аихаразак анхацөа ируамыт рахцөа иаартахьыз рзырутө еицш. Иахьа уажөраанзагы ари азцаара ахцөси анхацөси ирзеимакыртан. Ахцөа ацахон ашыц напхгара амчра рзыкамлар. Дзустадаз Ацсны ах? Гөыц-өык ахцөа рахь?! Уигы ашыц напхгара ицагылан, акөымзар ижөлантөкөа дыкөыргон. «Нас иахра хара хакөзар иацагылаз, хара ихөтамкөа ианахөацхьаза, хара имаххит, - дхөыцуан Кониар. – Иахөтамкөа иахөацхьазар, ара ахцөагы рахра рымахьыроуп. Хара ишахтахьу еицш икахцароуп. Азөы ихабжьеиго ала хазланыкөари».

Аиашаз, апсуаа жөла хэычи дуи реизыказаашыа атцаара иалагаз Кониар ихата иакэын. Адгбыл азцаара акэын арака ихадаз. Уи акэын зеггы рхы зланыкэыргоз. Амала зеггы зтэыз хэа азэы далкааны дибомызт, ауаа зеггы ирзеицшын. Аполковник игэаанагарала, ахыцщэа рнапацака иказ адгбыл дара ирзынхар акэын, уи азын ахэпса рыкэырцаргы иацсаны ибомызт. Инхаз адгбыл ахылацщэа ирзныжытэын. Аполковник ускан сидихэыцлақаз агенерал-губернатор Свiatoполк-Мирски мап апэикит, уи итэала адгбыл Ацсны ах итэызар акэын, аха иара дызлахгаз ала, уи изааигэаз ахцэа иртэыштыран. Асардар иоуит ахцатэи агэаанагара, уи иагыцыхэтэантэихейт: атэра ыкамзар, еыц иацшыгатымызт, избан акэзар кьарк зламыз, ус музакэа ахныкэгашыа зсақэзыршэашаз амалуаа рцэырцра ахэтаны ибомызт.

Ари агэаанагара Кониар иаха дадгылафын, избанзар ахэынтқар ихазына цара тыцуамызт. Аха апсуа хылацщэеи анхацэеи дара-дарала акыр рыбжьбан хэа ирцхьазазар, ахыцщэа рхарць ала рхы ғырхаайт. Аус злаз дасакын: Ацсны иаанхон адгбыл рацэа, аколониалтэ политика амоацгара маншэалахон, Урыстэыла агэасынтэ ауаа ааганы иахыкэынурхашаз тыц бзиан. Нас апсуаагы ркык-еык гара мацзахон. Имчыдахон. Ахреи аамстарей рахатыргы бжьнахуан ари амоа. Кониар убри акэын игэы иаахэазаны иказ. Ахылацщэа ракэын еснагь аеыц напхгара иаеагылаз. Уажэггы дара ракэын ажэлар зырбунтуаз. Ареформа моацгара иднардырит феида шырзалымзхуаз, изхылацшуазгы ахақэйтэра аархэарц, уи адагы ахэынтқар хазына тапэымхарц, ауал ршэаларц анрархэа, анхацэа, ругэ изацымтуазар, адуней икэырхуазей хэа иаақэгылт.

Кониар доагылан, ахышэ дныкэтэейт. Ажэоан цкьа асцэа алцьцэауан. Ишцеитахыз цтацк иадамхаргы ихызар. Ускан амшцэгьарахь ахы амырхози. Ахышоурацэаз, ипсы аткаара ахыцэыуадафыз мацара акэмызт уи агэыцгра дзахэоз. Аншоураз ацтыц ажэоан ианхылалак амшцэгьа иазхэан. Уи асеицнахуа мацара адуней хнаоон арака, ақэа кыдхасаны илалагон, ирласны асеилнаргаргы калон, аха зынгы мчыбжьык аеынза цкьа ианхымкэозгы ыкан. Убас изыкалар уацэы ажэлар зеизомызт, нас мац-мац ргэы рхыцсаарын.

Аштэс тынчран, акарулцэа рыда уафы дубомызт. Аха атэацлақэа рзааигэара азэы длейоюуан. Изааигэара казакцэакгы ыкан. Ах ица! Гьыргэал иакэзар каларын, уи ицэаара акэын имаз. Азэы дизцшын узхэомызт, ишыапы неицихырц итахыхызшэа дыкан. Уи дшэартамызт. Аха ззынзак игэра згатэызи? Арт ао-ганк рызхэыцра атахын. Иаххэап, Гьыргэал аурс напхгара дасагылон ухэартэ изеицпразаалакь дыррак Кониар имоуцызт. Зегь рацхьа. Уи иаб дзыкэшэаз дацэшэозар акэхарын, уи инарбон анапхгара асагылара акгы ишпизацсамыз, дтанамархозар дарбзазомызт. Насгы иара Кавказ асардар диадиутантын, еицгыз атагылазаашыа абеицшаарыз, оажэа шыкэса даныртагылаз аламаталазы. Егыи аган ала уахэацшыр, Гьыргэал гэрамгартас дызлактэыз уазхэыцыр акэын. Кониар игэаанагарала, ажэлар рыкэгьыла Гьыргэал дыхнацаар алшон. Ус ргэы иаананы, рхы дадырхэарц цьюкы реазыркырц иаламгар ауамызт. Уи заагы дазхэыцхьан аполковник, амаиор Измаилов адцагы иитахьан, апта антэйтэи аимадарак Гьыргэал изышыақэдыргылозар дазкылцшырц. Аха, зегь рацкыс Кониар дзыкэгэыцуаз Гьыргэал иара – Кониар ихата – дицэшэаны шыацакгы дымоахымтуазар хэа акэын. Мап, Гьыргэал шэартас дыктэымызт.

Уи иаб иашыа Алыкьсандр ианакэызаалакь ус цылхатк есалейгаломызт. Ахраз аишыцэа еибарцсырц иансеиндатлоз, иара ах инапацака тынч ицстазаара моацысуан, ианамузах амчра змаз дидгылафын. Гьыргэал иааосан дышгылаз ажэлар ирбар итахын Кониар.

Аитагао Ткьецишьвили атырцьманрада акгы иламызт.

Маан Тьт Черепов икомиссия дрыцхрауан, анхамоа ареформа аапэырцижытэи. Макьана избахэ есимкэа излархэашаз ала ихы ааимырцшыцызт, аха иара иакэын ицо-иаауа ахэынтқар имапуоцэеи ижэлари ирыбжьаз, еилкаамыз уск даеызар здыруадаз. Амала уи имапураеы тыц гэгэак ааникылар, чынла дызхар

итакын. Урт рцөызра дацөшөон. Аиашаз иккласс дрыдгылазар итакын, уи азбахө ала ажөак исыцимыршөацызт аха. Измаиловгы уи игөра игон. Мап, уи ачархөра илшомызт.

Ихаданы инхаз Талупар Ачба иакөын. Гаграа рах асазкөа хцөаны амшын нырцө Тыркөтөыла дгыыл хапсадгыылхозар хөа игөыцны имцар ада псыхөа ахьрырымтаз игөы иалан ацөымаг илазшөа. Изааигөаазз Ацсны ах Ахмытбеи дахьахагылазгы ихөда икөас даман. Ахмытбеи идамра иацаланы Бзыпынтө абжыуаа рахь дызгоз дрылагылан. Анхацөа реицш иаргы ишыапы хтын. Ауаа рсы хатыр иман, аха анапхгара дацагыло уабы имбацызт, ажөлар дахьынрылагылаз дахьумыркьозар. Уацөы ашыжь ажөлар рахь иара дышытызар иаха сицызар каларын, Тыт Маан иааста. Тыт уажөшыта ргөы цитөазар алшон, игөра рымгозаргы здыруадаз. Иаха деицын Талупар! Ирзынармышьтыц дрызнейр, иахагы ргөы кахарын, уажөраанза ирызнейуаз иааста игөра ргарын. Амала ажөлар рхата иаарышытуаз ирызцштөын. Уабы дмааир акөын Талупар дандөыкөитцашаз.

Егырт ахцөа ак рызбарын хөа Кониар дгөыцуамызт, хыхь зызбахө игөалашөаз ирыхьцшыз уаан. Аполковник, ахышө днацырпырц игөы иштөаз, даөазө дааигөалашөөит, аиашаз уи дагыгөалашөөомызт, ажөоан ахьынтө иаацшуаз аөцөакөи Амзеи рыбзоурала ихата ицөаара днахьымцшыр. Ацшыа Гьагыиа Иоанн ауахөама златакыз абаагөара ахьынтө дааиуан Гьыргөал дзыкөтөаз арымз ахь. Гьыргөал уи дизцшзамызт, аха изааигөахөз даниба, доацкөөит. Апап Иоанн Гьагыиа! Ацсуаа рыблахтраз Анцөа адунеи икөитцаз азө иакөны ихы ицхьазон. Акьырсииан хьзы ирцөит даниы нахыс. Ус анакөха шьтрала уи акьырсииан мчра дазыкан. Ижөлар реизхара здикьлоз аурыс напхгара акөын. Атыркөцөа итакымызт, - урт псылманцөан. Аамтала ицсадгыыл рымшыцакын, аха иазхан уажөшыта! «Ацсуа нбан» акыр цьабаа адибалт. Ацсуа шкөлкөа рсы уи ашөкөы рхы иадырхөо ибар, уаха насыц дук дашыталомызт. Уи дшөартамызт. Аха избан уажөы апхагөтан Гьыргөал исы дзааиз? Игөы итыхо цөгьарак ацамзар акөхарын. Мазала сицылөит хөагы узхөомызт. Иаарыкөыршаны аказакцөа ыкан. Урт Гьыргөал ихылацшуан. Измаиловгы рааигөа дыкан.

Кониар даахынхөын, акгы икөмыршөыкөа, аиарта дныкөөит. Уацөы ихы шымоацигапшаз, ауаа иреихөашаз избарц дыкан. Аха дзызхөыцрызи, зегьы имызбахьази? Амала дырцөгь итакын дышцөажөашаз ихата ибла ситаахгыларц.

Кониар ибла дамжөөит. Атөацла ацака ихөыцуа итөаз Гьыргөал көыцш иакөын. Уи итакышцөкьан ацшыа Иуана дибарц, цхьатөи алахьынцазы гөкацага ажөакөак иахар, насгы цөашьыла илашаз ауахөама аоныцка дныоаналаны, иабду инышөынтра днахагыларц. Амала атөацлакөа рсынтө уахь ашыапсигара ицөыуадаоын, иагылымшөөит. Измаилов иуаа гөрамгартас дыркуан. Зыцөгьа ухөоз ушө дыхгыламзи, дзызхөыцуаз ацшыа данааидгыла, игөтакты силкааны дааизар акара дшөан, дахьгылаз дыцазар ицахшөит. Еилкаан Иуана ихата ах ица дибарц шитөахыз, акы дацөымшөакөангы дшизааиз.

– Анцөа духылацшуп, дад сычкөын! – ихөөит иара.

– Итабуп уахьысзааиз! – иөааипсахит ах ица.

– Утөа, сычкөын! – ихөан, Иуана ихатагы днатөөит. – Иухөыцуеи, сычкөын?

– Анцөа дызхылацшу иихөыцрей?

– Ус угөы каумыжьын, сычкөын! Анцөа иөатахьоуп моас ихөамоу зегьы. Хлахьынцакөа збоуп.

– Нас хзыкөшөаз хазхьаауа хакам? Хажөлар ршыапы икөгылөит. Хажарак ыкөзаахьөит. Инхазгы ашөарта хтагылоуп.

– Хажөлар зөу саргы мацк иөгөацхом. Нцөа дызмам иоуп Анцөа иөагыло.

– Хара хакөхап зегь зхароу?

– Хамацара хакөым, дад сычкөын. Изаазарызеи аөыц напхгарагы Анцөа имөа иацөхкөөит Аха амчра змоу Анцөа дихылацшуп, уиөагылар иуам. Ча тины. чашыла аазхөаз хайоызахар стахым дырцөгь. Ус акырынтө ихөахькөахьөит.

– Анапхгара ахьымөахкьаз абыкөу?

– Дад сычкэын, ача лацаны, цыкэреи узаарыхуам.

– Иашоуп, аха...

– Ашытраду Черепов дааит, анхамоатэ реформа амоацгараз, иатахыу атцааракэа кайцарц. Уи ихадоу цакыс иамоу – ихыцшу зегы ихыцшымкэа рхы роужьроуп. Хара зегы акрахеазцоны хапсы такны изкыу адгбыл ауп. Акомиссиа излатнацааз ала, Ацсны дгбылла хыцшра ыкам. Зегы рхы иакэитуп. Анапхгара иртахыуп ихыцшу рхы иакэитыртэырц, анхамоатэ реформа излахэо ала. Нас ихыцшу уабы дхамамзар, анхамоатэ реформа зламоацугои? Зхы иакэитутэуада?

– Саргы уи ауп сзызхэыцуа, аха...

– Дад сычкэын, сирыскаауеит уецныхэа. Икалаз анудыруаз иаахтны иухэар, аидыслара камлар калон ухэар утахыуп. Аха ухаца ус узымныкэеит. Ухацшыа кылцэазар исыртэуеит хэа узалагазеи? Иухэо захауада, дара иртахыу карцоит.

– Нас ихапсыхэузеи?

– Знапацака укоу усы хыла итэуп хэа иоухэалароуп, дад сычкэын, исы шхамла иштэу удыруазаргы, акэымзар апхам акэитэоит. Хаицхырааны хажэлар хрылабжыроуп. Иахьатэи аус амацара акэым, цыбакагы, арт хрыдзар, алахтраэ ихэхэаша калоит. Хара акырсанра рацхьаза ашыапы зкыз ажэларкэа хрейуоуп, аха атыркэцэа хаиларган, апсылманра хабжамсамха хканацеит. Акырсанрахь ахынхэраз ханыманшэалаха, хамоахымкыроуп. Атыркэа ххынзаидыз, царак азэы изымцеит, хэацацэак халиааит акэымзар. Уажэы «Апсуа нбан» сикэыршэоуп, изтахыу анхацэа рычкэынцэагы апара дхарцартэ азыкацаракэа моапысуеит. Ари ххы иахархэароуп, дад сычкэын. Ацсны знапасы иаазгарц иашытоу ахэынцкэаракэа зегы рацкыс Урыстэыла цыбака асиара апсицшушэа збоит. Убри гэгэала хэадаххэалар еицгушэа збоит.

– Сгэы итоу ауп уи зегы. Урыстэыла хэадхамкылар калом. Ахэынцкар иуам даса моак алхрагы. Ара хара иахтахыуи иахтахыми хэа уабы дазцаауам. Баша ххы зхаргэакрызи.

– Анцэа духылацшуп, дад сычкэын! – Иуана Гыагыиа доагылеит. Ицгылаз Гыыргэал илахь-ицымшы аазатэын, ишытахька днахынхэит.

Гыыргэал, данысеихацгыла нахыс, еыц атэара ааитахымхазт, усгы дтэеижьтэи акраауан, деисирц егыгмызт, ишыапы ааицихырц, апта златахкааз даваланы исынеихеит. Дахыз, дахьаазаз ахтынра хэыц-хэыц идыруан, ус мацара акэымкэан, изгэакьан, ицсадгбыл ахы ахыцнахуаз изыцшыаз, изыцхэараз тыцын. Аха абри зегы ахымхыз игэацанза даргызуан. Ус алхэдара ус баша-маша ахгара ауамызт. Амала ауабы зегы илазагэышыон. Дыкан излазоз.

Ианизхауаз, ма цыара дцаны даныхынхэуаз, ма апарахынцэ аанэасра хэа апсшыараз данауаз, псеитакрак имазамкэа, аапсарак изымдырзо, апта ду дыкэын, игэазхара изымбо. Ачкэынцэа дрыцны, Лыхны далан, илацшхэаа мац-мац итбаахон. Иара ус, инеи-ааи асартбаауа, егырт акытакэа дышрылаз, ицсадгбыл ахыи-апыхэеи аимдара июныцкатэ уалхон. Ах данахыргагы, иара асардар иадиутантра иатэашыаны, Кавказ иказ ар акомандакацао инапхгара хыбра дахынзаооназ, уака икэшэаз асардар ихакым ицха бзиа даниба ашытахьгы, дгэыгуан аамтала зны Апсны ахра еиташьакэдыргыларын хэа. Апстазаара асиарта агэта дахьалагылаз, ибон ус тагылазаашыак шыкэамлоз, аха имгэыгкэа ипсхьадаз умхэозар. Издыруадаз уи икэыцш хэыцракэа ракэзар, ма Елена лзааигэара акэзар ихатэы цстазаара иаб иахтынрасы ихэыцракэа рсы изырбоз. Амала, аамта цацхьаза, иаха-иаха ихшыю еилкказшэа ибон ихэыцра сижьагакэа цыбыргхашыа шырымамыз. Уи амацара акэзар ухы иаакэукрын, аха урт ахэыцра сижьагакэа аргамахара уапэшэарын, алацш маза ухымлар утахызар.

Ахтынра ангыц. иарбанзаалак цстазаара ыказамызшэа тынчран, уабы дубомызт. Уаха ирыжэларц икан индырцэарц хэа адырра ироуз даамеханакын, уи атынчра дагыацэпэеит. Даакэцэины ахан шыгылаз иеылеихеит, аха дмыцпакзакэа, ашыацра илацсаз адэышэткэа имшыаеырц ишыапкэа иргылозшэа. Издыруадаз идыршэарц ус еицш адырра ахан асынза иаазартэ иныкэазар? Уаха апхагэтан зны

ижэыларгы иудыруазей! Мамзар, ргэы итаз шаргамахаз силкааны, иаатгыларц иакэыркызу?

Гыргэал акы наиабжъазгашаз гэартгыла диацэажэарц итахын, аха ауаа ирзааигэаз хэа уназыдгылодаз? Иаб иашъа Алыкъсандр акыба-зыбарақэа дрылагылазар итахымызт, Кониар ибзоурала ара дыкан умхэозар. Егырт иаб иашыцэа рхэы тарыжъуамызт, ирыхэтэз амалгы ахра иалыргеит ианраамтаз, ианыртахызгы ах, рашъа, исагылан, ма ахэынтқар имоа иацгыларц, аезышэарақэа карцон. Алыкъсандр, аиаша ухэозар, ихамкэа-ихзымкэа ахтынра дадхэалан, иара угы дагэаанхсит. Ах даныкамлагы, уи изынхаз амал даанагон, ихатэык хэа имазамкэа. Уажэтэи атагылазаашъа иаб иашыцэа рсынтэ зегъ реиха ибзианы еилызкаарыз Кэациа иакэхарын, аха уигы 1882 шықэсазы ақыртқэа рзейбыхэара исалархэны, о-нызкъ-оык апсуаа рыдигаларц игэы иштэз ицырхижътэй, Апсныка акэлара далхэдартэит. Ах данахырга нахыс, Кавказ акэгылара азингы имырхит. Уи аахыс Феодосиа дынхон, ицхэыс диманы.

Дзацэын Гыргэал. Дызлашэарц иказ аилацатаразгы дкэыпщэан, иахэтэз моак ылихыртэ. Атагылазаашъа удаорақэа Кавказ ажэларқэа штэшэалоз зныкымкэа-оынтэымкэа ибахъан, аха настха угыланы ацпрей рызхэарей ухаца уи аус уаналагылази узеидкыломызт, аихаразак ацстазааратэ цышэа анузымхоз, арахъ иарада уаныхэшэымыз. Ихы зкэикрыз, дыззаипшаз анизымцшаа, Гыргэал ахан шыказ днацкаит. Алыкъсандри иарей ирзалхыз ауадаэ днесины, ихы ныкэицарц итахын. Имацара данзыкамлалак, ихшыо ацспыарахъ еихар здыруадаз. Ахан днадгылаанза игэы итыхац тыхон: уацэы, аиецэажэарақэа раан, ажэлар аполковник ицэымгыз акы иарымхэандаз!

Амардуан доаеагылаанза, аказармасынтэ дааиуазу, иара дизкылцшуазу здыруадаз, дааидгылт амаиор Измаилов. Дизкылцшуазар каларын хэа иаха иадицеит ах ица. Иахыцалак иара идыруан, ас еицп ианагэылагылаз, азэгы игэра шырымгоз. Ах ус еицп ихы иштэшэаз ирмазарц, игэытхоз даса зцаарак ала иахигарц избеит:

– Шэгэы изаанагой ажэлар реигэныора Маан Кац дахагылоуп хэа?

– Маан ичкэынцэеи иарей роуп зегы зызбо. – ихэсит амаиор. – Ус иахзаарыцхаусит хауаа. Ихата иецэыригом, аха ус ауп ишыкоу. Ихэуа адырракэа рыгэра злахамгаша егыхамам.

«Ус акэхап. – Гыргэал даахэыцит. – Ах иаргъажэоа иакэын агенерал-маиор Маан Кац. Ах дыкэыргеижътэй, иаргы ицэыз изырхынхэуам. Амала ажэлар ирымсеики?!» Ах ица еиликаауан, абри ахтыс анеиқэтэалак, ахы ата ашыпы ацата, иара ишитахыз еицп аполковник Кониар агенерал-губернатор иахъ адырра шыкаицоз. Уака аполковник «ифырхаташъа» агэыламжжыр алшомызт, исагылаз ауаагы «атэыоа царкэа шырхагылаз» изыцэахуамызт. Уи асардар иахар афырхаца ихэтэз ахамта иоурц ацар дицэарын, аха ажэлар лахъ рыцара шахэтэзгы ихаирштшамызт. Ахцэара рыкэшэар?!.

Гыргэал амардуан доаеалеит.

IV

Ах ица зегъ рацхэа доагылеит уи аены. Ицэа тынчмызт. Узыцэогы икамызт, убас шоуран аоныцка. Иацы ацкыс иахэа ипсеицымхоз оашьомызт. Аха уртқэа рнаосангы, ах ица игэы тынчмызт. Ихы итагэежъуан акырынтэ иахахъаз, абра, Лыхнапта, икалахъаз акэгылара азбахэ. Уиаахыс оыноажэеи хэба шықэса цхъан, аха, уи ахтыс амшала, анхацэа лахы гэгэа роуит. Лцшэасгы икалаз – Апсны иацэтэымны иаазаз Сафарбей ица, Ахмытбей иашъа, Дырмит ахра даарышьтит. Уи ицсадгыл убранза дацэтэымын, ахра изныкэымго днесихъан. Ари збоз ахтынра иазааигэаз ауаа ирзычхауамызт. Урыс Лакэаба акэац ашхам алацаны изсеицаз

Дырмайт дагеит. Иалеигеи абри аус Урыс Лакэаба? Ауаа ирбо-ирахауа, аштас дыкнархайт, ахэынтқар исагылаз имоа зепшрахоз рбарц. Иалейхызи ахтынрасы имацуоыз Урыс абартқеа зегы? Ах илақеа рыкэабарала ицстазаара ахы айркызар, иара ус иагънейгандаз.

Абри дазхэыцуан ах ица Гьыргэал, заанацы дгыланы, аснэтэи аус излауаз ала деилкьейлгэыцэ дапыларц, шыжынацы мақсахэара иеирхыырц даныллыбаауаз. Амапуца азы икэыресса, ицэеижь андрыхь, ах импахышы хэа иааидыркыз иеалаирбонац, акыр дааилкксит. Амала, иматэақеа анааишэица, ицэеижь ацэаакыра алабаанза, ицсы мачк еibaкуан. Ашытахь азалахь даахынхэын, ауацьяк илацш надхылеит. Игэацхомызт иара иаб иашья Дырмайт идхэалаз ахтыс иахья дахьатэнатэыз. Уи ускак хэас икломызт. Издыруадаз иацжэацы Мыкэ ахықэан Манчей иарей реицэажэара ахы зладырцысыз иара ахьякэыз амшала игэалашэарае исыцыз мхэырны изхазынхаз? Манча дизымхозаргы каларын уажэы. Амшкэа аныцэгъаз роыцъегъ ауацьяк асацхья итэалон, ахэштаарамца еицш иарцхон. Аха иахья мшы цэгъамызт, нас иахьатэи ашыжь амшцэгъа изаоызеитэрыз? Амала Манча дизхацэкьомызт. Азныказ уи дахызымаацыз игэы иаатхсит. Иеицбацэа машэырк рмыхкэа икаландаз хэа иаххылацшхэыз димцаныхэарцгы инақеикит, амрагылара шыказ азала акэақытахь днацшын, гэанылагы иааркьясны дааматансит.

Ахан асы ишытаз асасцэа риартақеа ишыргэылцкэаз убартэ, хыхьтэи аихагылае ауадақеа рышэқеа цыара-цыара иаатуан, иакуан. Гьыргэал иесилахэаны дахыгылаз, ишыар дықэзамкэа ихы ибон, нак дындэылцит. Ускэак имацшэа, астрасы аказакэа днарыдгыла-аарыдгылеит, аха аусцэкья шимамыз даргы ишеилыркаауаз рыбла ианхикаа, дырцырхагамхарц алацга ртыцахь днеит. Ускантэи ацкыра абаказ, аицкаашья абаказ. Зегы дасакала икацан, уамак агэхьяа мкцэакэа. Ацыхья ах ила ирхылацшуазгы акала, хатырла ихыз рхэон, имацура иатэашьяз ажэла ихырцон. Уажэы арака амац зуазгы издыруамызт. Алатра днадцит, уи тэымны ибозу, ихата иаразы дтэымзу цкья дзазымхэыцуа.

Ахан иодэылцкэусит цюоуки. Урт аполковник макъана дрылибаазомызт. Уи дгылаанза, зегы ршыапы икэгылазар ртахын. Уахь анеира итахымызт Гьыргэал, - ахтынра дацэтэымызшэа ихы ибон, оныцкала ицшэмара шытеицахьан. Макъана иара ихызала икан, аха ахтынра итагылаз ахан ду ахра збоз изыехэаран. Захра змырхыз иахтынра ацэеижь ихыцхэсит. Уи хызыда-цшадан. Аха, даса ганкахьала, ахтынра иатааз рахь дымнеир, иахья дызлаказгы далнахуан. Ихыыз икэнаган, дсасдылаоымызт рхэар ацкыс, дрызнеирын.

Абарца даакэгылт Талуцар Ачба. Егырт лбаака реырхианы игылан, акы иазцшышэа. Алыкьсандр Чачба, уаоы дилахэатацэамкэа, хазы дгылан ухэартэ, днарылцит. Уи иахь исынсеит Талуцар. Роыцъегъ, рыблақеа ааихаччазшэа, иааицылақесит. Паргъа напкэа иртачкэымбжашэа иоышытырхит, рлымхартақеа рсынза, жэытэла ацсшэа еибырхэарц. Урт ахыкэгылаз Апсны иахагылаз ашыа еибаркыра иаавцыжуаз Амра аццхькэа ныкэнырцпахьан. Макъана азаза мбацызт. Рызиаккэа ашыац иацэара цэаакза ирыдчабламцэарцаз, интгыла-аатгылон. Иаргъа напы илымхарта инадкылашэа, даарыдгылеит Гьыргэалгы.

– Хазкэшэазеи, цыушьт! – даакэыцсычхайт Талуцар, икама ахэы асы инапсыргэыцақеа неикэицан. – Ацсэа гылеит, абзацэа цсуеит рымхэои.

Иаатыркьяшья уацэшэартэ икан, аскаатэи атэымкэа иахьрылагылаз, иихэаз аилкаара шуадаоызгы. А-Чачбақеа неицапшы-ааицапшит, аха ргэы интаиршэыз акэиц имцабзны иамыргамарц, рылацш тынч инеикэыргеит. Ацсны ахра ныкэызгоз ажэытэан рыдгыыл дуун, иаазкэылаз атыркэцэа, нас аурыскэа рыцхыраарала, кытақэак еимаркьякыаны ишрымаз, уажэы дара уртгы нарымпыцкэкэаа иахьырцэыргаз азы, апэы шнарылеипаз усгы идырын. Амала ихымызгыушыашаз, игэтацэыуагаз уи ахшыоццара иацын, узыршэашаз даса лкаакгы, ажэакала, Талуцар иэынтэ ирахаз цэыруго икамызт. Арахь даарыдгыларц дааиуан амаиор Измаилов.

– Хатыр зкәу ах! – уи Талуцар иахь ихы наирхсит. – Ацсуаа, ажәлар ирылагыларц ианцо, ицхнуп, изнуп хәа силых камцакәа, ркәымжәы жәпа ршәырцоит. Уара иахьа акыр ицшқоу аба иалхыу укәымжәы ушәуцеит.

– Сара уажәшьта сыуаора сҭагылоуп. Ашоурагы ахьтагы гәгәала иснырусит. Уи адагы, сынтәа хәычык сгәабзиара сгәапхом. Уаахадгылаанзагы абри акәын хазлацәажәоз.

– Иаххәоз иагышцеикәшәеи!

– Аиаша: азын усеилаухәароуп, ахьта уламларц, апхын усеилухыроуп, ахьта уламларц.

Убри аамтаз абарца даакәгылсит аполковник иадиутант. Еилкан Кониар дышгылахьаз, адәылцрагы дшазхиаз, аха акы мацк дшааннакылоз. Измаилов инапы Гьыргәал ижәоахыр иныкәицан, дима ахан апә шыказ исынсихсит. Азала иныналсит. Ацхьа Гьаргь дахьгылацәкьаз итыц ылхны, ауацьак дахәапшуан аполковник Кониар. Уи иаргьа напы анацәаду икитель азхәынцәрак ахьсебаркыз интарцашәа, иарма напы ишьтахь икацаны, Анцәа ицааимбар ицшра аахәаны, азала ахьзырхәага уацьак дадгылан.

– Изакәу жәдыруоу, – ихәсит арт анаайдгыла, – ацсуа нхабы ихәштәарамца пстазаара сьмырцәагас ишимоу еицш, абри ауацьак цьашьахә ихәштәарамца пстазаара иазшьананы ахан иацакацоушәа збоит. Аха икоуп даса уалцшьак: ацар имацура! Изакәу сыздыруам, абри ауацьак иахьа избазшәоуп спыкәоу. Насгы, изакәу сыздыруам, сара сзыкәлоу ахтысгы аасгәалашәоит. Абри ауацьак дадгәаланы акрифозаргы здыруадаз аполковник, ах Чачба Дырмит, апхам данадыргоз. Мда!.. Уажәшьта хдәылцып, ихәзцшызар акәхап.

Гьыргәал даатрысит. Ицьюшьартә Кониари иарси рхәыцракәа сикәшәсит. Арахь уи ахтыс дара ирбартә, ирахартә иахаанымызт, аха иахьсецрызхәыцыртаз зызхәазеишь? Уи итәитцш ацәапштәхәы ацсахзаргы здыруадаз, амала Кониар, уи изгәамтакәа, дындәылцырц исынсихахьан. Азала с даатгыларц дааицаст ах ица, аха уаха аатгылашьа имамызт, арт дрыцны дымдәылцыр иашахомызт азы, днарыхьзеит.

Ахан азааигәара апшта икәгылаз ахцәеи апар имацзуцәеи Кониар ацспәакәа нарсихәсит. Даргы азәазәала инаисихырхәсит, рхымәацгашьа акы ацеимбаарц, раамсташәара инацшьуа. Уажәшьта иохалахьаз Амра аццхькәа реицш, Кониар ргәы кәипазшәа, сихалашон дара. Рыгәта данаалагыла, дааргәтыларкит, мцхәы изааигәацәамкәан, накгы инаскьагацәамкәан, иара ишааитахыз дрысцәажәалартә еицш.

– Амш зеицшрахо шыжьнацы иудырусит хәакәу ацсуаа ишышәхәо?! – дааихаччеит аполковник Кониар. – Иахьа ашоурагы баапсхоит, аха хара сьинтәны ашоурамца хтадыргыларц икоуп. Амала уи шәацәымшәан, ххәынцқарра иабахьоу ари еицшума. Хускәа маншәалахарц, ишацу еицш, ауахәамахь хнеип. Ари адуней иацшәымоу харгы дахьылацшуп. Нас хус напалахкып.

Хахә чапала сикәцаз ауахәама абаагәаранда шыказ рьынархсит. Тынчран иаарыкәыршаны. Ацхынра апараз ацар иаархьлцуаз рашәа аены апшьыжь икамызт. Амра иканарцеирц ишыказ унарбон акәымзар, адуней кәызгахазшәа аеунарбон. Ааигәа-сигәа уабы дубомызт. Апшта зацәык акәын ацстазаара шсилашуаз узырбоз. Ацсны аихабыра хәа ззухәашаз азәыр ыказар ауахәама абаагәаранда агәапшә иазааигәахон. Даргы рнеишьа убас иццакырамызт, хьаа-баак злаз дрылагыламызт, дагырыладыргыломызт ухәарын. Арахь доусы ихәыцыртакәа хәаак рымамызт. Цьюкы ахәынцқар иус рхьаан, цьюкы – рыжәлар рус, дара урт инарыцрахәаны, доусы рыхгы иазхәыцуан. Аха уажәыцәкьа антгы артгы рхатәы тахракәа ускатәи ирызельымхамызт, доусы дызлаз азәа аныззаара зака игәхьааз акара. Амала дзустазаалак дзынгылаз амәа аниашамхалак акәын ихатагы лахь аниоуаз. Издыруадаз убри амацараз ауабы ари ма ани аус напайркуазар, аха ускан ижәлар рлахьынца дзадгыларызеи? Еиғымхози ахәынцқар иус иаха хьаас икыр, ихатагы уи дытнамгози. Аха арткәа зеггы ирызкны ацыхәтәантәи алцшәа иаразнак ишумбоз

еиш, ацыхэтэантэи алкаа акацара залшомызт. Ацстазаара ахата иунардыруан ауаоы ихатара дахькылнагоз. Ацаакыра атахымзар акэхарын.

Измаилов агэашэ хэычы анааирт, Кониар ишпъаз адгьыл дныкэгылеит. Уи днаишпталейт ах ица Гьыргэал. Еишптагылаз зегьы абаагэарахь ианлеи, зышэкэа аартыз ауахэамафынтэ исааихейт апап Иуана Гьагыиа.

– Ах ду имапуоы, Анцэа имапуоы дгэыргьаны дупылоит ишпшоу аныхэартае, - ихэсит апап, инапсыргэытакэа оышптышпэ, абаагэаранда нак-аак иавагылаз апсацла дукэа дрылацшпэ, ажэоан доацацшын.

Иуана аполковник иганахпшэ данаагыла, роыщегь еицны реынархейт. Ауахэама еицноналан, агэтаншэа иаатгылеит. Егьырт рышптахька иааизыоанза, иаапшит дара. Апап имала ишпаны неихиган, акафедра днадгылан, аныхацаоора исыназикит. Аполковник ихыла, акьамам инацэкэа рыла икны, инапсыргэыта иныкэырспэа ишыкыз, изпшамхык адашпма хахэ хпшэашпэа инаирсит. Уи неишпшит ишптагылаз. Апап, ахэынткари итаацэси рахра назахарц, хазшаз ишпаны аник, ах ду имапуоы ах Кониар иускэа импшпчаманшэалахарц, иаххылацшхэз илацш ихызарц, ахэара каицейт, уи дызхадыргылаз ажэларгыы ихпшоу ду иацныкэарц апшпакра нацишпйт. Аполковник ихатагыы дааматанейт ибжыы тымгакэа, нас, илахы ишпымшп иаизатэын, доагылеит, апапгы дладбаан, иаргьа напы ахэнацэак аайдкыланы, ах илахы ишпымшп иаизатэйт.

– Аполковник ухацкы! – Иуана сааитит, ауахэама ус анхыркэшаха. – Иахьа узтааз ауахэама Лыхнашпта ду икэгылоуп. Ацсуа ахра апшпаны анакуаз аахыс ари апта ацак ду Аман иахтынран азы. Убри азакэхап хпшэышыкэсцхьазара апшэышыкэса аахыс абри ауахэама абра изгылоу, уи еитакракэак аиуазаргыы. Иара теитцшпа Пицундатэи ауахэама еишпуп, шэагала имачуп акэымзар, насгыы Ацсни Нхыци руахэамакэа гэыпк еиднакылоит. Цсырзха икоу Симон Канонит иуахэамагыы нарылацаны. Ацсуаа, еилкаауп, аимпериа ахынзаназаазо акьырсианра рацхьаза издызкылаз жэларуп. Рацхьатэи апостолцэа Ацсны ианаа, Симон Канонит, ма Зилот захьзыз, гэакрыла нарцэымоа анышптых, Цсырзха ахацаеы анышэ дамадахейт. Уи иоыза Андреи Первозванный Шэамахьтэыла шыказ ихы ирхейт, имоатэны ажэларкэа акьырсианра иахэо ажэа кэыш рызнеигарц. Урт рус иалцшэаноуп хзыонагылоу аныхацаарта азхара зыкалаз. Ауахэама иану аоырак иахэоит 1066 шыкэсазы кометак хадгьыл знапы хану ишазааигэаитэыз. Егьи аоыра – хтоурыхоыроуп... Ауахэама апака изкэатгыц ылихит Ацсны Урыстэыла адлара зыбзоуроу Сафарбей Чачба. Ари зегьы зысхэо апсуааи акьырсианрей шейхылцшптрахаз удырырц ауп, сычкэын! Ацсуаа ирзымдыруазы Анцэа иатеицом.

Арткэа зегьы захахьаз, уажэгьы зельмхара агмыжкэа изроуаз аполковник, ихьапуаз ишпра шптымхкэа, днахынхэит апшпшыхэа, аныхацаарта аоныцка аныхацаао игэы цэимкьарц. Адэахы индэылцит. Аполковник Иуана дицхейт шпыжхьафараз, апапгы мапкышпа имамызт. Еицны агэашэ хэычгыы интыцит. Апта абжара ааиоыршахьан, аполковник Кониар Талуцар Ачба дааицхейт:

– Арт реизара ахыкоу усызцароуп. Хадара зуа сзааиааит. Икацатэу азы хаилацэажэап.

Кониар ажэлар реихабыра драцэажэарц итахын, иауазар урт рнапала егьырт ртахара ацарра хисырц. Шпыжхьа иахынзахатэаз, урт ааиргыы цэгьа ибомызт, аха иахымзозар акэхарын. Ус анакэха, иаармарианы жэлар рхатарнакцэа рзы ирхиатэын аишэа. Ачсицыка иахаиртэар, рацэажэара изымариахон, даргыы рыцэажэара ласхон. Апап Иуана иакэын ус иабжызгаз, роыщегь ирыцыз реарыкэгашпэа апхьа иахнеиуаз. Уи иихэоз ацныкэара мацк азхэыцра атахын, избанзар уажэраанза Ацсны ах ицныкэыргарц иаарышптуаз аихабыра апсуаа рыбгапара ахыркшаз иашпталалон, рчейцыкагыы рхы иадырхэон. Агенерал Раевски, оажэеи хэба шыкэса рацхьака, амшын Еикэа апшахэа иаваз архэтакэа данырхадыргыла, иштаб аихабы Филиппсон даашптыхын, агенерал Чачба Ахмытбей дитааит Лыхны иахтынраеы. Убри инаркны арт аиоызара гэгэа рыбжьан. Нас иахьа, шпаса хэычык шптахька мацк икацаны, ажэлар рхатарнакцэа Кониар днарыдтэалар,

икаларызи? Иалтшаггы имбарызи. Амала игэы ишамуаз, ииулак, ихдырра риаины, цэггала акэын уи ашьаа хэычза мацзак шьтахька ишыкаитоз. Нас дааипхьхэыцын, аишэа дрыцахамтэарггы каларын игэахэит, избанзар ажэлар рхадацэа усты дрыцхьарц игэы итан, урт рыла ари аус инапалеикырц.

Талуцар днаццакын, аэтра шыказ ифынеихсит. Уамак мтыцкэан, казакк сызк кэадырны иаатиган, ашькыл кны, Талуцар дыфсыжэитсит. Асыуао ишьхэа анаирба, агэашэаэсгы амэа анарта, асыз апта инткэит. Уи ашьтыбжь аназара амэан изуан еиш, иишьтыз Талуцар иакэымкэа, даеазэы дрыздыкэицар сицзар хэаггы даахэыцит аполковник, ицыз рыкэсымтцэакэа, ахан ахь тынч дахьнеиуаз. Уи идэыкэцара иаалыркэаны икамлеит, иаха дазхэыцхьан, аха, аамта излаинатоз ала, даеазныкгы ишэар-изар цэггамызт.

Аиашаз, Талуцар Ачба иеицгыз ара дыкацэкэамызт. Уи игэра злоугашаз акыр далакацэкэан. Аурыс цара иман. Доурыс фицарын, дкорнетын. Апсуа сыбгаказашьа злаазаз, ар реы данакэтэаз, даеазэы диеицшымкэа, акавалериа далагылан гаграа рах Талуцар Ачба. Жэаф шыкэса рацхьака, авенгрцэа ареволиуциа анышьтырх, аурыс ры дрыланы, Шандор Петефи дызхагылаз авенгр жэлар рбунтра айкэкра далахэын. Уи ицсахы еибакуа, зныкымкэа ихэахьан аурыс генералцэа Венгрия икарпаз агхацэа шмацмыз, насгы иатахыз ианатахыз ишырымзбоз. Акэымзар алтшацэаггы ицегь иеицгхон. Авенгр револиуциатэ мцкэа ирхагылаз Гиоргеи ижэлар цхьакатэи рус имцсахыр, аимператор Иосиф ихэарала Николаи I уахь иишьтыз ар акомандакацао хада Паскевич ахьымзг игарц дыкан. О-рык ахьаиецахаз Вилагош акомандакацао Гиоргеи инацкэа дырфахсит. Талуцар ус ихэыцра ускантэи икэыцпра иацыз ацхафырра акэын изхараз хэа дхэыцуан аполковник Кониар. Ускан игэы итаз изыцэахуамызт (апсуа игэтэакы анбеицэахуаз), убри иахыркэаны ирра мацура шьтсеимцар амуит. Аха цыхьатэи ицаррацэа уажэггы иахьыцыз аполковник иахаггы еицгышэон, ихатаггы изеицгын. Ус иказ афицар иакэын иара итэылаэ Апсны икалаз акэгылараггы ииашахашаз азхэыцра азтоз. Уи адаггы, аурысшэа анихэоз ибжы ианыцшуан дшацсыуаз. Иуаа дрыкэгамызт, урт рыбзиси рыцэггэи баапсыла дрылакан. Ртоурых идыруан. Анхацэа уахыла ахэштэарамца ргэыцарцхо, ацкэреи ехэацаны, изны ифо, ражэабжькэа анеицтархэоз, ихата ажэабжь еитахэараз нхао бзиац дитахомызт. Ажэлар реы ахатыр ду иман. Дшыцкэынамзгы, деилкэан, ибао ицэыласын. Аицлабракэа реы арцарцэа дреикануан. Оыза дышьтымхзакэа, шэарыцара ашьха имала дцалон. Иара дызлахэымз синдатлара гэгэак рзымэацгомызт.

Кониар игэы ицхоз Талуцар Ачба дышфэиуаз игэситсит анысацкыз гэгэацэкэа амэа ишангылаз. Рызынтэыкгы шьапыла икан, рымэаныфа зтаз ихэычыз хатак-хатак рыжэоахыр ихшын, егыи рыжэоахыр ихшыз рабцьаркэеи дарей еибакапануазшэа. Еизыцшны имццакыкэа амэа ианын дара. Талуцар идырт Лыхнаштэака рхы шхаз. Асыуао данырзааигэаха, игэра аацаирххан, дылэыжэеит. Цкэынак даидцалан, иагэра ааимеихит. Талуцар иаатгылаз ажэлар рахь ифынеихсит. Изымдыруаз уафы уа дрыламызт.

– Амэа алцха зауша, бга шэцылт! – иаргга напы илымхарта инадкылашэа днареихырхэсит иара.

– Уа, еицахцылт, хатыр зкэу Ачба Талуцар ду! – эааитит Осман Шамба.

– Бзиа збаша! Бзиара убааит! – ааэырткэсит егыыртгы.

– Сара аполковник Кониар сааишьтит, – Талуцар имзсит аиаша, ажэларггы ус иаха игэра рымгози.

– Иаабоит, – ихэсит Цаны Зафас. – Аха уара утыц иара иганаэ акэым, уацсуа жэлар рыгэтаноуп.

– Уи иганаэггы ауаа шэтахыуп, – эааитит Талуцар. – Амала хазэу аус ахьынза шэоу-изоу ахэара удадоуп.

– Уи хакэыцп. Ихэа иутахыу! – эааитит Осман Шамба.

– Аполковник шэхатарнакцэа дрыцхьоит аиэцэажэараз.

– Хайсымцэажэахьей. – даарылцит Осман Шамба.

– Шәеиңәажәахәсит, аха адырәөгь шәеиқәшәар итаһыуп, ижәдыруеи ишәеимхәаң акы ихәозар.

– Иихәарң иитаһыз ихәахәсит, - ихәсит аамста ду рышьтра змаз, аха макъана кәрала иғаз Заурбақь Заңшь-ица.

Ашьтраду жәлақәа ыкан ажәлар рыгәтаны, аха имачын иахыцалак. Арт ирхагылаз уажәы аңхәа игылаз ракәмызт, Талуцар дгазамызт, уи бзианы силикаауан. Ахадақәапәкьа, Маан Каң дназлаз, реынаңхәакшәа иказар акәхарын, аиааира гарта анырбалак иоңөыртқырц. Ма ак рызбозар?

– Иихәарң иитаһыз ихәахәсит, - ибжыы ргәгәа ҫааитит аамста Шьмаф Маан, иашыа Елмырза дахыдгылаз. Арт роыңьегыы рыба ашыа хыңөңәалон, сидысларак асы рашыа Алхас аказакңәа дыршьхьан.

– Хара хзыңшызы аполковник изахашытыз ауаа ракәын, - ихәсит Елмырза, зынза иаатгылоз иңпра имазамкәан. – Асардар иахь Қартка аңаракәым, агубернатор иҫынзагыы уишьтуам. Ага иңо лак рыңуп хәа, иихәалак иңызхәо Черепов хәа гәыжык дизиқалсит. Рыжәоахыр сибыртар, рнапәсы харзааго цыыршьоит. Ххатарнакңәа Осман дырхагылан, абан дахыкыоу. Уажәшыа хус хара иаадырусит.

– Нас уажәшыта шөгәы итоуи? – даазәлымхахәсит Талуцар, иакәым рхы аларгаларгыы итаһымызт, амашөыр излауаз ала иаңхыркәкәатәын.

– Ахтынраҫы хназар, иубаң, - ихәсит Калңы Ханашә.

– Иахыцалак дасазны шәеиңәажәар стахын сара.

– Уи хиаңәажәо егыиуа, аамта баша изаагои? – дыңкьарң агыгмызт Заурбақь Заңшь-ица. – Иахтаһыу агькаиңом, уи силкаауп. Еигьми, ахтынра хшынталалак, ахан хажәланы, а-Кониар хәаилгар?!

– Каи, иухәо закәызеи?! - ҫааитит Талуцар. – Ар уриааирң угәы итоума? Арт, рхыңхызара иңәара ақәымкәа, иаарышьтлоит.

– Харгыы хмачым! – дыгәгәан Казылбақь Маан.

– Хәитаиңәажәап нас, - дааиңхьхәыңт Осман Шамба.

– Иухәо закәузеи? – уи дьҫеишыан Заурбақь Заңшь-ица. Уара уакәымзи а-Кониар иеңәажәара уаха иаңсам, сиҳабы дидзыруам, сиңбы дидзыруам, хәтырк имазамкәан даххадыргылеит хәа ихәалагылаз.

– Иудыруеи хәычык иаргыы деиңхьхәыңкәазар.

– Уа иңаны иеңәажәаз ирхәаз иалашәхи, - дааңҫеит Елмырза Маан, - хара ххата дхамбазаци?!. Ибз ахәа иңыңшә иаоызоуп, аха асанааирхалак сиҳа цагәыла ухәда дасзар иаоызамзи.

– Ус иагәа иказаргыы, гәың-оык шәизнеи! – дрыхәсит Ачба Талуцар.

– Хнеип, дад, хнеип! – дақәшахәтын Осман Шамба. – Амала цыхьеиңш гәың-оык хәзнеиуам. Ажәлар зегыы хәиңнеиуеит. Даахәалагылааит. Иаххәо дазызыроып, иихәогыы хәаап. Азәазәала – мамоу! Хшыжәлару хидикиылааит, итаһымзаргыы иамур калап.

– Бзиоуп нас! – ихәсит Чанба Зафас.

– Иаабап нас! - ҫааитит Калңы Ханашөгыы.

– Ажәлар реыңгә аурысшәа здыруа мачуп, аамстадуңәакәак рызбахә умхәозар, - даахәңт Осман Шамба. – Атырцьманра цьоуқы ишәықәшәоит. Уоыңәагыы ихазрахәа, ухатагыы угәы итаз, Талуцар ду, иааххәо зегыы цқьаны а-Кониар илымхәсынза ишнагатәу.

– Хзеиңпроу убоит, - даакәгылеит Заурбақь Заңшь-ица, зегыы ирмахәртә ибжыы рмачны, - ажәлар регыы икоуи иануи цқьа изсеилимкаауа азәык-оыңык ыкоуп. Урт цқьа идеилыркаатәуп аангылашыа шхамам. Аполковник иихәогыы ибзианы аитагара азхом, ауаа арааңкыртә ухатагыы амца аңраңаны, иажәахә еитоугароуп. Уи сымала сакәым ус иахәтоуп хәа изцхьазо.

– Ажәакала, шәеиңәажәоит! – инапы ианыз наигзатар акара ихыҫы аалашәит Талуцар.

– Бзиоуп нас! – ихәахт Чаны Зафас.

– Иаабап, иаабап! – Ихәахт Калцгы Җанашәгы.

Егыртгы арт изрыкәымчуамызт, ирыкәшахатхейт, ажәларгы нарышьталейт. Амәа ианын зчыкәа ахыкәаз умбоз ауаажәлар. Арт, ахы бзиа рмоур, иахыкәымыз икылнагар рылшон. Бжынтә ишәаны, знык ицызкуаз ауааы инапәсы иааганы имагар акәын. Ус акәымкәан, згәы цхафыр нызкылашаз ахы змамыз, ианаамтамз иатахымыз ашыаәа цхыака икейцар, жәларык шхәыцыз ишьталон, убаскан акәын ашәартагы иантагылоз.

Талуцар дынәыжәлан, иеы наирццакит, иаарласны архәара днавацәйт, шыапыла иаауаз анысакызы ишьтахыка иныжыны. Анакәоу ашышьыхәа, ицааршәха албаашыа шубартамз ейцш, цыхәацәара змамыз ауаа амәа ианын. Анакәоу албаара аамта шмацмыз ейцш, мәа дук иныкәгылейт, убри азын иццакуамызт ухәарын, ашышьыхәа иахылеиуаз. Арахь ргәшыра мцабзха иоацкьарц акгы рыгмызт. Анакәоу акәмызт, аихаршы амәа еикәацәи ианыз цыишыарын уи збахыаз, ауаа ртагылазаашыагы бзианы издыруаз дрыкәшәар.

Талуцар ахтына дынталан, аәтра шыкәаз анеиха имоукәа, ахан ацхыа дылеыжәейт, иааидпалаз аказак иеы аәра наийркиит. Луанытә даакәыпсычхан, ахан абарца дыоухалан, ашә ааимцааны дныоацкарц дласын, аха даәазнык ицсы ааивиган, ашышьыхәа дныоалейт. Зегы рхәы иахатәан. Иагъа иеиртынчуазаргы, атагылазаашыа дзыкәшәаз ихаәы ианубаалозар акәхарын, рыбла тырхаха иааиәацшит. Иибазы иахазы реишәарц иеы ааихыхха дахымыгзакәа, ихы назкәикыз Кониар әааитит:

– Улатәа аамста ду Ачба! Акы унацхап.

Талуцар иахаз даргәаарцгы мацк ауп иааигхаз, аха аполковник иара, ихәы длахаиртәар, мацкгы дыхышәашәахар ицәыргатәызи ицәыргатәымзи дрызхәыцны, ихәатәын хәа еилицшааз игәы иааинаған, амапуоы згаб изаалгаз ацыз лагыанаә инапы зык накәтәаны, итацәыз атыц ааникылейт. Ихәы инапымыркыкәа дыцшын, иааизызырәуазар хәа дгәыцны. Аполковник, ибла шышьтымхыкәа, акрыфара даәын, иааигәа-сигәа аишәа икәыз хәа уамак шыкамызгы: уи изхара ифахыан. Егыртгы рычхышкәеи рахәызбакәеи аакәырхын, еыц рхәы рнападыркиит. Азәгы еитуамызт. Талуцар арт ццакыр итахын. Уажәы-уашытан ашта аадыртәуан амәа ианыз, нас икацатәыз хәа ахәыцра уалагозма, узхымызашаз ускгы ыканей.

Талуцар исааиртынчын, ихәы напайркиит. Аус гәгәа рыцгылан хәа азәгы пәыцак ада имкит, иара усты ашыыжь арыжәтә уамак уааы инааломызт. Талуцаргы ааы еикәацәа цхеицхейу даахан, дәагыланы «Анцәа улцха хат!» ихәан, ижәит. Уаха ихы дымәахазакәа, тынч акрифон. Аполковник уажәшыта Талуцар дааизхыацшыр калон игәахәуа днесыхыан, аха гаграа рах еитуамызт, Талуцар Ачба иакәзар идирбарц игәы итазшәа, рцсы ааибайркиртә, дмыццакзакәа акрифон. Уажәшыта ргәы кыдгылазар анигәахә, изхарагы анифа, ампахышы хәычы аакәихын, инапы ааирыцкыан, иәгы инахышышәа, ирчыгәны шытахыка иныкәейт. Акәымжәы зшәымыз зегы уи ампахышы хәычкәа рацхыа иартон, аха акәымжәи акабей ныкәызгоз уи ала рацхыа рцәахуамызт, иахәтаны ианырцхыазоз, аишәа иаакәхны, рхы иадырхәон, зынгы шыамхкәыршәс иаакарцон акәымзар. Дшыхияз дирбарц, ихы шышьтхны зегы даарылацшит, ашытахь Кониаргы днаизцшит. Иара ихынхәра иазымцшзакәа иахытәаз зхараитәуаз аполковник иакәымзи.

– Иудыз наугзама? – дцааит Кониар, Талуцар еымткәа азцаара дназцшыз ангәейта.

– Аполковник ухацкы! Сара амәан иеылейт ажәлар. Урт арахь иаауейт. Дара рхатарнакәа рыәәәажәарала, аус атыц иахыкәоом. Хшыжәлару дхаәәажәааит аполковник Кониар рхәейт.

– Дара закааы ыкада?

– Иуадаәууп ахәара.

– Иахыцалак, бжәаратәла уахәацшуазар, закааы ыкада?

– Уаа жәанызкы-оык ыказар калап, - анихәа, зегы шпанхаз аарнубаалейт, Кониар ида:

- Иказар икоуп, ускатәиггы срыҕәәжәоит ианатахха.
- Урт атыхәтсеикәа рыжәәахыр ихшыуп, ргәы итоу сыздыруам, мышқәак ирызхаша амәаныфаггы рымоуп.
- Зеггы хаҕәоума, цхәыс дыказамеи?
- Мап, цхәыс дыкам. Урт аднагалар, рхыцхызара зынзак сихахоит.
- Аибашыра реазыркцәкыазшәоуп рсахыа штухыз, - даапышпәырчәит Кониар.
- Уи ус ауп, аполковник Кониар ухацкы.
- Шәара шәықәцны шәәроуп! – дәәцкәсит амиор Измаилов аполковники аstatc советник Черепови рзы.
- Усыртынч, амаиор! – Кониар иблақәа Измаилов инаиирбәит.
- Аполковник ухацкы! – дтәаны дышпәәжәоз, Талуцар дәагыләит, Кониар Измаилов дшылаиртәаз сицшпәкыа. – Уара угәы иаанагозар калап... - анихәа, аполковник мазала даақәыпсычхәит, апсуаа «уара» хәа ахыархәоз дагызамышыцылацызт, иагыатәсибомызт. – Аполковник ухацкы! – сиҕеихәахт Талуцар. – Уара угәы иаанагозар калап Ачба Талуцар, ижәлар дрыдгыланы, маанала Лыхнаштә сықәицар иҕахыуп хәа.
- Ах Ачба игәра сымгозар ажәлар рахь ддәықәыспомызт.
- Уи зегь ззысхәо уцстазаара шәартахар сҕахыпкәам. Ауаа ргәы пшы икоуп. Заурбакь Зацшы-ица иаахтны ихәсит аполковник иҕәәжәара аамта хәәгәит, ахан хагәыдланы дахшыыр иаха сиҕуп хәа. Икәшахатуп ибызцәагы.
- Уи зегь башоуп, - ҕааитит аполковник, дзыдтәалаз «ауу» рыхга ианааилала. – Шәарт шәшәоит хәа сыкоуп.

Кониар аишәа дәахыцт. Аишәәсынтә шыәәқәәк нак икаитцаанза, зеггы ршыапы икәгылан. Ахышә дынкылпшырц шааитаххазгы, уи дазааигәамхәит, иахыцалак дшәон рымхәарц. Игәы мацкгы итрысцәкыомызт иара. Амала акы дәанахәозшәа, оныцкала сибарххарак иман, иуадабыз амш хьантара шизцшыз иҕәаныруазшәа. Ажәлар ахыҕагылаз акәхарын игәы иаамыхәоз, арахь, инапы знык икыаны, иҕагылаз амч ибла иахызапырымгоз иҕәымгын. Абри иара дланаркәуазшәа ибон. Изычхауамызт абарт анхаҕәа иара – аимператор иполковник, ах, – иахыҕагылаз. Иара иакәмызт дара рнапы ззышьтырхыз, урт злагаз аус ипегь итбаан, аха иара ала акәын рнапы шадыркыз. Арт лахь рымтакәа рныжәра илшомызт.

– Сара, суадаә соыхәнаны, мацк спсы ааитаскуеит, такзыцхықәу амш хазцшуп, - ихәан, идгылаз амаиор Измаилови, ах ица Гыргәали, аstatc советник Черепови ааныжыны, амардуан днаҕагыләит. – Шәара шәыпсшәарта тыц ахь шәәа, ишәәпәымгымзар, - даахыахәт иара Иуана Гыгәиа иахь. – Анцәа илпха хаурц шәихәала, - анихәа, Иуана днахырхәан, шытахька иҕынеихәит, аполковникгы тынч хыхь дбыхәнән, иуадаә днәин, иаартыз ахышә днадгылан, ахауа цкыа луанытә дкәыпсычханы илбаадо, ихәда инакрны, икыитель ахәынпәрақәа аациртләит.

Ажа рыцака ауаа аизыора иаҕын. Макыана уамак ирацәамызт, азиас амшын ианзаалоз, амшын иахыацлоз шумбоз сицш, ауаа рхыцхызара шызхауаз убартамызт, аха урт цшышьала ишаауаз удырратә, улапш ицамшәәцәазакәа, ажа рыцака рымехаркуан. Аполковник, уи атыц иаха ибартан азы, акреслаә исааипихит. Ишыапқәагы ошыптыхын, иааихданы аиарта инықәицәит, апхынхыза имкыашыырц даацклагыны. Ишыаргәәцкәа ихуан, идақәа ишыа ртаныкәара рцәыуадаохазшәа. Иаха цкыа дызмыцәсит, апсшәара иҕахыпкәан. Уажәы дахылатәаз изыпсырхаган. Амала ажа рыцака иибоз дартынчуамызт. Даршәомызт, амала дартынчуамызт.

Иблақәа аахиоит, акгы имбарц, акгы дазымхәыпшырц. Хамтакы ус дтәан. Нас акгы игәалашәомызт, ашә азәы дахыасуаз атхарцәхәа даанарцшаанза. Амала ашә асбжыы убас ирцшқан, ацәа дшалазгы, дтахәхәа даапшит. Уамашәа иубартә сицш, ихы-игәы силган, хыаа-баак змаз иакәзамышшәа. Ирласны дәагылан, исааирәсит, аиартахь дааиасын, уа дықәиазшәа, днаиан, ашә иадгылаз дааирц, адырра иитәит. Дәаоналәит амаиор Измаилов. Уи ицшпәхәы сәимызт. Еилкаан аполковник сицш амаиоргы ахышә дышкылпшырц.

– Сағамыз, ах! - ғааитит иара. - Цакантә саарышьтит. Урт еиңсақны ирцхъазсит, аполковник шәхәцқы, машәырк калаанза, шәықәпра ахәтаны.

– Сароу?! – аполковник доацызсит. – Җар, ашьа каршыны, Кавказ рнапасы ианаарга, абра бнауаак сизсит хәа, срыцәшәаны, сыедмырбазакәа, хәдака савцаланы, сцейкә-цейкәа сцозаргы, шәарт сшәышьтуану?!

– Сағамыз, аполковник шәхәцқы! Ахышә шәкылцшхьоума?

– Избан? – агъзымбаңыз иеицш, Кониар доагылан, ахышә тбаа днадгылеит. Ажа рыцака ианамк, ауаа адәахы игылан, Амра рыкәцсиуа. Ажәлар шырацәазгы, урт ирыцлоз ргәатара цыхъа ааста ишыуадафызгы, аполковник ибла иаахгылаз, азы анхыцлак, ихыцәаны арха шамеханакуаз акәын. – Уажәы слыбааусит. – ихәсит иара, амаиор иахъ дхьамцшзакәа, ишьтахькагы ашә нкыдхәлеит, Измаилов дыццакны дышлыбааз силургартә.

Кониар силикаар итахын цака изцшыз рцсы еиқәдырхарц ртахызу, иара ицстазаара ашәарта итагылар хәа ишәозу. Иара ишьтазгы рхы акәын изышьтагәышьаз. Шьаҗак шьтахька иныкайцар, дасакгы идыркапон. Иуаа ирхымдоацгашьаз иаргы дацныкәон хәа иазцшызар агацәагы. Уи азакәхарын Талуцар ишиахауаз Заурбақь Зацшь-ица аполковник иҗәәжәара аамта рцәагон, ахан иагәыдланы дыршыр иаха иеицгын хәа зихәаз. Кониар ашәара игәгы итамызт, еиқәных силагылаз азәы бцбарк иқәикрын хәагы игәы иташәомызт. Амала ауаа, ртахәтеи итаз рабцбаркәа реицш, рахәт хәычқәагы ирыкәгәыцуа иахьрымаз цакыс иартоз исеилкаауамызт. Мчыбжык аизара моацыргарц ргәы итазма?

Абри зегы исеипазкәаәадаз хәа, ихы уахъ иазсит, ишәыз ир матәа еиҗкаауа, ауада дахыюназ. Ихы ааихәан, ихылца нсихсисит. Ицацакәа иршо, днарыхәаарыхсит. Ахмытбей дыцсаанза ацсуа аамстадукәа цо-иаауа ибжъан, дырбарц итаауазшәа еытгас икацаны. Убарт баша ибжъамызт. Ахмытбей иакәын, хымцада, зыжәлар рыкәгылара еицызхыз. Ари ахшыюцара акырынтә ишизааихъазгы, уажәы иҗыцны иааизцәырцит. Ацыхәтәантәи аамтаз Ахмытбей изгәакьацәа зынзак ихтакны ирыман Воронеж ацара-ааракәа. Ажәлар ыкәгылартә амца еиҗакын, аха имцабзхомызт. Акәиц мцабзытәыз иара, цыхьатәи ах, ицсракәын. Арахъ анхамәатә реформа амәацгара аус икама цышәха иаарәагылеит. Зегы иаразнак силалагәышьсит.

Аха ажәлар аимператор иполитика ишцаәагылоз? – уи акәын Кониар изышьтымхуаз. Игәгәаны лахъ рытатәын. Ааи, ус кацатәын, абыржәы излауазала иааикәкқазар. Еилцашьас икази? Жәа хаала иауамызт, Кониар излеибоз ала. Арт ршәатәын, уаха цыхәа ыкамызт. Уафы дшырцәымшәаз рхәсы инагатәын хәа дхәыцуа, ахышә деитанкылцшың, ауаа реизара шырацәахазоз адырәөгь иаазгәситан, иахәа ааикәниҗсит. Уажәшьта адәылцра дазхиан. Ашә ааиртын, амардуан даацагылеит. Анцәа дырзылбаауазшәа, зегы рыба тырхаха азалаҗынтә иоаицацшит. Дмыццакзакәа данлалбаа, иааира иахгәакзоз амаиор Измаилов дааидцәлеит.

– Сшәыхәоит! – Измаилов инапы аштахъ удәылызгоз ашә ашқа акәымкәан, ашьтахъ иҗаз ашә ахъ инаирхсит.

– Шәеилагәцәкьама?! – Кониар иблакәа аашакьшакьсит, длалбааусит хәа зейхәаз амаиор, аҗкәа ирхиар, амшын ахъ сихар акәын хәа шәиликааз ихәсы иааин. – Җакәцны хәацои?

– Сышәзсилымкааит, аполковник шәхәцқы! Шәарси хәтыр зкәу Черепови шәықәпроуп. Зуалцшьа назыгаша ара хәкоуп.

– Шәакәыц! – илахъ ааимарцбахәны иблакәа инархайжың, аполковник ахышә днадгылеит. Уаарыцәшәартә ауаа сезон. Арт бунтыр рынкылара зылшашаз амчкәа Ацсны иабаказ, аха хьацшьагы ыкамызт. Зегь рацхъа иара ихы дакәгәыцуан. Ибжыы оытцаны, доарыкәкаар, абжеихара-оык еицхьирттарызшәа ибон. Амала ашьхарыуаа ишәарын, ицхашьарын хәа згәы итазкуаз дрыламызт. Агәы гәгәа ирызтаз иркыз рабцбар, акама кьаҗ мацара акәзаргы, анырзацлалак, хьацшьа

рымамызт. Шамильцөкья, ачеркьес-хыхцәәцә сизганы, җәжәси хәба шықәса рабашьра даҕын. Уажәы Кавказ инхаз абри Апсны абжакәын. Егьи абжа, издыруадаз абжеихара акәзаргьы, иқәынхоз рыдгьылқәа ирыхцан. Нас абыржәы абра сизаз ракәызма рнапәсы ирзаамгоз. Уи ацыхәтәантәи атакцхықәра здызгьы иара, аполковник Кониар, иакәын. – Сара жәлар рхатарнакцәа рыцәәжәараз сыхиоуп.

– Талуцар игәра угоазр, - ихәсит Черепов, - арт уаҕы дрылцны дааиуам. Зегьы ишхәыцкәу рыцәәжәара атахьуп, кацашьас иамоу сыздыруам аха.

– Ааи, ус ауп, - ихәсит Кониаргьы. – Нас ажәлар рыцәәжәараз, хдәыкәышпәца! Уажәышта иаамтоума? – аполковник Гьыргәал иахь даахьацшит.

Аены икалакәаз дрылахәзамызшәа згәы изнатоз Гьыргәал, такцхықәра здыз иеицш ихы мцхьазакәа, иаб иашьа Алықьсандр дивагылан. Ацәа даалцызшәа исааириашан. Уажәышта шыбжьонхарц сгәагмызт, акы шызбатәыз иирдырт. Иара аихаразак дзыцәшәоз ауаа ашта иахьцәазар хәа акәын. Аамта усгьы анысақьыз иаҕызахахьан.

Ашта ашка ахан ашә анаадырты, Кониар дындәылцын, абарца дныкәгылеит имацара. Амаиор Измаилов уи дынивагылеит. Егьыртгьы нымхакәа иаадәылкьан, аполковник дрыларҕашьо акыр иааикәшеит. Гьыргәал уи ижәҕахыр нидсылло дидгылан, машәырк казцарц иакәызкыз дшаагәситалак, аполковник иеынеицырыкырц. Амала, ус дныкәаны, ихатагьы дтахацкьарын, абаскатәи ашықәс мац ицны хәа, зынзакгьы ихы иташәоомызт. Аенытәи аусқәа реиекаарей ртыц рықәцарей зыхәда икәыз аполковник иакәын, ихата имаз атакцхықәра иныруамызт, Кониар ддауацшызышәа диқәгәыцуан.

Зегь рацкьыс ишакь-шакьоз амаиор Измаилов иакәын, уи дтынчызышәа ихы шымоацигозгьы, ҕныцкала дшыгәәтеиуаз Гьыргәал еликаауан. Уи идцала иадиутант Артиухов дызлагьылаз даарылцын, ирласны аказакцәа ахьтәаз аказармаҕ днecin, реырхиашьа еликааит. Дыззаизгьы уамашәа ирбон, избанзар аеырхиараз адца роухьан, аруаа ҕынтә-хынтә ргәатара затахьызи. Аха дара ирылшози умхәозар, бцарла аказакцәа израҕымсуазаргьы, еиқәных игьылаз ацстыр назак иазынацшуаз, ашьакарра злыцшаз ауаа рәацхьа. Артиухов дшаахынхәыз Измаилов илымҕа дынтахәытхәытит, Гьыргәал идырт уи иаихәоз закәыз. Уи лацшыкәымцакәа цхьака дыцшуан аполковник, нас зегьы иаацбаршьартә иаацәыригәит:

– Анхацәа арсформа иалацәәжәартә ишцанаагәи? Уи сицш цьаргьы икамлацызт.

Аполковник ашта агәахьы иеынсихсит. Ажәлар рзааигәарацкәа дымназакәа, даатгылеит. Ицызгьы иара ивсны иабацоз. Аштәс тынчрацәан. Арахь ажа, атәацла рыцака узыцацшуамызт, адәы акәзар уаацсыла ихкьазан. Ладеи ҕадеи икаларызишп хәа ицшын. Атынчра уацәшәарын. Ауаҕы ҕныцкала деилазыргьежышаз, шыаҕа мцхәык данарзышаз, иагьа дызцәымшәапаз ишьтахька иус дукәа вбак рылырбаар еихаразак ианицәымҕхашаз аамтан ари. Аскаатәи ауаа реизараҕ иуецикылашаз азы, азәгы дшәоомызт, дырхауамызт. Иааикәыршаз зегьы иара идгылан, ускан акәын дызлагьылаз ахацәа рфьрхацара игәы аназыхәоз.

Анахьгьы арахьгьы реиҕацшышья еилазгапаз аилкаара уадаҕын. Ауаа ахьеилагылаз ишеилашуазгьы, қәа млсизакәа, адгьыл аарҕара ианамеханаклак, цша анықәмз аҕакар зхатәаз амх ду еырцысрак шузалымбаауаз сицш, рцсыц лагаҕагара ааныркылазшәа, ауаа мармалташьхазшәа ицшын. Еилкаан сиха еиғьыз ахымҕацгашья Кониар дшашьтаз. Аха иара ишьаҕа еихигаанза, аа-ҕык ажәлар иаарылцын, рышыи-рышыи неикәцо, раамсташәа нькәашья Кониар ицсахы еибанаркьыртә, рәаархәит. Урт рацхьа дгылан Осман Шамба.

– Адырҕегь иара иакәхьуп. – Кониар ицәыцакәынцкәынц бжьы Гьыргәал илымҕаҕынза иаазсит.

Кониар, икәышцра шықәсқәа инадыркны, арра мацура иакәирзит ицстазаара зегьы. Уи игәалашәоомызт анхацәеи иарей уск симеаркуаны, еикараз ауаа реицш. Уи адагьы иара иацкьыс чынла, мацура тыцла имачызгьы диеампацызт, зегьы идца

нарыгзон. Икалазеи абра? Иазэыкын хэа иаaidгылаз анхацэа азэы дузрылгомьт, ирхэоз-ируз сицэакын. Осман Шамба, игэыц иманы, даaidгылеит. Диатэесишьомьт, дызлагылаз агэыпгы иатэесишьомьт, зыхызала даaиз ажэларгы иатэесишьомьт, ихэынгеишьон, аха уаштае ашэа дурхэарц, зашта утаз иашэа ухэар акэын, уи ус шакэыз ихшыо аганае цэара ицанахэон.

А-Шамба икэра мацмыт, ицызгы кэра дукэан, аха иара ицегь деихабын. Икэымжэи икабей рымацара айбашьо ицшра иртон, кэынала сибытаз имакеи, инацсыргэыцакэеи ааихданы изкэыз икама кэаеи еихагы дыбцэарьртэуан, зтыхэта итаз ишпанца шэакыи иахата хэычи даазлыптыз реы ишынижызыгы. Уи ижакэа еикэышла икэра акыр изышнатэуан, амала ишьамхы шыгэгэаз узырбоз ихэамц иаша дызтагылаз ацстазаара иазырхэарц икамыт рхэартэ, ибла цаулакэа цамцамуан.

– Уа мшабзиакэа! Бзиала шэаабейт! – нацицеит, иаргэа напы оыштхны, инацэкэаракэа мацк иаахаркэылашэа илымхартае инадиклон еицш. Иоызцэагы ус аныкарца. урт реацхэа игылазгы, дДоусы ишратэаз апспэакэа рхэейт.

– Сзыроуейт! – ихэейт Кониар, а-Шамба иахэ ихы наирхан, иара угыы ацшэмара акэын симаркуаз иаргы даргы. Арахэ рацспэахэашэа злаказ ала рыцшэмара карыжырц ргэы итазамьт.

Осман Шамба дызлагылаз обака шыаеа даарылцын. илабашэа наирсит, ажэа змаз иара иакэын ихэарызшэа. Дцэажэарц игэы итазар, уажэшьта далагар цэгьамьт ааугэахэыргы алшон, иара илабашэа акэцэ кны дгылан, исагылаз ауаа азэазэала рхэсы ианыз тцэауазшэа дыреацшуа. Аихаразак илацш зхыз аполковник иакэын, даса знык цкэа дирзыроыр итахын, иауазар ажэлари анапхгарей еиёанамгыларц. Абырг изышра инарбон абыржэы иихэоз а-Кониар игэацанза ианизнамга, аполковник ихатагы силикаарц данашьтамла, згэы кыдгыланы, зтахэтеи зыкэныз, рабцэаркэа иоарыхон, уаогы изынкыломьт, зыкыра цжэаз азхыцра шизаанымкылоз еицш. Уажэшьта азорра иазыкэацан анигэахэ, а-Шамба аполковник иблакэа ибылрызшэа днарыхцшылеит.

– А-Кониар ухацкы! – еааитит иара, ибжыы, иеиёагылаз о-гэыцк рыдагы, ажэлар иаархыцэарц ирдуны. – Иёыцу иуахамхэац акгы хамам. Амала даса знык уаахзызыроырц стахыуп. Избан акэзар уара иааурцшуа акэыгарей, ахшыо еилгарей, ахымоацгашэа бзиеи роуп, ара хацхэака хныкэызгараны икоу.

Гыргэал игэацхон а-Шамба тынч-тынч ицэажэашэа. Иара иалагашэагы уаахыхэартэ икан. Уи даакэгылан иаразнак аполковник игэы дамысит. Дагымьрехэаеит, аха аихабы игэы абзиара ташэаны иказар, дызхылацшуаз ауаа рныкэгарагы уи шакэхоз имзейт. Аиашаз, а-Шамба иитахыз ахшыо зыбла дхыцшылоз дабалакагэышьаз, аха игэырцкэыл изырцыхцыхуазар хэа дгэыцуан. Уи иихэоз иазыцкэацшны аполковник изейтеигон атырцэман Ткэеицшывили. Осман угыы, иихэоз цкэа игэныркылартэ, дынтгыла-аатгыло акэын дышцэажэоз.

– Хара хтагылазаашэа еицэамхазар еигымхазейт, ахэынтқар инапхгара хзааижэтеи. Хаицэхоз цэахшон, аиашаз, аха ус икамлейт, ахэынтқаргы ицегь дахылацшп хгэахэын, уахыгы хзейгэыргэаша аабом. Уажэраанза нхыцаа руаацэгэакэа реахцэырыхэчон, ххылацшцэа хаидкыланы хрыман, хаимьрцэазакэар руамьт. Уажэшьтак зынзак хаипхыттеит, анхыцкэа рэгы ххатырдаха ханхейт, знапаеы шэыкоуи харей агэхзейлам хэа иаххыччо асынза хнейт. Арахэ шэара шэсалдатцэа хара харзыхэчом. Ус акэындаз, аказакцэа, хкытакэа ианрылалалак, хдырцэхэуейт. Хахэсакэеи хазгабцэеи шынеибакэу рахатырдаара иашьтоуп. Нас ана ак кашэцейт, ара ак кашэцейт хэа хачкэынцэа таркуейт. Уа рхэатэы анеибамклак, иаарысуа ирыцкоит. Ирацэазоуп иузымчхакэаша, аха ара зегы злаххэарызей. Ихамхэаргы уара ухаца иудыруейт хазкэшэыршэакэаз.

Згэы кыдгыланы, захатыр зыцстазаараз ажэа аниоу, дзыецеажэоз иахатыр ибозаргы, игыз иахэатэын, анхаоы цкэагы мац-мац джэылон. Уи ауаоы иуаобжара зыкэраз атоурых убла иаахгылартэ еипкаауа далацэажэон. Уи дшахцэажэоз ала,

атэы ззымдыруазггы сикэчаб силиргарын. Аполковники уи дызхагылаз анапхгарей ирыдитоз ара силкаан: арака адггыл икэынхоз ррыцхаракеа зеггы.

– Абарткеа хзымхарызшэа, аполковник ухацкы, ацыхэтэан дахзааушьтит Черепов хэа, хымызгы ззеилымкаауа, ауао ичыдарак злам азэы. Уи ихымсацгапша зеицшраз иахьа иаабазма, ус егьабы хрылацшкэахьсит, аха иахзааигаз аус ахь хаиасып. Хара иахзеилкаауам закэйтэ хақэитроу иахзаажэгарц шэгэы итоу. Уи зныкымкэа халацэажэахьсит, аполковник ухацкы, уарггы хуецэажэсит, аха иахзеилкаацэкьом. Ус цьара иахзеилымкаауа хақэитрак амса ианызарггы, хара ххала ххы злацахьша хэа егьамам, хгаруп. Ус анакэха, хтагылазаашьа еицэамхозар еицьхом. Иалахьгузеи ас еицш икоу ахақэитра? Хара хатэны хацэа хрымамьызт хэа ихацхьзоит, аха ихадьжэгалаз ахақэитра ааста, урт рнапацака хаказааусит. Ус иауам хэа, шэус анагзара аанкылапша амамзар, ахэынтқар илацш хагижьрым хэа хгэыгузит, хсихааит хгарпша гэатаны, хацэаггы ирыхэтоу рыгимьжэаит. Ахэара икасцаз ансггы иауам асггы иауам хэа угэы иаанагозар, азин хат асардар иахь амса хақэларц, ианамух ма агенерал-губернатор хидикылааит. Хара иаахцэаны иуаххэар хтахьуп хатыр зкэу ахэынтқари ах ду асардари анхацэа рхьыцшымра абри уара ушаеу ала имсацыргарц ртахьуп хэа агэра шахзымго. Хара хтэала, ари аус ас амсацгара уобызцэси уарей шэхала шэсазышэкеит, шэсихабыра ишэзанарпьярц. Азин хата – асардар иеынза хдоит. Исхэо шэакэшахатума, ажэлар?! – илабашьа оыпшьтхны, даахьахэит а-Шамба.

– Иашоуп! Иашоуп!.. – абыжкэа адэы инахьцэсит.

– Абри ауп иуасхэарц истахыз. Абри ауп ажэлар рсахэатэы! – ихэан. Осман Шамба, шьтахька дааитацны, илабашьа нарспэа иааирнаан, иобьтра иныцаиргылт. Ашьха зыш еицш, дзышза дрылагылан.

Аполковник Кониар, ионыцка шеилашуазггы, дэахьыла уамак инимырцшыкэа, теитцшк шьтхы дышгылац дгылан, иарма напала иахэа ахэцэы кны, иаргьа напы анацэхьц икитель шкэакэа ахэынцэра ахьсебаиркыз интарцаны. Амшын еицш ауаа еилакьызуан. Рхатарнак икэгылара ашьтахь мацк реырзеикэкуамьызт. Аполковник дыцшын. Игэы ихьуан дахьрылацшуаз, рыгэхьаа дагоны акэмызт, дызташэаз акнынза алакэра иара дацсамкэаны ихы ипхьазон. Дрыкэитызшэа игэы иабон, аха ауаа анаайдгыла рыкэитхара уадаохозаарын. Амала дрыкэитзар уабы дисигзомьызт. Оныцкалаггы мацзак дшэозар акэхарын, иара ида уабы изгэамтоз, ипшамхкэа пысуан, ашэара идакэа иртахэмаруан. Еилагылаз азэы зацэыкггы ччапшьк ааиыцкэломьызт.

Анхабы Осман иакэзар, иара иацкыс хатырла деикэпшэаны, ижэлар рлахьынца илахьынцаны, дрылагылан, илабашьа аариаша иныцарсны, инапала ашыц иалхыз итатыныжэга апақ-апақхэа дахо, зыр зыхьчар зтахны, аецэажэара мсацызгоз агенерал дисеицшны, дзыецаажэоз акомандакацао иажэа дазцшуазшэа. Аполковник уаанза ихшыо еилцапшаз днанамгсит, аха а-Шамба итакцхькэыз уажэыцкэа агенерал итакцхькэыз ааста ихьантан, ари ижэлар рсахэы ихэар акэын, урт ажэала ихьчар акэын. Уаанза Кониар дымхэыцит, аха уи ахэынганк ицэеижь иалаз адакэа иртахэмаруан, ихшыодырраеынза имнеизарггы, уи еицшыз апыжэара исагылаз иахьиоуз оныцкала дакэшахатмьызт. Уи нактэи икэгылапша, ихымсацгапша ианымцшыр зыкаломьызт, амала уи зпырхагахоз дарбаньыз дзасхэыцуамьызт, избанзар урт зеггы еилцаны дрызхэыцртэ дыкамьызт, иахьцалак иара ипырхагахарын хэа зынза ихахьы изаагарымьызт. Иара усггы уажэпшьта иаамтан арт ирсеихэарц игэы итаз, иахантэарак, ариабжьарак абас ихэарц игэы исеикуаз ацэыргара.

– Сара ара сзыкоу Иара Иахаракыра Ду аимператор идца анагзаразоуп. Азэы игэы иаанамгааит уи аилагара калоит хэа. Уи аилагара сара, насггы исыцу азэы исазикыр калом. Шэара шэганахь ала азэггы ихаруп хэа хгэы итам. Нас изатахьгузеи абаскатэи ауаа, рускэа иркэацны, иахьа абрака реизара ду. Хара иахьа имсацааго аполитика зеггы ишэзеицгуп. Уажэраанза анхацэа аамста дуи аамста хэычи рнапацака шэыказтггы, уажэпшьта шэхы шэакэитхоит. Ус акэымкэан, азэыр

ахақөйтра наза шөымазтгыы, уабы инапацака шөааигар зыкалом. Ари еици икоу аус хара ианышөзаахга, шөарт шөгөыргыаны шөапылар акөын.

– Анхаца харт хнапацака икан, ишыказ егыынхоит! - өааитит Тыт Маан.

– Амц умхөан! – ажөлар рыкнытө ибжыы аагеит Гагөылиа Зыгө-ица Хөычына. –

Хара дгыылла ххыпшымызт.

Кониар ибла цархөны Тыт днеиөапшит, амалагы ауаа «шыткөацра» ианеилагылаз, азөы ацөы илоуцар калозма. Аполковник, урт рыгөшыракөа еиөамхарц, даатымгылазакөа дызөыз инацитөит. Уи ахы инаркны даалаган, даатгыла-аатгыло ирзеитеихөсит анхамөатө реформа аимпериа ахынза-назаазоз ишымоапыргахыз, гөахөарыла ажөларкөа ишрыдыркылаз. Нас Апсны имөапыргарц ианалага нахысгыы, апсуаа иесимкөа рхы шмоапыргоз имзеит. Уи ус казцазгыы лахьтарадагыы иаанхарымызт.

Аполковник, ацөажөара даналанагала, ауаагы рлымха кыдца ишызырөуаз аниба, ишыамхы гөгөахсит, хөычы-хөычы ибжыы ирдуурц далагеит, адөы апыхөан иказгыы иахарц ибжыы харазкзоз атырцманцөа дреиндатлозма ухөарын. Атырцманцөа ракөзар – рбжыы пон. Убаскатөи Кониар иажөа ироуит. Гьаргь Ткьөцишьвили ибжыы анихөлашөа, дигсахит Талуцар Ачба.

– Шөара излашөхөо ала, хара иесимкөа хшөызныкөоит, аиакөымкөа ахыкашөцало азын, - иажөа наигзон аполковник. – Шөгөы иаанамган иесим ауаа рзын иркөымшөышөны хшөызныкөоит хөа, ицегь игөгөоу алахьтаракөа моацаагарц хакоуп. Уи шөацсапөтөит шөара. Сара сганахь ала, ишөасхөарц стахыуп исгөамцхо ауаа сааркөамцзакөа сышрышьтазаауа. Шөарт, апсуаа зегыы, алахьтара шөсанацсапөтөгыы, шөгөы иаанамган ус шөынхоит хөа. Сара иаасылшо акаөы саангылом ишөыхөтоу шөоурц, аихабыра рөацхьагыы ахөара касцөит шөыхцөаны шөыкөцаразын.

– Аурыс ацара цикоит! – уи иажөа «еитеигон» Талуцар Ачба, – азауадкөа имоуп, шөынирхап, шөынирцып, ацөгьа шөымун, инапаөы шөааи, уи Анцөа дихылацшусит, Анцөа ихылацшу шөара дышөхылацшхыр, уаха ишөтахи?!

– Талуцар! – апшөакь ткьазшөа, ибжыы өацаза иаагеит Зацшь-ица Заурбакь. – Уара удам здам ара уаха урысшөа здыруа уаө дыкам цьушьома?

– Ажөа гөымха шихөаз иапаны ажөлар изроумхөазеи? – иааизымчхаит Маан Казылбакь.

– Уоора-а!.. Исахауа закөызсеи?! – Згана ица Шьпагө арцөаа аатиргеит, ацла дахыкөтөаз, лацшыла Талуцар деиөитцөарызшөа.

– Кох, иууазеи, Талуцархөит?! – ладеи-өадеи абжькөа аагеит. – Ас иукөгөыцуадаз.

– Шөынсырцөоит ихөсит! – цхьака днеитапан, ибжыы неицихит Талуцар, ажөларгыы ааирзрөит. – Иаасхөо шөмахар, шөынсырцөоит ихөсит. Аихабыра азин ансырта, азы шөыхсцөит шөырахө шөрылакны, ихөсит. Шөызгаб цшзакөа рыда сказакцөа цхөыс дрымбароуп ихөсит.

– Ааит, ари закөызсеи?! – ауу ааилзыргаз Калцгы Ханашө ибжыы өрылцөрааит.

– Арт ахыымзг хдыргацөкьөит! - өааитит Чаны Зафас.

– Ишөасымхөазеи! – иблакөа аацырцырит Маан Шьмаф.

– Абаа, шөаангыл! Шөаангыл! – Кониар ивагылаз ажөлар сикөыркырц рсыршөон.

– Хьацрак шытахька икалом, - ихөсит Кониар.

– Хьацрак шытахька икалом, баша агөырөа шөсашөмырган!.. - Талуцар ибжыы ажөлар инархыцөсит, дасак нацицарцгыы дөсын, аха ибжыы наихөлашөөит.

Кониар иажөа еитеигарц даакөгылеит Гьыргөал Чачба. Ажөлар ашышьыхөа рбжькөа ааикөтөсит. Уи акы ихөарц итахызар ааргөахөит. Иара еитуамызт, аполковник дизцшны. Кониаргыы ибеит икалаз, азныказ иаахыымзгшишьөит, аха иажөа наигзар акөын, уажөшьтак ибла иахагыы апшьа хыланы.

– Абра, сыбла ишабо, Черепов изцаарақәа ртак кашәца, - ихәсит аполковник, - акәымзар уи мчыла ишәсыркацит! Ускан шәуқәа ссихом, саргы исахарашәымтәын.

– Мамоу, аполковник! – тынч сәаитит а-Шамба. – Иухәаз хыкагом. Иазхоуп шыта! Хгәы ицәазсит, чхашыакгы амам, шәахкәац икалозар! – нас аполковник ибла тыблаауа, урыспәала ус ихәсит: – Нет, полковник! Нет, полковник! – ажәлар рахыгы даахыахәит: – Исхәо иашоума?! Аполковник иихәаз шәзақәшахатхома?

– Мамоу, мамоу!..

– Хәқәшахатхом.

– Адуней ахыс иамоу азә иоуп, - рыхшыю ааигарц дафыхын Кониар, мацк иааикәтәсит анигәахә. – Уи Иара Иимператортә Дуззара, ах ду Александр Аобатәи иоуп. Уи иихәо казымцо дкамлароуп. Шәара шәыгәтаны икоуп гәыц-бык шәсилазго. Шәара, цырхага шәмоукәа, шәтынч нхараз, убарт ауаа шәылгатәуп, уаха арахь сәахәырак рмоурц.

– Аурис иеицш шәкала хәа ахыхархәо шәымбой! – ацла дахыкәтәаз ишәақь атыхәта итихуан Згана ица Шыпагә. – Зан илеицшым, иахыа уцсы уацәшәаны ара ухы алымуыргылан, – атыкь аатиргеит.

Излархәаз ала, убри инаишьтархх Маф Амс-ица дхысзаарын, уи инаишьтаргыла, Мачыч-ица Каинагәгы ишәақь амцабз ткьсит. Аамстадуи аамстахәычи, хаз-хазы иахысилагылаз, уамак рхы цәырыргомызт, аха Запшь-ица Заурбакь икәышпра иацыз амчара дазынкыломызт, арцәаахәа дыхәхәаны, дхысит. Ашәақь мца ааиларцеит. Ауаа агәыркхәа еицжәылт, рабцар ртахәтеи иткәыцәауа. Кониар дызлагылаз азныказ иахыгылаз имцысит, аха ажәлар рааишьа азхыцра цпра аиуазшәа анырба, аамстадуи аамстахәычи еидгәыцланы ауаа ирсагылт. Ацхыа иааиуаз азныказ ианааицас, рышьтахь иааиуазгы ржәылашьа аатгылт ухәартә икан, аха зегы узаанкыломызт, ашьтахьказа игылаз рацхыа игылаз ианрыгәтас, арт – рацхыа иказ, аанкылашьа змамыз жәларык рымч цхыака еихеит.

– Икашәцо закәи? – дрыцахәхәон Талуцар Ачба.

– Шәхы ташәмырхан! – дрыцахәхәон Тыт Маан.

– Хазынтәыкгы хәкәыжәгома? – дрыцахәхәон Шәлиман Лакрба.

– Шәеиха шытахька! – даахәын афицарцәа рахь ситит Талуцар.

– Шәхы шәахәа! Шәыю, абаацсы! Шәырышыусит, - ижәылоз ирсагылаз Иуана Бацыгбар-ицагы аполковники егырт ачынуааи ихы нарызирхеит.

– Шәласы, шәласы! Ауаа рыгәшыра шыкоу шәымбазои? – дыхәхәон Тыт Маан.

Кониар реааикәыркрын игәахәт азныказ. Аамстадуи аамстахәычи ажәлар, ирсагылан ианыкәгыла, ирхәо рахарын игәахәит. Иара имцангы иааирын хәа дкамлазеит. Дыкәцны дцарц анизьырт, арт гызмалкәан, джыаны дыкәырцарц иасын хәа игәы иаанагеит. Еиуеицшымз ахәыцрақәа ишизцәыркыа-цәырасуаз, ахцәеи аамстацәеи ажәлар иакәымз карымцарц ирыцакьо ишрылаз, ркамчкәеи рлабашыакәеи ркыо рсаархеит, амала усала ауаа рзынкыломызт, дара инарыгәтас-аарыгәтасны, рыгәта иналарзны, ахан ахь идәыкәлеит. Уабы ишизнымкылоз аниба, Кониар даахәын, ахан ахь днацкьсит. Уи ишьтеибаца инеиуан амаиор Измаилови уи иадиутант Артиухови, Гыргәал Чачбеи уи иаб иашыа Алыкьсандри, егырт даса цыт-быкгы.

– Ахәааира-аа! – инроуны ацхыацәкыа азәы ибжы аагеит.

– Ахәааи, ахәааи, хәааира-а! – адәы иоахыцәеит.

Ахан абарца ауаа быхәнаанза, урт араанза иазаанза, ирулак рацхыа иааиз аамстадуи аамстахәычи, камчыцәацала икшо, цәгыла нак иныюналан, ашә оыджылыланы аоныцкала аихатәы зарза ыладыршәын, аеихәа иадырцит. Измаилов иицтәы ихыгта зыцштәы зхыцхыаз аполковник дивагәежыуан. Алыкьсандр Чачба ииура-иихәара иакәымшәоз иашыа ица дидгылан. Аамта кыаек иалагзаны, икацатәыз хәа азәы дзазымхәыцит. Еилауатыруан. Иаалыркыаны Талуцар Ачба икәымжәы

ааишәирцәраан, ишәицарц аполковник инаидигалейт. Кониар дыщакуа икитель ахәынцәрақәа циртуа даналага, Тьт Маани, Шәлиман Лакрбей, Мағ Шьмафи, Иуана Гәацьгьар-ицей, Камгаз Хагбей ркәымжәқәа ааршәырхын, афицарцәа инарыртейт. Абасала арт рыцстазаара рызәыхрызу хәа даахәыцит Гьыргәал. Уи уамашәа дибон знацәкьарақәа цысцысуаз Кониар сахьсилейхәоз. Ауао, ипсахы анейбаклак, лей-хәей кьдикьар илшон, ауао дура дахьынзалаказ. Иара ускатәи ипсахы сибакны дымцәгәыршуазар акәхарын, иахаркыра зака «имака цнартуаз» акара. Уи, дәазхәашаз шахак калар, ускатәи иейшәомыт.

– Акәака адырра хацхароуп, - ихәсит Кониар ацыхәтәан. – Ишпакахцара? – уи Измаилов дизцааит.

– Ахцәа ацхыраара хартароуп, - даахьахәит амаиор итәитцш зцәызхьаз Измаилов.

– Уи сара икасцит, - ихәсит каба зацәы игьлаз Тьт Маан. – Муса Агьырба ддәықәысцит. Уи дынхаоуп, длацшықәырцом, - хәа наципан, ахан ашьтахь ала иәаз ашә ахь иейнейхейт.

– Итакьу ауаа аушәыжь! – ажәлар ршыкьбжы иалцәраа иаагейт.

– Амаиор! - сәаитит Кониар. – Агауптвахта ацацхақәа рыта! Уажәыцәкьа аказакцәа уи иадга! Дарбанзаалак азәы хысрак ауаа рахь икаимцааит! Ейхагы ихаргыцкуейт.

– Сзырәусейт! – ишьхәа ааиҗейкшан, Измаилов иадиутант дааицхьан, уаоы имахартә днаиҗәхәйтхәйтны, ашьтахьтәи ашә ала днауижьит.

– Ах ица! – аполковник Гьыргәал иахь даахьахәит. – Ажәлар урыздәылцроуп. Ейкәыукроуп!

– Ишәхәо закәи?! – Алыкьсандр иаацьейшьейт.

– Дыршьуейт, ауаа ргәаг шыпейнейуа шәымбазои?! – ихәсит Талуцар Ачба.

Арт дырәагыланы, уажәышәта акгы ишыкьамцоз ибон Кониар. Гьыргәал иакәзар, дыщкьамзи ицсы дацәшәозар акәхарын, дагьымцысит. Адәахьы ахысбжькәа гон. Ахан ахышәкәа рсаркьақәа еилакәыбаса икацсон. Аоныцка макьана уаоы дхәымыт, дшымыт. Кониаргы ипстазаара ахьимрымхыцыз ицсы иланацазар акәхарын, дцақәак кайцарц дасын. Акыргы ишәара ихкьахьан ухәартә, ихшыо ааилккейт.

Уи аамтаз ижәылоз абжәйхараоык аказакцәа рахь сихейт. Аиҗәхысрақәа гәгәахазейт. Ажәлар рахь хысрак карымцарц Кониар идца роуйт аруаа, аха иара уи зыкайцоз ицсы дацәшәаны акәын, даргы рхы рыхьчон, хлахәада итахар ртахымыт. Урт адәы икәгылан ихысуан, нас, изшатәоз хымца шымәамсуаз анырба, ишьтаейт. Усгы шамуаз ангәартә, астрахы иейхейт. Уи ашәкәей ахышәкәей рабцьар кылакны, ихысуан.

– Ханашә! - ситит Зацшь-ица Заурбақь Калцгы Ханашә иахь.

– Хаи! - ситит егы.

– Астра амца ацрапатәуп.

– Чаны Зафас, Какәчал-ица, нас Лаз Асазба, шәсышьтал! – Ханашә астра дахькәшарц днавалейт, егьыртгы уи инаишьталейт.

– Хаит, Заурбақь, Анцәа унейзааит! – дамхагәыргьон Кәабзач Цакьтыр-ица. – Уоызцәа, о-жьак ркырт, ахан ионатәоуп, уара ухацхьагылоуп.

Ахышә ахьсамыз ала, астра инадгылан, акә злахоаз атәа амца адыркит, даргы сибга-сизоыда иаахынхәит. Атәа иаразнак амца оахьцәан, амәы матәахәы асәахәа иоацралт. Аказакцәа акыргы ирчхайт, икарцозей – идәылтыр адәахы ирызцшыз рбон. Ирыхәлачыз аләа сйха ипейгьмыз анырдыр, еилагылаз ауаа еицрыжәлан, рыгәта симгәхәаны, зцы нхаз ааигәа игьлаз хахә оны хьбгалак ахь сихейт. Ахы цахәцахә ишьаарцәыранатәуа, урт, уи реаларыхьчарц, рабцьаркәа аархәны, атак карцейт. Рацхьака уаоы даармышьтит, Амра лтагылаанза. Уаха уа аангылашьа рымамыт, хәло иалагар, алашьцара реалакны, анхацәа жьылон. Уака узхысуамыт,

махцәа сибакыр акәын, ускан апсуагы уиматәахомызт, икама кьае ахыкоз улацш узахыгзапамызт.

Еимкьарстак цшааны, аказакцәа ишхөыцкыз аоныжә сицдөылкьесит еишьтагыла. Урт ирызцшыз ресизыргаанза, дара абжеихараоык ишыоуаз ауахәамахь рхы дырхейт. Ахан ахь изнеиуамызт. Ажәлар силауатыруа иадгылан. Аиашаз уахь анеираз ргәазыхәара дугәышьан. Уа дыкан аполковник, нас амаиор Измаилов. Урти дарей сикәгахейт, рнапацака ирылшашаз абжа айтабжагы рылшомызт. Аказакцәа, доусы изларылшоз ала, ауахәама агәараанда ихыцит. Ауахәама иныоналан, амардуан тшәакәа аддыхәа еишьтагыла ирсалан, Анцәа ишьапкраан ахәсахөычкәа ашәа ахьырхәоз атыцкәа, ахоркәа аатдыртәаит. Агәгәахәа рыцака иаонашылаз амца рыжөырцейт, цыт-оыкгы, шытахька изымсеихакәа, уа иаанхейт.

– Маан Алхас дыршыт! – игон адәахьы, аказакцәа ирзеилымкаауаз абжы.

Ахысбжкәа рацәахазейт, ауахәама ахышөкәа цыхха ишон. Ахызацөкәа ахорас зезцәахуаз изырцыхагахомызт. Апсуаа Анцәа ихәарта иавагыежьюан, иавахынхәуан, цюукгы абыкьа рхы иархәаны, ахышө рабцъар кылак, ихысуан, аха ирыкәманшәалахомызт. Антгы артгы ангәаша, мацк абжкәа ааикөтөсит. Ауахәама аоныткә азөы даапөырцит. Хыхь икөтөаз руазө дхысит. Цака игылаз еырцысрак кайцомызт. Аказакцәа реихабык уаха уаоы дымхысырц днарылахәхейт Ауахәама агәта игылаз апап Иуана Гьагыиа иакәын. Уи, ахы шикәшөаз агәра анигацөкьа, ашышьыхәа алтар днахагылан, ауахәама ақөцө харак доапацшит.

– Зхышьбаргөыца сакәахшоу, уныхәарта бцъармцала иахкьашпыр калозма, аха агазақәа унапы иануп, урхылацш! Игьсеибагейт, симаркуа агьрымам, урхылацш! Уара иузымгәаит, амала адгьыл икөу сидысларада ирзаузом. Аха ухәарта тыц цшьа рымкьашпыр акәын, урхылацшгөышьа!

Апап Иуана иихөоз захауаз аказакцәа ракәын, урт ирышьтазааоыз рус ара лцшәа шаимуаз рбан, рагацәа ахыкөтөаз илбаауазар ирцөымцарц, нхацөакәак нрыжбын, дара хынхөит ахан иажөлоз рахь. Ахан ашөкәа шаркыц иаркын. Ахысбжкәа гон. Ауаа силауатыруан. Ауахәамаеынтө иааиз иаха ргөы шны иказар акөхарын, насгы фырхацөас рхы рцхьазон, - иагьа умхәан аказакцәа еилырцкьааит, зцсы таны инхаз ауахәамае ахора иахьрыкәсалаз, базкатахак иаоызан, - ахан абарцахь инсеихейт.

– Уажөыгы баша шөгьлоума?! – дгәамц-хамцуа, зегьы драцгыланы, абарца доыхөнейт Какөчал-ица. – Ихацоу ухашьтал!

Уи иаразнак иааикөшеит Чаны Зафаси, Шьмафи Елмырзеи Манаа. Аишьцәа, рашьа Алхас дтахеижьтсеи, раб инхаз ицацәа дрышьтымцуа дрышьтан изынкылозар хәа. Дара рыгөшыра хыцуан, ирхьынхалаз раб ихәатөы хамцакәа, анхаоы цхьагылацәа иаарылагылт. Тәац Аимхаа иоызцәа дрыцахар итахымызт. Абарца иоыкөгылаз иеырхырхөхәаны, Лыхнашта ибжы нахирцөсит:

– Ацхөыс цкы зшөым, указар, усышьтал!

Ашө днадгылан, шыаныла даст. Ианаамт, даезны дасит. Чаны Зафас уи даайдгылан, рымч еибьтаны, ашө еыржәарц дырөсгь еицасит. Ашө анааимкьа, уа дылагылан Тыт. Арт, уи данырба, азныказ иаашанхейт. Иара еитуамызт, иацхьа игылаз рышьтахька ауаа рбжы шыцөгьазгы.

– Абарцахь снейр стахыуп, саушөышьт! – ихөсит иара ацыхөтөан.

– Иухөо закөи, у-Маанзами? – уи дницагылт Маан Шьмаф.

– Ажәлар реынза иназгароуп Алыкьсандр Чачба иажөа.

– Алыкьсандр иажөа хара иабахәхөо? – Елмырза Маан ибла ашьа хыцөцөалон.

– Уажөшьта Алхас иабаихөо?!

– Абаа, зынза хашөмырзын! - дпөыуарц агьигмызт Маанаа раб, уи ибжы ицкөыншөагы мацк иааннакылт.

– Соушөышьт! – Маан Тыт абарца даакөгылт. – Ажәлар шөацкы! Сара ишпөзаазгейт Алыкьсандр Чачба иажөа. Апсуа жәлар! Алыкьсандр акы еицшымкәа срыхөоит ихөсит, иарбанзаалак цьара машөырк кашөымцан ихөсит. Аускәа шөара

ишаашѣтахыу имѣацаагоит ихѣсит. Хасасцѣа икалозар рхы иакѣитышѣтѣы, спѣыхѣоит ихѣсит...

– Уара, уи а-Кониар иажѣа акѣуу, Алыкъсандр иажѣоу? - ѣааитит абарца ицагылаз рацхьака ирылагылаз Каинагѣ Мацгыч-ица.

– Аа, уи хѣахѣсит, - ихѣсит Лаз Асазба. – Знык ицсы иоур, ар хзааимгашеи, убри дахьымзароуп.

– Аиаша ухѣсит, аиаша!.. - ѣартит аназара. – Шѣеиха цхьака!

– Дыкѣышѣѣа, уара, дыкѣышѣѣа!

Тыт, абарцахь ауаа шхьцуаз аниба, днеитапан, аоныцкала ашѣ ѣыджьыланы, азарза лылаиршѣит. Асасааиртѣа ахышѣкѣа ирывцагылаз рцсы шааиз аниба, асасцѣа риарта ахыкыз доыхѣнит. Тыти ажѣлари реицѣажѣара зейцшраз ззейтаргахьаз Кониар ихы икѣас дтѣан. Ахысбжькѣа ангалак, ахышѣкѣа рсаркьа цыххаа ицон. Ауаа узынкыломызт, уажѣы-уашьтын ашѣ цѣны ионалон. Игон абжькѣа:

– Ах ица ауаа рахь доушѣышѣт!

– Иаб иашьагы дйцѣа, а-Кониар ухацкы!

– Маан Тытгы, Ачба Талуцаргы, егыртгы, ах ица шѣишѣталаны, шѣдѣылц, шѣцсы нхар шѣтахызар!

– А-Кониар, ах ица доушѣт!

– Ах ица доушѣт, акѣымзар ахан амца ацралоит.

– Апоручик Чачба! – даахьахѣит Кониар Гьыргѣал иахь, аофициал цшра атаны диацѣажѣар, иаха игѣникыларын, итакцхькѣрагы силикаарын хѣа. – Ауаа рахь шѣдѣылцпроуп, уаха цсыхѣа хамам.

– Уи калашьа амам, - дшѣон Алыкъсандр.

– Ишѣхѣо закѣи, дыршьусит! – итахымызт Талуцар Ачба.

– Иуадаѣу усуп, - ихѣсит Гьаргь Ткъѣишъвили.

– Уи идѣылцра узақѣгыцуа икам, - атырцьман дицѣшахатын Тыт Маан.

Ѣыртуамызт иацсуаамыз. Рцсы зацѣык акѣын изыцѣшѣоз. Гьыргѣал дыршьуазаргы, ддѣылцыр акѣын иртахыз, амала уи дара сикѣнархозар.

– Нас ихѣпсыхѣузеи?! – аполковник икѣымжѣы акалткѣа ахыгара анизымдырлак ишьамхаѣы инькѣица-ааикѣцон. Урт раха абаимаз, аха уиалагы ионыцка атынчымра никлырац ицхрауан. – Исабжьажѣгой? – анихѣа, азѣгы изѣымтѣит. Уи изынхоз ацыхѣтѣантѣи агызмалрак акѣын. Уи акгы аналымша, зегьакакѣын Гьыргѣал ажѣлар рахь дцѣыргатѣын. Дыршьуазаргы уаха псыхѣа ыкамызт. – Уажѣы ацсуаа цѣоукы шѣдѣылцпроуп. Ауаа акѣымцзакѣа ахысра иѣсуп, ахы ах-ица Гьыргѣал икѣшѣсит шѣхѣар, агѣра ргап. Шѣара шѣцас алагы, шѣцѣыуа!

– Уи бзиоуп! – ихѣсит Черепов, егыртгы иалцуаз рбар ртахын.

– Шѣдѣылцусит аамстацѣа Маг Шьмаф, Маан Камлат. ашьнакѣма Мусса Чкѣал-ица.

Рых-ѣык нейхѣацшы-ааихѣацшын, индѣылцит. Асасааиртахь илалбаан, хык рмыкѣшѣарц, ахышѣкѣа реырцѣырхьѣ, ашѣ инылагылеит. «Уа шѣаангыл! – ихѣан, Маан Камлат шьтахька днахынхѣын, амардуан дѣаѣагылеит. Хыхь данѣси, даахьахѣын, - А-ахи-хи-и! – хѣа игѣы дынтасит. Амардуан абжа длейхьан сицш, - Ууу-уу, ууууу, ах ица хѣашабга, ушцарфѣи?! А-а-хи-хи-и! – ихѣан, ихы днасит. Цѣака игылаз, ари дцѣашьѣо ишихѣацшугаз, рхы атыц икѣлазшѣа, руазѣ игѣы дынтѣаст, егыи ихы днаст, зака ирылшпоз рбжьы тганы ицѣѣуо. Ахышѣкѣа ауаа кылсуазар иаармышьтырц игылаз акѣыз цьыршьацѣкьан, инеиматѣаны ацѣѣуара иалагѣит, рхы рцѣѣуазу, ах ица дырпѣѣуазу аилкаара шьуадаѣызгы. Аоныцка аилагзра адѣахьгы ианраха, «сишь, сишь!» хѣа бжькѣак ааган, иааикѣызыроқѣсит. Ашьнакѣма Муса Чкѣал-ица ахан ашѣ ааиртын, агѣакъ хѣа ихы даасуа, имыткѣма ах ица далацаны ихѣо, абарца даакѣгылт. Дук мырцькѣа, рыхѣмарра агѣра рхѣа иргацѣкьазшѣа, рылагырз рѣашы (ужѣлар реицѣырхараз уакѣшѣар, иагьа кауцарын, Чѣкал-ица иааивагылеит. Ранацѣалбѣит, уажѣышта икалаз хѣрхѣандаз хѣа ауаа ргѣы

пцәанза, абарцае х-оык ацәууара иаеын. Ацыхәтәан «кыыц-шәыц» рыхга, реааикәыркшәа рун, рышьтахь абагыркәа инарыдыргылыны, мацк реаадыртынчит.

– Ажәлар, акы еицшымыкәа сшәыхәоит, - иблакәа тыкацшәааза, даахьахәит Маг Шьмаф, - шәыешәыртынч! Ах ица шәуазә ихымта икәшәсит, ажәак изымхәазакәа, ицсы ихыцит.

– Уамак камлеит нас! – ишәакь оышьтихит Калцгы Ханашә.

– Аиаша ухәсит: иабгы дрымшы?! – уи ианициргзит Цакьтыр-ица Кәабзач.

Абарцае агәтасра, ахысра дырәыцит. Урт лаосиуа уа иахьынзыкәгылаз, азәгы дзыхәномызт. Ахтынра тынчхарц агәы итазшәа, зәгы еикәызыроуан.

– Икалозар шәыюныкакәа шәца! – ацәууацәа даарылтын, абагыр днадгылеит Маан Камлац. – Арыцхара икалаз даеа рыцхарак ацхамцап.

– Шәыешәыртынч! – дкыыц-шәыцуа уи дааидгылт Цкәал-ица Муса. – Шәца шәыюныкакәа! Бцъарла ахәмарра азхоуп.

– Уара уеицш харгы дахцәууап нас! – аладантә азәы ибжы аагсит.

– Азәы иишыыз дидәууа збахьада! – атак каицсит Шьмаф.

– Усгы агьхазшым, - ихәсит дасазәы агәтахьшәа. – Арт жьаны хәоныкакәа хдәыкәырцоит, аха ихәцәцаз аполковник ари аус баша инижьюам.

Уи зхәаз ацыкь аатиргсит, иабцъар агәыцә ажәоан ахь ишхаз. Акәкәахәа иааиларцит. Ацәууацәа абарцаеынтә акы рхәарц рнапкәа ркьон, аха уаоы дырзызыроуамызт. Рыцака игылазгы, ртачкәымкәеи рабцъаркәеи ырмакаруа, ицәхауан. «Аха-хааи-ра-а!» ацхьака азәы ибжы аагсит. Еицжәылыны абарцахь иоысеибагалсит, Шьмафи, Камлати, Мусеи урт инарылазит. Апә инадххылан, иахьасуаз абжы тахәасза иаагсит. Аоыпцкала азарза аалшәан, апә ааимкьазар, ашышьхәа дааиуан Гьыргәал Чачба. Зәгы неитацәкәан, амәа анирта, абарца даакәгылеит:

– Икашәцо закәи, ахагара ззааз реицш?

Гьыргәал Чачба имала ауаа рахь ицәырцра изыуадаоын, дышрыдыркылашаз издыруамызт. Икаларын ибзианы дрыдыркылар, ахәынцәа игәыдыртәаларгы алшон. Уамашәа иубартә, иахьа Лыхнаштәе, ахәынраеы, иацшәымаз дара ракәын. Амчра знапәеы иказ дара ракәызшәа зыырцәгыаны иказ аихабыра ахан аиартакәа руакае икәакәыкәны итәан, рцсы иацәшәон. Амала, иибоз агагылазаашьа инавганы, инарцаулыны данхәышуаз, асардар иадиутант силикаауан уажәы ишәакьаны иказ ауаа ирымчыз. Арт ахәыцракәа дахьынзимдырххоз, ихата цхьакатәи ицстазаара ашәартарагы даамеханаклон, зынгы ижәлар рнапала дтахар хәагы ицәа даатахьтшьюа, афицарцәеи ацсуа аамстадуи аамстахәычи дрылагылан. Ауаа рахь ацәырцра анигәацгы, хьахәхьачарада ишьяеа изеихымгсит, - ишьамхкәа цысуан. Аха, апә анааимкьа, ауаа днарылацшны, иргәгәа-гәгәа ажәакәа анааиесцкьа, агәыгәгәара ааизталан, лахьынза-оахьынза илацш нархьыгзаны, ибжы рду еааитит:

– Хзышәшьюазеи, ихамашәкьызуеи?

Агьара-гьарахәа дахьцәажәоз, згәы намзоз ах даакәгылаз цьюшьярын. Ах ица ишьтахь иаадәылцит Алыкьсандр Чачба, Тьт Маан, нас егырт ацсуаагы. Ажәлар ирхәоз рәамшәо мацзак еилагылан. Аиласра гәгәа иказ ашьтахь, ас еицш атынчра уаацәшәарын ганкахьала, даеа ганкахьала, уи аилагара зәгы ирзыгәацгуамызт. Ах ица ихәаз шрыдыркылаз аилкаара уадаоын.

– Уаб ицхәы ааусит! – хьсбжьцас иаатиркьсит азәы.

– Уаха акгы шцаузеилымкаауси? - еааитит дасазәых, ах ица ихәаз ажәлар шазыказгы ааилкаахсит.

– Шәыешәыртынч! – иааикәеикырц дәсын абарцаеынтә. – Аиакәым кашәымцан! Шәхы иазеицәоу ада акгы шәыкацом.

– Абаскатәи ауаа хәнеидгыла иахзыруп зугәахәуси? – ажәлар рыгәта дахьалагылаз дшәацәкьомызт Лаз Асазба.

– Знапы хану рыр аеацхьа хара мчы хамам, – ихәсит Гьыргәал.

– Хара хрәцәоуп, иумбазои апта хәхәмкәу? – ашәакь ышьтыхит Кәабзач Цакьтыр-ица.

– Аиаша! - сәаитит уи идгылаз Згана Шьпагә.

– Ус шәымун, шәыхгы шәакәымгәыцдәан! Аиласра аныкала азыхәан, иаарышьтуеит цәа змам ар.

– Абаскатәи иахиааиуа ар абакоу? Хара хрәцәоуп! – амца ацреитон Зацшь-ица Заурбақь.

– Ар ириааиуа ауаагы хамам, бцбарлагы шәеиқәшәам. Уи ацкыс хәинаалап, хәилацәажәап.

– Хәржәахуеит, зыгәра угода?! - сәаитит Мачыч-ица Каинагә. – Шьта иазхоуп.

– Арахь длыбаажәга, ура, уи хара дахтәоуп! - сәаитит Елмырза Маан, ашьоуразы ицгылаз ауаа абарца икәигарц.

Гьыргәали ишьтагылази, ауаа сикәиқырц акы рхәарц, акы рурц, рнапкәа ышьтырхит, иааилагьежыит, аха адрухәа абарца иәадцалаз ах ица даашьтырцаан, цакә игылаз днарыртеит, урт рнашы дықәыргыла, дышьтыхны деибырто, ажәлар ргәахы днаргон. Абарцае инхазгы лалбааргеит, ауаа иааргәтыларкит. «Аха-хәаи-раа!» - инароуны бжык аагеит, уи Елмырза иакәзар каларын, избанзар иарси иашьа Шьмафи ацхәа ахан иныәонацәлеит, урт ирышьтагылазгы, ацхәа илеирыдаз хәа, иццакуан, иамханагалангы «ахәаира!» хәа сыртуан. Гьыргәал идырт иарси егырт аамстадуи аамстахәычи рдәылгара зацәык шакәыз ажәлар ахан цхаста уамак азырмукәа изааргоз. Арт андәылырга, афицарцәеи ахани иреигзомызт, ржәылашьалагы ахан аоныцка икалоз еилкаан. Уи ахтыс иалцшазгы идыруан, днацкәа-шьацкәон, иихәоз захауадаз, ииуа збодаз акәымзар. Ахан аоныцкәнтә ахысбжыкәа гон. Уаха натахымкәа игәы ткәахәан ах ица Гьыргәал.

Ахан аоныцка асасаирта силакь итәын. Аиарташка инеиуаз ашә иагәтәсит, иасит, еитәсит – ирзаартуамызт, ирызцеуамызт. Аратла иалхыз ашә жәпа даараза игәгәан. Хәхә цәха дук азәы иааиган, убриала ицшьырқцаны ашә иаласаз гә-сытк адцырелсит. Гәыц-фык, рабцбар уа инкылакны, акәкәахәа илеиларцәит. Аоныцкала бжык гомызт. Акәчар аншәакьаз сицш, доусы иахьырманшәалаз иадбагьаланы атзақәа, акәакьтақәа, аоныматәа ирыдгылан. Ашә ахыцәыз икылсны хаха аоналара иацәшәазар акәхарын, апсуаагы амца зткьоз рабцбар гәыцәкәа ракәын иддырбоз. Иаалыркәаны урт агәыцәкәа ызит.

– Арахь шәыоныц! – ибжы гон Елмырза Маан.

Аиарта удае зеззаз ишәапырхауаз лацшыла инеихәацшит. Идәылтыр Кониар деиқәдырхарын ргәахәзу, рцсы сикәдырхарын хәа игәыгуазу здыруадаз, Черепови даеа чынуафьки атзкәа иаарыдчаблазшәа иаарыдцын, ашә ахь рәаархеит, шьаеак карцацхьаза, ахысбжы гарызушь хәа иаатгыло. Иласырц нактәи аңсырт, Черепов ашә ахыцәыз ихы нкылирхәхәсит. Цәымгла итәыз аблақәа абцбар агәыцә иреицәаха, иаацшуан. Акәара деицәсуа, даакылспәа иуит. Иәызагы ихы аакылирхәхәон сицш, дласырц инаикәкаан, хәдацәа дыкны даакылыргәит.

– Аа, хәхәсақәа шхәандазу здыруа! – рыбла ашьа хытәцәыло, амардуан иаәагылаз Черепов игәтәсуа длыбааргон.

– Хьымзг ыкоуп ззымдыруа ауааы шәышпаихәацшуа?! – арцәаа аатиргеит Маан Елмырза, иахәагы аатицаан, иаапса-икараха иказ ауаа ианикьоз рымбазакәа, Черепов ихы сикәырца дынкаижыит, ишьтахька иахәа икьарц данаахьахә, уи икаитцахьаз збаз егыи ачынуаф илгарц агьрыгмызт.

Арт ишрызныкәаз еилзыргаз инхаз Кониар иуааи иарси рьедырцсит. Ахәхә цәхала ашә иасуа, ибунтыз даеа гәык амырхын, иааәнапылан, иааәнагьежыит. Елмырзеи Шьмафи Измаилов «кыг» ихдмырцит. Заурбақь Зацшь-ица Бзыцтәи аокруг аихабы иадиутант Артиухов шәакь шьхәала даниәас, егыи дыхбыкьны дахьынкахаз дзымгылеит. Аиарта удаа иааәнагьежыит еыц, ишакьон, иршьыз ауаа мачыршьон, ихадаз дырбомызт.

– Дабабналеи?! – Шьмаф ишьоура назамкәа ибон. Уи дцәицәиуа данаахьахә, ауацьак иарбаны ацыкь аатиргеит. Уахь инхәацшар, азәы ишьапкәа кылхәхәон,

уажэы руак ахы акэшэан, уи итагылаз аизкэыҗера дасын. – Аа! – Шьмаф уахь днситадан, ишьапы кны, аполковник даацэыцихэсит. Дишьырц иабцъар ааирхиаанзагы, ипсы аезаны ицарызшэа, Елмырза иахэа икбахт, аполковник ихэдеи ижэоахыри рыбжьара иарбаны. Иаидгэыцлаз уи дыркэакэарц ихуан.

Адуней зрыцкыаз реици, иодэылибахэсит. Аштэе гэыргэа хысран. Апхэа сици ауаа хыцны икамызт, ибзанзар амоахь ах ица данкылырга, уахь сихэит. Иара иакэзар ихайткэит ыкамкэа даарылахэит, дылбааганы адгыыл даннықэдыргыла. Иблақэа шэарак рхын, ихасы цэышпахьан. Мчкэарак иламкэа, ижыашэқэа цыдахахьан. Дызлашэаз изеилыргомызт, апхыз ибозшэа, даацшыр итахны, инапсыргэыца иблақэа инырхышыуан. Ускан ибла ирхылоз апхзы акэын иирцықьоз. Иаб иашыа Алықьсандр дназлаз ахан ицдэылтыз ауаа ааихыргзан, данынрылапш мацк игэы аайкажагэышьэит. Ахысрақэа анаайкэтэа, ахан аоныцка сибашыуазгы аайкэтэсит, ус дук назыгыз ацшра ду рыманы.

- Ахан хрыцкэсит, ахтынрагы цкыоуп, - ихэсит Маан Елмырза.
- Ауахэамае шыоуку реырцэахит умхэозар, - эааитит Заурбақь Зацшы-ица.
- Урт абахацэои, амла иакыр илбаап, - ихэсит Ханашэ Калцгы.

Арт зегы рыдцакэа шынарыгыз иара иархэозшэа акэын ах ица иахь рхы шхаз. Акыр дапсаз ахыдыршыоз игэы гэырцас иналакшеит, аха Гыыргэал идыруан ари аус нцыра дук шамамыз. Иара аилашыоукра ирцаулань дшамырхэыцуазгы, ихшыо апкарае уи ус ишыкалоз итанахэон. Ус акэзаргы, абарт ауаа иара ах ица иакэын, ахрагы сикэдырхарын иара инапхгарала хэа икэгэыцуазар акэхарын. Апсхара дырешырц иашьтан. Ирыцхайшыон рхагылара иапсахапаз, ма зеапсазтэшаз уабы дахьрымамыз. Эымтзакэа дахьрылагылаз ихы изымбатэбарахэит. Изакэызаалак цыара ак ихэар акэын. Аха иххэарызи аиаaira ргеит хэа игэыгуаз ауаа реацхэа урт рацахара ахыцхырта збоз ауабы қэыци.

- Итахаз закабы ыкада? – ацыхэтэан Гыыргэал ихы шышьтихит.
- Макьана ихаздырзом, - ихэсит Маан Шьмаф.
- Издыруазар цэгьамызт.
- Згана-ица Шьпагэ! - эааитит Елмырза Маан. – Ари аус аилкаара сиекааи!
- Урт анышэ иататэуп, - ихэсит Гыыргэал, итахаз уаха бзиарас ирзиурызи.
- Ант рфобы рганы, апта хзықэымгыло икахпарым, - дааскэсит Заурбақь Зацшы-ица.

Урт ихала днарылцны, нхацэак ааизганы, ауахэама азааигэара ажра ахыржыз дирбеит. Уаантэи даныхынхэуаз, Згана-ица Шьпагэ днархайргылеит, закабы тахазгы уи иэынтэ силкааны, ах ица иахь дхынхэит. Ахан асы иршыыз аламцакэа, аказакцэси урт ирхагылаз афицарцэси 56-оык тадырхэит. Ус анакэха, дхэыцит Гыыргэал, зцы нырхатэыз даса 30-оык инареиханы ауахэама аоныцка икан.

- Хатала сара аказы спэыхэар сґахууп, мап сцэышпэымкын, - ихэсит Гыыргэал.
- Уара мап шцоуцэахкуеи! – иаацбаршыэит ажэлар рхагылаоцэа.
- Аполковник Кониар, асакаса данцаны, апшахэахь дкылыжэга икалозар.
- Избан? – иааизымчхайт Елмырза.
- Уи аґба изцшуп, Акэака дагап.
- Ус икалом.

– Иатахызар калап, - ихэсит Алықьсандр, иашыа ица дидгыланы, икалапаз егыыкамызт хэа дхэыцзар акэхарын.

- Иатахыуп, - рхэсит уи идгылазгы.
- Уи иакэшахатымзгы рхацыц сихыргэгэа иаатгылт.

– Убри шэырлас! – даакэыпсычхайт ах ица Гыыргэал, ари сицшыз даеказы дрыхэар, ма уи иабыз аз акы рыдицар ишынармыгзоз дазхэыцуа.

Ах ица дназыпхьагылаз асқәа анаарытадыргыла нахыс, Лыхны инаркны, Дәрыпшь ақытае иназаанза, Гьыргәал ажәак ааихәлымшәсит. Ихацкы ицо даргыы дрыгәтылакны днаргон, цъара ажәак иқәымцакәа. Иара ихы шьтихцөомызт, иааикәыршазгыы ирзеилкаауамызт игәы ицхоз. Хәыщра дук дтанагалазшәа, иихәыщуаз агдыраёынзагыы дара зымфазар хәагыы ишәозшәа, рылацш наиздырхон. Аены икалаз ргәы архацон, ганкахьала, егыи аган ала уцшуазар, убри икалаз ахтыс цъаршьон. Икан ашлара зьықәхәхәыз даеа цъоукгыы, урт мацзан, амала аихаблы икылсхьаз уаан, иаха хара ицшуазаргыы акәхарын. Уа ирбаз-ираҳаз ргәы шышьтнахуазгыы, ахара ианхәыцлак, рхәы-ржыы қақаза игылан. Ус иагъа иказаргыы, рьжәлар ахьцоз, азы иаанахәаз реицш, амфаду ианын. Уртгыы, рхәыщра ацкыс идуз хәыщрак дамеханакызшәа, ах ица изыцшуан.

Иара ускан иблахац силагъежбуан, - цәала-жыыла акөмызт, - дызташәаз изеилыргомызт, апстазаара аилафонтра дышьтнахын, дахьагоз издырзомызт. Дзыгәтылакыз рнапацака дыкан, ихала акы азбашьа дакәшәомызт. Ашьра иргоз аткәа ицшракәын имаз, дара ирзеилкаауамызт умхәозар. Даапсаны ихы шышьтихуан, ашьхақәа днаргәыдпшылон, урт ирхацшәымуаз ажәфәан гәы иацәа кеикей днацацшуан. Изгәакъазаз урт рыцьашьахәшьаз уажәы ианизгәнымкылалак, ихы найкәхәхуан. Асы шыапычаца шытыбжькәа хысрацас илымха итышоуан, зынгыы дыдрацас игәы иқәышоуан. Рымфә абжеиҳарак инахысхьан еицш, ацәа даалтызшәа, игәы шкаҳазаз димырбарц, исаариашазшәа икәадыр днантәалейт, аха иеы ааихыхны уаха ажәак уафы иқәимцейт.

Дәрыпшьаа раамстаду Лакр Цыгә иахтынрахыы асцәа рхы хан. Арака адгьыл иашартан, амшын агәы ухыцшылозшәа. Уи аиашара цқәа иузырбоз абна силачырақәеи абахчақәеи иртагылаз, ажь барақьат зәаз азахәа зқәыз алцла харакқәеи ракәын. Аха ари адгьыл зыцсадгьылыз идыруан закәытә дгьылыз имфә зылгаз. Анхацәа рцацхажәкәа зықәгылаз ргәарц тбаакәа реы асқәа зумырфохози. Лакр Цыгә иашта акәзар – икеикейуа ицқьан, амала уи зынза изырманшәалоз аназара игылаз акәасқьа фыц акәын. Уи ашьтахька абахчара тассы изтагылан. Агәашә анырзаадырты, ах ица даатгылейт, апшәма длеирц. Цыгә исас дахь дааизцшит. Еҳабык иацхьа ашта дызталомызт, аха Цыгә ах ица иеацхьа данхырхәа, еицбацас ихы шицхьазоз идырын, Гьыргәал ашта дынташылейт. Ицызгыы таланы ианаизыфә, Цыгә апхьа дылсыжәпан, ах ица дааидххылейт, иеы ағәра ааимейхырц. Арцык даарыдцалейт, асцәа зегь рацкыс иеаз асыуаф дьыжәеихырц.

Аштае иааикәагылейт рызынтәык. Абахча шыказ амацуәа силауатыруан. Цыгә урт азныказ даарылагъежбит, иаарлсаны ахәы карцарц. Исасцәа рымлакра ргәалашәартә икамызт, иаха ирыгәхьааз рацәан, аха шыжыхьак шырфаз иааиуан. Хара имгакәа фыцьа анхацәа ицны дааин, асқәа шыаханы абахчыхь итарцарц нарыдйейт. Гьыргәал иаб иашьа Адықьсандр иеы акәадыр ақәрымхырц нареиҳәейт, аехарцартагыы иадрымгарц днарыхәейт. Зегьы уи инаизцшит.

– Угәы итоузеи, Алықьсандр ухацкы? - фәаитит апшәма.

– Сара сцароуп Аацы шыкоу, - ихәейт егыи.

– Иухәарц иутахи, - иаацьейшьейт апшәма, - уахтынрахыы уцома? Аха сцейцьыка агъама умбартә еицш, угәы иалспаз иузызузей?

– Уцейцьыка беиахааит! – даацшышәырчейт ацәажәара мцхәы зцәымгыз Алықьсандр. – Хазтагылоу аамта зейцпроу убойт. Ауаа ргәалаказаара зейцпроугыы збап, сахтынрахыгыы снықәымлейжытәи акраацуейт.

Гьыргәал дааикәашакъазшәа Алықьсандр ихыфы ааимидейт. Егыи аехарцартахь иеынсехан, азәы дааихьзаанза, ағәра аахиршәан, дыфәыжәлейт. Убри аамтаз ашьхарахь цъара адыд бжыы тахәасза иаагейт. Амш зейцпраз ала, цъара қәеик аеыцшәарын ухәартә икамызт, амала икамлоз егыикамызт рхәон акры здыруаз атахмадацәа. Алықьсандр акәадырае исааирманшәалан, иағәра еиоырса кны, иеы ишьхәа наирбан, иашьа ица иеацхьа иааникалейт. Гьыргәал иакәзар – уажәы илымха итышоуаз Алықьсандр дьыжәлаанза мацәыссимкьараны иеыцшәаз акәын:

«Ҳазтагылоу аамта зеишпроу убоит, ауаа ргәалаказаара зеишпроугы збап...». Уи ихәэз цакыс иамаз ара игылаз иаха силыркаауазар акәхарын Гьыргәал иааста.

– Ари икалаз шыкалапаз уаргы иудыруан хәа сыкоуп, - ихәсит иара, Алықсандр диеащуа.

Ах ица ихәэз акәсымткәа, зегы абзиараз хәа нарахәан, Алықсандр исы ишхәа наирбан, апта дынткәсит. Цытк днаскяхан, исы аныкәаша анирмачуаз. Уи изишуаз рылапшхәаа дхымцыцыт, Цыгә уи днаскьаргарц иштыситаз ыцша асцәа анынаихьоз. Ах иаша имоакәцара иакәшахатымзшәа, ахрейбаркыра шыказ интакәыркәырхын, абжы геи-шхеси инарыхьзсит. Арахьгы мачк асыхьтара лакәуазар акәхарын угәахәыртә, асны икатәаз амцапоура асарцсыехан.

Ацшәа, Гьыргәал диманы, апшәышрпае арымз дныкәтәсит. Егьыртгы цыт-ык латәакәсит. Ах ица адырөгь ситуамызт. Еихьышпәшәа-сипышпәшәа даса гөыцкәак асцәа апта италон. Урт ахцәан ма иаамстацәан. Хатыр зманы еицырдыруаз нхацәакәакгы цыоуки ырыцны иааилон. Арт рхырсы баны, ныхәамзар ак ыкан узхәомызт. Лакр Цыгә иахтыраеы убаскатәи тынчран, уи апхьака игәгәаз сибашьрак камлазашпәа, икалазгы згәы ицхоз цхызк ибазшәа. Гьыргәал исажәо дтәан, уи, ихшыә анаимыгтоз аламталаз, игәы цшқа дтацәыуон. Аиааира згаз рхырсы ччон, агәыргьара ыкәын. Аха иара изы ари иааирамызт. Идтәалаз ирхагылаз азә иеишп ихәащуан, арахь дара зхьышшышаз иакәзамызт.

Нас, данааицхьхьыцх, - арт иара иазцааны аполковник исамгылеит, дара ишыртахыз аруаа ырызныкәуеит, ус анакәха, хатыр икәцаны дырбон акәымзар, ирхагылаз иакәны дрыцхьазомызт. Атакцхькәра лайкәыорызшәа, даатынчхсит зны, аха нас Лыхны ауахәама азааигәара анышә иамардаз анааигәалашәа, ибла цәаакырц агьагымхсит, инапсыргәыца илахь инадикылеит, исааиртынчаанза игәышшқаша рымбарц. Дкәызгаза дрылатәан аамстадуи, аамстахөыци, хатыр змаз нхацәакәаки. Абыржәы гөытцәаала дызлацәажәашаз дитахын. Алықсандр дпсеижьтеи, зынза дзацәхазшәа ихы ибон. Уи рацәак узиахәомызт, ихата ситцәомызт азы, аха иагьа умхәан, иаб иаша иакәымзи, жьрацәрала дизааигәамзи.

Зегь ракысыгы дзацәажәарц иитахыз Иуана Гьагьиа иакәын. Иара ихатәи ажәлари зташәаз атшәара абжышшыа цьара бажьгарак азәы изыкацозар здыруаз апап иакәын. Дабаказишь уи убри аамтаз? Иухәамае зезьцәахыз тамхарц, Анцәа диашьапкуазар акәхарын. Аха усцәкьа мацара акәымзар акәхарын. Иара зегь рацхьазагы Иуана Гьагьиа иакәын, нас дпапын. Уи ижәлар бзиа ибон, ишпәа-иза иатахын хәа ианицхьаза нахыс, ицсадгыл азы ихы деигзомызт, амала башацәкьа ихы таирхомызт. Анцәа имацзура гөыкала дзыккан, аха апхьа иргылань уи ижәлар реизхарае ихы иаирхәарц итахын. Иуцьынцьыз адунеи арбеиара уцстазаара аназкыз, уара утышпәантәалахон, ууаошон. Убри акәхарын уажәы аказакцәа реикәырхара дзапшәаз. Гьыргәал дабакахыз уи апап исынза. Иара дышкәышшаз Кавказ асардар иадиутантс дкалеит, аха ицсадгыл азы макьана ихы хөыцк алымшәацызт. Ихы акәын дзышшәаз акәымзар, ицьынцьынтөык ихацгылара икәымшәацызт. Издыруадаз Чачаа зташәаз акьбазыба акәзар ихы имхьчалар ада цсыхәа изымтоз?

Гьыргәал дшәыргәындазшәа ихы ааицхьсизсит. Уи ахөыцра нацхьсипарц, дызлатәаз рзыырәра исыназикит азныказ, амала адырөгь даахьахөит ихтахөыцрахь, ихата изгәамтазакәа, ацәара иазгәакны инышшәалаз апхыз дшаашьтнацауаз еишшәкьа. Икәыршаны итәаз рцынхәра, ибла ихгылаз ахан аоныцка силауатыруаз аполковник Кониари егьырт афицарцәеи ракәын. Убрака иаразнак ах ица дыоцәырцны, ажәлар рыгәшыра сикәиртәарц илшарызманшь? Издыруадаз илшаргы. Нас ус дзымныкәазеи иара? Ауаа дыршьыр хәа дшәазар акәхарын. Аиаша ухәар иаха иеицын, ас дышкәышшыз дтахар итахымызт, аихаразак дызлияаз ижәлар дапырырхыр – цьанатгы гылартас иоурымызт. Ма ауаа ахьсидгылаз игәы иаахәаны, иаб иагацәа дрыдгылар итахымзу? Иаб иагацәа иаргы иагацәамзи. Иагьа умхәан, иеикажозаргы ргәаг деигранаблаарц уамак игмызт.

Абарт ао-хөышрак сиха цыжәара згоз ихата издыруамызт, амала рыобагы дсеимдырххозар акәхарын. Ус иагьа иказаргы, афицарцәа ртахара есимкәан

икалсит, аиҳаразак акомандакацао дыхъчазар акэын. Аусқәа араанза иназарын хәа зынзак ихы-игәы иртамшәомызт. Уака иказ апсуаагы аспәкәа каларын хәа ргәы иаанамгозар акәхарын. Акәымзар зегъы ажәлар ирыламгылазаауази Зацшъ-ица Заурбақы, Маан Казылбақы, аишьцәа Шьмафи Елмырзеи реицш. Иабатахыз урт рыхәмарра! Ажәлар рықәгылара урт шацхраауаз моашьо уажәшьта иаапшхьан, аха ианалагоз арт аамстадуцәа аполковник ицсы ихырхырц ргәы итамзар акәхарын. Нас, икалаз ашьтахь, даргы амханагалсит. Аус злаз уи нахыс закәыгә хымәацгашьази ишьтырхрыз?

Апта иазааигәахоз иоуаз асы шьтыбжь, мац-мац изхауа, Гьыргәал илымха иаатасит. Цьт-фыкгы өеибаргылакәсит, аебуаө апта дааталаанза. Уи Заурбақы Зацшъ-ица иакэын. Ибла цархәны, ихы изышьтымхуазшәа дызбоз сирыркаауан игәы иаамыхәаз жәабжьк шимаз. Аганахьшәа цъара длатәсит. Зегъы цшын, ицсы ааитсекуазар хәа. Ашьтахь ихала дналагеит:

– Гәдоута игылаз ар хәта иаалыркьаны хнақәлан, ицкьашәкәа иқәахцсит.

– Уаха изакәыхи! – дааихаччеит Тәач Аимхаа. – Уахьнеиз уара уда уаөы ицсы изымгазшәоуп иуцшроу.

– Азастава аихабы Корзун ицсы игеит, - Заурбақы икамчы аникьа абз атыц ашьацраә иланицеит.

– Ес, нас зегъы злапыругарызеи, уаха азә даауцәымцакәа?! – деихаччон Аемхаа.

– Уи шхәа бзиақ неахьигзеит, мшынла Акәа иаарлас дназоит, – ицсахы еибакуан Зацшъ-ица. – Хара хамчкәа сизахгаанза, иара адырра кайцашт агарнизон аихабыраә.

– Хара ишахтахыу мацара иауам, - ихәсит Цьыгә. – Амала Корзун дшәымпыцымцәраар акэын.

– Лзаантә дырра карцахьоума? – Зацшъ-ица Заурбақы реицәажәара аакәирцәиааит, излацәажәоз шицәыхьантаз моашьо: иара иахьынзеихашшаауаз Корзун избахә ихәон, аха мацзак иепныркылоз анаарсыцшәа, уи азбахә цицәсит.

– Мап, - ихәсит Ханашә Калцгы. – Корзун ир хәта ацыхәтәа ицәазар, уажәшьта Лзаа икәгылоу Амзара уахәама абаагәара хәцәымшәо ханыкала, хашьтахька ххьамцшкәа, Акәа хәжәлоит ауп.

Зегъы силкаан. Еибашьрала Апсны знапаәы иаазгарц згәы итаз ауаа Гьыргәал лацшыла иааимидеит. Еилиргаз аус дшазыказ хәа ихәта издыруамызт. Игәы иаахәон ицшынцъуаа абас иахьсидгылаз ражәа еицәакны, дасакала дахьхәыцуазгы рымчкәа мацшьон. Асалдатцәа ашьха иузаәагыломызт, еицхьытта абна иузылацомызт, зкама кьаәкәа тгәыцәаа апсуаа урт азәазәала ирыниартә. Ар агаәа акэын иахьыказ. Урт, ианиааишаз аамтеи атагылазаашьеи цшааны, аекспедиция ашьхаруаа рахь имәацыргон. Ма дара ахьтәаз улеины аибашьра моацугарын хәа указу, уака агарнизон ахьхьчарта гәгәаны еиьыркаауан. Анхацәа ршьянца шәакькәа асалдат рабцар иузаәаргыломызт. Агарнизон асы ирымаз абзарбзанкәа реы шәахашьас иаутарызи? Апсуа ахцәа рхыкәкы хьдаран. Амала уи зауәодаз, иухәозгы захауадаз! Уаргы иуазцаауадаз!

Гьыргәал мчык акәаскьахь днанарцшит. Макьана дызгаб кәыцшын ззухәашаз азәы даапшун арахь. Арт еибырхәоз дшазәлымхаз өашьомызт. Аха лыблақхәа иара иахь ихан. Цъара дшибахьаз акара идырит уи апшза. Лхаәы папшәан. Акасы ньтыркьаны илхаз иазыз лыхцәы еиднакьлон. Ихшыө уи лахь ицартә дыкамызт иара, - асны дызлацшыз зеицшраз имбацызт-имахацызт хәа акәмызт, ас дамырхәыцызт, луанытә дышкәыпсычхауаз еицш, игәы апанза хтыск мнейцызт. Убла иабоз узымчхакәа, уцы ухьцрын. Уцы узынхазар, убла ускатәи амбазар акәхарын нас, ажәыгә уаа ишырхәоз еицш. Убри акәхарын лыблакәа згәситаз. Амала таха изымтоз дшибахьаз ахьныруаз акэын. Лара уаха даатымгылеит: амацуо згабцәа иахьынлывсуаз-иахьяалывсуаз дцакәак нарылтон.

Напызәзәара анырхәоз, Амра азы изаалон. Адрухәа иоагылан, ах импахьшыы ахькнахаз азааигәара айрыз зманы иаапцәыртыз азгаб лахь иааитацкәсит. Апшәма Гьыргәал инапы изәзәарц наиабжьсеигеит, аха ах ица имуит, Цьыгә иашьтахь акэын

иара инапы анизэзэоз. Акэаскъа абарцахьгы апшэма ишьтахь акэын даноыхэназ. Амапурта тбаа ашка ианлеи, атзаеы абынеа атэыоакэа илацш нарыкэшэсит. Атэыоа акыр идуун, акэцэкаггы унадххылазшэа иаразак иузыцхьазомызт, рхыцхьазара рацэан. Уи иапакнахаз ажэыгтэ абымааи ахымааи иудырдыруан апшэма, хашьха бнакэа рсы аламала иуцыхьамшэоз аптэарахкэа рзыштэарыцара адаггы, дышшэахэабы баапсыз.

Зеггы анааоналакэа, утэа-стэа хэа иаимаркзарггы, аханы апшэмси ах ица Гьыргэали акэшэсит. Ацбацба ырваны, агэза ато ируаз абыста алэацэ ахылуан. Акэац агэыблаа ирынцаны иаакэдыргылеит. Итэаанза аишэа зырхиауаз апшэырггы ыкэдыргылахьан. Ачашэ азра ишаеыз моашьо, афэы лахалахауа иуахауан ачыскацартаеынтэ. Анцэа илцха ритарц, цэыцак аашьтырхит. Ажэлар рныхэаеаггы уи инашьтарцеит. Ацхынраз шоуран, рсы табон. Аса хэыцкэа рыла иржэыз цыцхтэи абы иахаггы иаршабон, аха иаразнак абыжэрагь иашьцыламызт, урт уаха шаанза мац-мац ижэуа, иамшьзакэа аадыршон.

Ачашэ рыманы иааонашылаз ацхьа дгылан илацш заахаз ацхэыс еа. Уи дагыцхэысмызт, згаб цшран илымаз. Дыцхэысзарггы макьана уабы дылхымшацызт. Дуаркалесиуан, ацхын шэты, ашьыжь азаза асахахэы ишыказ, Амра аптэахэакэа анаалацхоз сицш. Ачашэ зныз агэыблаа хэыцкэа ахьыкэдыргылашаз лэызцэа инадлырбеит. Еимкьарак сицш, иагыз лбарц, аишэа анааимылдоз, чыдала улызкылымцшуазар, иузгэатацэомызт. Уажэы Лара Гьыргэал ишка, иарбанзаалак гэыцхак лымамызшэа, дагынампшит. Иара ус ачыскацарта шыказ дныоналеит.

Амапурта аптэакэа аартын. Гьыргэал, аптэа дахьыныкэцшуаз, ибон оыцба аецеа шылеыжэтыз. Амацуоы рцыс урт иманы дааоналан, ртыцкэа рзылхны, аишэа инахаиртэсит. Руазэ Гьаргь Ткьецишьвили иакэын. Ицсы нхазаарын. Ах ица игэггы иналсит аитагао уаха дахьыгэаламшэацыз. Ткьецишьвили ихы аноышьтых рылацшкэа ааикэшэсит. Аитагао иблакэа ах ица ирхибаалон акы ихэарц шитахыз. Ажэлар рныхэаеа акэын уажэгы ирылаз, доусы ишилшоз ауаа рызбахэ ихэон, ирыхтаргахьаз ргэыроон, аха амкэыба зынгы азы аанагозаарын, Анцэа дырхылацшит, уажэшьта рхэыцкэа уацэтэи рлахьынца иахьа икэцоз рнапы ианын, рхала рразкы рчацар акэын. Зеггы рхы уахь икан. Гьыргэал, ажбырзы днахэозшэа кайцарц, асаха аакэихит. Ажбырзы дышзаацшылоз, аитагао иахь иблакэа оышьтыхын, ихы ааирцысит, амцхэ имжэырц, аказы дшитахыз ирдыруа. Аитагао, уи шеиликааз иирбарц, «бзиоуп» хэа ихы ааритцысит.

Лашьпахьан. Ацхын цхы зырлашоз Амза аптэагы арлашон. Цьоукы Цьыгэ Лакрба игэашэ иааталахт. Урт еыжэцны ианааонашыла акэын Гьыргэал ианидырыз, амала итэаз аихабыра убарт ирзыцшын угэахэыртэ. Апшэма доагылан, ртыцкэа надирбеит, акы инацхарцгы нарабжьеигеит, нас рнапынца иалацэажэарц нареихэсит. Маан Казылбакьы, Лаз Асазбеи, Мачыч-ица Каинагэи, азныказ еымткэа, доусы иратэашьаз атыцкэа ааныркылеит. Рхэы рнапы адыркаанза, Маан Казылбакь доагылеит. Егырт штэац итэан.

– Ажэлар ныкэызго, шэхацкы сцеит! – аишэа аханы итэаз ихы нарзышьтит. Гьыргэал изеилкаауамызт уи ихы зыкэкыз иара иакэзу апшэма иакэзу. Иара иахь акэзар, избан иара изизкхарыз? Цьыгэ ишка акэзар, уи дахьацшэымаз азы акэызма, мамзар аиласра иара дахагылан хэа дыцхьазазу? Казылбакь иакэзар дшыцшыц дыцшуа иажэа найгзарц даеын: – Шэыдца нагзоуп! – «Избан шэара хэа зихэо?» зынза изеилкаауамызт Гьыргэал. Издыруадаз итэаз зегь рахь ихы ирхазар? «Ажэлар ныкэызго...» хэа акэымзи дагышалагаз?! – лзааи, иналқытааи, лахазааи, калдахэарааи, аспааи, зкь-оык злоу ар еизыргеит. Амзара иагэтылакьу анкьатэи Лзаа ныха иакэыршоу Пицундатэи ауахэама абаагэараеынтэ салдатк ихы изкылырхэхэом. Амэакэа зеггы кьуп. Сгэаныла хашьтахька хьацшуа хакам, хзыцэшэо хамам. Уажэшьта хамчкэа зеггы аайдкылыны Акэа агарнизон иажэахцар халшоит.

– Итабуп! - Цьыгэ днаисирхьрхэсит, апшэмацас акэзу, акэгылар дахьахагылаз азакэзу узымдыруа. – Уажэшьта шэарт, ацбабаа зхарбаз, шэхэы

шөнапы ашөыркы, цөыцақөак шөыжөла, харгыы өбака ныхөаөса роуп ишьтахххьюу, шөсаххышпөыгза, харгыы дасак хкып. Уи ихадоу ныхөаөсоуп. Уи аныхөаөса хақөгылара хадара азызуша иоуп изызкыу. Сара сахбахөапшуала, иуадаөаз аус кацоуп, ихадоу аус акөзаргыы калап иара. Халагеит, хгөы итақөамзгыы хнаркацазар калап. Уажөшьта аангылашьа хамам, избанзар ицегь игөгөоу аусқөа хацхьака ишьтоуп. Ханалагоз хадада хақан ххөар ииашамхаргыы калап, аха иашоуп ухөаргыы улшоит. Нас уажөгыы иаххадоу хөа уаөы дахзымдырзакөа, мөа хзыкөгылом. Ажөлар хадада инужьыр калома?!

Гьыргөал рықөсимтит, аха иахауаз цөеишьон. Абаскатөи ус икапаз мөакөцарак амазамкөа иаөызар, ари хыдаран. Азы анхыцуаз цан шамамыз сицш, ажөлар рымала ижөуцар калозма?! Убри азақөхарын абаскатөи ауаа зындырцөаз. Ари усымзар, арака ргөы ишаанагоз сицш?! Ари машөырзар?! Амашөыр иакөшөаз ауаөы дтахон. Нас жөларык, амашөыр иакөшөаны, атахара ихықөгылазар? Ибгаларц иказар? Еиекаамыз ахөыпрақөа өаццөа-өаццөа ицөыркьа-цөырасуан, иткөацуаз Гьыргөал ихаөы. Илахыгы ацхзы аакөнатөсит. Илагырзкөа хыжжылар хөа дшөан, оныцкала дгөырөөн, аха иеникылон. Агөырөа цөгьацкьа зхызгоз изөыцуамызт, агөалсра ауаа идирбартө рхөон.

– Абзанцыра уоуаит, Анцөа ииныхөаша ах ица Гьыргөал! - Цьыгө иаөа анөышьтих, адрухөа зегьы өагылеит, иара азөзацөык даашьхынцсылеит. Аха ах ицара ацкыс сиҳаны ихөапшуаз ауаа уи итөара ахөтангы ирцхьазон азы, ацшөма дыцшымызт. – Иахьа нахыс уара уоуп хара хах! Ус мацара акөым, уара у-Апсхауп. Хаибашьраө хадара ууыроуп! Ари хақөитра сибашьроуп! – анихөоз, Гьыргөал ашьшьыхөа, изышьтымхуаз сидара дук дахьацаз, ицсы ааитеикуазшөа, дөапызсеит. Иныхөаөса зкызгыы уи изцшра ахөтаны ицхьазеит.

– Ус иамур калап. – ихы ааирцысит иара тынч, амала иажөакөа хьантыцьза. – Шөгөы иташөкыз анагзаха шөыртазом. Закөйтө мчу иахөагылоу шөзеилымкаазацт.

– Иахьа иахөагылазгыы хрыцшөон, - өааитит Заурбақь, - аха хансидгыла ашөых иалахамцеит. Аидгылароуп хара ихагыу.

– Аидгылара хагзам, - Гьыргөал иажөакөа адырөегь ихьантан, - аха хамч хөом.

– Иахьа имхөеи?! – иеиртынчон, аха Маан Казылбақь иахауаз изычхауамызт.

– Иахьа сысасцөа сасдкыларыла ихазхадымкылеит, - Гьыргөал аишөа днадцын, абарцахь иөынеихеит. Даатымгылазакөа длалбааит.

– Ари икаицо закөи?! – дааччеит Заурбақь.

– Иарбан сасцөоу? - өааитит Каинагө Мачыч-ица. – Дара ацшөмара ркызар, иара иаб иахтынраөы саспас дахзааргазар!

– Иахра изырхынхөны, Апсхара хзырөыцуазар хөа хаөуп, ари стахым ихөозар, изуугөышьбарызеи, - даахьацссит Шьакрыл Наурыз. – Ма изеилымкаауоу?

– Дычкөыноуп макьана, дшөагөышьоит, аха хара хицагылами! - өааитит Шьпагө Згана-ица.

– Шөымццакын! – ацшөма урт иртынчырц днарылацшын, ах ица дишьталарц, дындөылицит.

Гьыргөал аназара аанда дадгылан. Цьыгө дмыццакзакөа дааизааигөахеит. Ацшөма дшааиуаз Гьыргөал ибеит, аха уи ишка дхьацшуамызт. Имала даанхарц итахын. Азөызацөык уажөы иибарц иитахыз адырөегь Иуана Гьагыиа иакөын. Арт уаөы иеихөарц итахымызт апап диөцөажөарц иитахыз. Уи диқөдыршөомызт, излауазаалак ихдырцон. Иуана икалаз дақөшахатмызт. Жөларык иртрагедиахарызшөа ибон уи. Ицөажөашьа ус акөын ишыказ.

– Гьыргөал ухацкы! – дааидгылт ацшөма. – Хлеип аоныка!

– Уажөшьта уахь леишьа сьмам, - арцыс иеиртынчуамызт.

– Ужөлар умыргөаан!

– Икасцарызеи?

– Зегь рацхьа, аишөаөс утыц аанкыла!

– Нас?

- Нас аускәа ацхьа ишцоз амәа инькәлоит.
- Ажәлар хыс снарутоит, аха иҳалшари? .. Исылшари сара жәларык рхыс?
- Ус сукәгәыцуамызт. Ажәларгы ас иукәгәыцуам. Бзоиуп нас. Уара настха угылазаап. Иахьа икалаз убсит. Уажәшьта ажәлар ирызцшуи?
- Сара шәсызцааны, аус мәапыжәгама?
- Уара хаумазцааит, аха Ацсны ахра ацәызыр хтахым. Ацсны ахра иахьа хара хзын хәынтқаррак иабызоуп. Цьара хәсахык зхәо дхамазамкәа хкалар, акыр хапсахома?
- Уажәшьта усгы ахәынтқар иәацхьа хабзарзы аңеишьа зыкалом.
- Уи хагыишьтазам. Уаб, уи иҫы иамуашәа аниба, асултан иахь дхьацшит. Уи инапацака акаларагы хәхәом, аха ицхыраарак ххы иахархәароуп. Хажәлар азбжак усгы уа икоуп.
- Иухәо закәи?!
- Иахьа икацпаз анаәс даәа мәак аабом. Еицгу узыцшаауазар, хуцныкәап. Амала, уажәы амапуртахь урызңси, угәы итоу уа ироухәап. Иахьцалак иаахцәаны акы узбаанза, зегы цкьа урызхәыцроуп. Уара ахыс укаларцаз, ажәлар рхы иаңеиҫсит, иубоит, уажәшьта уара ахара урцәымгылан. Абри ауп сара иуасхәо.
- Акәа агарнизон хнапәы иаахгароуп рхәсит, излеилыскааз ала. Нас убри кацашьас иамоузеи хәа азәыр дазхәыцу? Мчыс ихамеи хара?
- Ақытақәа рахь ауаа шьтын ахәымехан. Уацәы ашьыжь инаркны идәыкәлоит амцакәа. Мцаццхьаза абцбар гәгәаны ирымоуп. Абзарбзанкәа хамам, аха агарнизон хнапәы иаагар, уигы хаусит... Уацәы Гәымста ирны, Баалоу адәәы ихартәоит. Дали Цабали ресизганы агака илбааусит. Акәа амацәаз итаҳкусит. Амшын зацәык ауп мәас ирзынхо. Аха агарнизон ыкәыргартә еицш гба роуам. Ацхыраара аарышьтаанза, агарнизон анахк, хшәартахом.
- Цьыгә ухацкы! Шәарт, абра сизаз, шәгәы излаанаго ала, абас иаармарианы ахра шәзышьақәыргылома?!
- Гьыргәал ашацахәа амапуртахь иҫыңсиҫсит. Уи дихьзаны дивагылсит Цьыгә. Рәыцгә абарца еицәыхәнан, ашәхымс ацхьа Гьыргәал дынхьцит, ухагы дацымгылазакәа аишәа аханы дңеит. Цьыгә исацәа иртәарц игәы иаатәикит, аха Гьыргәал акы ихәарц шитахыз ибан, дааивагылт, нас иаразнак дааицхәыцааит, ах ица ацәхара далагар хәа дшәаны. Ус инькәашаз ицшра акәын уи имаз.
- Шәтәакәа, дадраа, шәтәакәа! – ихәан, ихатагы днатәсит, ус ала зегы иртынчырц. Гьыргәал инапы ааникылан, длаигәсит длаиртәарц. Уи дантәа, зегы ртыцкәа аалырхит. Нас акәын Цьыгә еица даныәагылаз. – Уажәшьта, Гьыргәал, ухацкы сцит, - иаәа аашьтихит ацшәма, – уара хара х-Ацсха уоуп.
- Иашоуп! – ихәсит Маан Казылбакь.
- Уара уахьцо харгы хцоит, умәа хамшоуп, – ихәсит дасазәы.
- Ааи, хаймәалацәоуп! – әааитит Зацшь Заурбакь.
- Уара уахьцсуа, харгы хамцсуеи! – дагыәацкәсит Шьакрыл Наурыз.
- Аурыскәа хара хазрабашьуам, – әааитит Гьыргәал дахьтәаз.
- Харгы хмачым, - ибжы ааиргәгәсит Цьыгә.
- Арт ирымоу ар цыхәацәарадоуп. Хәцахаанза иаарышьтлоит. Шамиль ицыхәтәа зейцшрахаз шәгәалашәыршәа! Ар зыкыу сибашьроуп, даәа уск рымазам. Аибашьышьа есымша ирцоит. Хара хабцбар зхаркуада? Анхацәа?
- Умпәан! Ишыдыдуа кәа ауам! – әааитит ацшәма. – Ацсны зегы ашьапы икәхаргылоит. Иара уара иузычхару хаз агылаара, ужәлар хуцагылоит, уаххагыла хәа ианыгәацәыгәацәо? Ухақәшахатха, Ацсха Гьыргәал!
- Ацыхәтәанза гәыкала изыказаашаз алацш змаз ауаа рыблакәа гәацәыгәацәуан. Даргы рышьтахькеи рацхьакәи акы иакәгәыцуан. Урт ргәыцра еижьагазаргы, хьацшьа рымамызт, амца иацәшәаны азыршы итацалаз иәызахон азы. Анахьгы арахьгы еицшны ашәартә иантагылаз аламаталаз, ужәлар узларыцәхьацрызи? Икасцарызи ихәозшәа, Гьыргәал инапкәа ааирхахсит, ихгы лаикәасит.

– Анцэа уиныхэааит, Апсха Гьыргэал! - Цьыгэ иаёа атуан ахь доахсит.
 – Аха-хаи-раа! - ёааитит Заурбақы.
 – Аха-хаи-раа! – иааиддырғызит зегьы. Цьыгэ уаха мхэакэа, иаёа тарцёны
 иныкэйргылеит.

Гьыргэал иныхэаёа ахьынзаркуаз, ажэа лцшаахла ихцэажэоз данырзырцоуази
 данырзымзырцоуази еикаран. Игэи-игэи силадшуа, сеёагылаз ахёицракэа
 деимархха дрыман. Жёлар рхадаёа сизаны Апсхара иртеит, аха уи ианбанза
 иатэашьахарыз издыруамызт. Ах и-Апсхараз дыкэцозар акэын, изымтоз мчыла
 ирымпыцихыр, ахьчашьагы дакэшэон. Уст хамтас хэа иааиддыркыз ауаёы
 изыхьчозу изымхьчозу ахэара цёган. Иаб Ахмытбеи ахра изтаз хэа ицхьазаз ацар
 иакэын. Ахмытбеи иацхьакагы Апсны Урыстёлла иадырцазижьтеи, ахра зауаз
 ирызтоз ахёинтқар иакэын.

Уи ус шакёыз Гьыргэал ихдырраё ишьақёгылахан. Ахра зыртаз инапацака
 иказ адгьыл икёынхозгы иара ихьыцшцёаны иаанхон. Уажёы урт ахьцшцёа «хара
 хара хауп, ххы хакэитуп, ахасгы уара уалаххусит» анырхэа нахыс, дара рхьыцшра
 ааста, уара ухьыцшра иаха ицёгэахозар акэхарын. Ус акэзаргы, ас иабанзанеирыз?
 Ари ихадаз зцааран. Амала урт зегьы цыхасса икёызцоз даса хёицрак ааизцёырцуан.
 Уи ала мацк угэы укычыртэ икан. Уи иахьынзаиатэашьазаалак, мышқёак ма енак
 иадамхаргы гёйкала дыззыказ ицьынцё аёы дахан. Уи иакёурзлакгы иацсан, ухата
 упстазаара акэзаргы. «Амала, бгахёчы анцёицёы бгаду кра ицон хэа хзырхэо
 хаанхарауп ахьымзг анаага», - даахёицт иара, аныхэаёа ацыхэтэахьы ианнеишаз.

– Итабуп, - ихёсит иара зегь рашьтахь доархацгылан. – Шёыгэрагара
 сапсахааит, - хэагы наципан, дасак ихэакэозар хэа ишыцшыз, иаёа нтарцёны
 иныкэйргылан, длатёсит.

– Аха-хаи-ра-а! – доацкьан, инапкэа ёышьтхны, ибжы ётицеит Калбалат
 Маан.

– Аха-хаи-ра-а! – инацдырғызит амацуртас аишэа ицахатэаз.

– Ах имазароуп ах итарчеи! – ихэахт Калбалат, абжкэа анааикэтэа. – Уацёы
 хжёылозар, иахьа имазароуп ихатёы тарчеи.

– Ааи, - дакэшахатын Цьыгэ. – Уажёицёкьа уи еикэхаршэароуп, -
 дындёылцит. Иаарласны дымхынхёит иара. Данааиуаз, силарены иикыз, итыц
 данаахагыла, иааицихит. – Стэа! – налызеитит ачыскацарата шыказ. Уи
 данааонашыла иикыз аба лара лахь инаирхсит. – Анапы гёылырффаны абри аба
 иадзахыланы иахьыкаца! Нас Апсха итарчеи хиоуп хэа ицхьазоуп.

Уажэранза Гьыргэал ихшыё зшишьтхьаз арака дтацазаарын. Игёы мацзак ак
 налакьякёсит. Лара лабхэа иааимылхыз аба лыманы, лыбла шьтымхзакэа
 днахынхёит. Даса цёыцакэак аарылсхан сицш, атаца кёицш, атарчеи лыманы,
 даахынхёит. Уака ианыз аёатыц иара иалиаазшэа иакэзахын. Апсхара
 аиташьақёыргылара иатахыз ацаскэа зегь уажёицта инаган хэа рцхьазозу
 здыруадаз, итэаз, сихабы сицбыла хэа инеибарцшны, адырцоены аус дукэа
 ирзышьтаз инарёицганы, агылара реыназырккёсит. Ацыхэтэан Гьыргэал ицшэма
 ичеицьыка днакёныхэан, доагылеит. Еимкьарак ихы иархэаны, Гьаргэ
 Ткёеицшьвили ах ёа даайдгылеит.

– Бга зцылаша! – уи гёйкала даайдныхёалеит.

Гьыргэал игёы мацк иалаканы, днаиатабит, аха ибжы ицшреи ирылжжуан
 дызташэаз макьана цкьа ишизеилымкаауаз. Аитагаё блала мацара днацшаацшуан,
 иаарласны уаёы даарыдымгыларц. Цёоукгы арт рымацара иахьаайдгылаз
 шыртахымз рылацш ианубаалон, аха Апсха ёа иахатыр баны, уаёы
 дырзааигэахёомызт. Аитагаёгы еиликаар итахын уи иахра игёы азыкацёкьазу
 иазыкацёкьамзу. Ихёицракэа бжьяжён, ицкьаз силкаарак ахьимоуаз азы. Уажёи
 исихэарц игёы итазгы дшазнеирыз издыруамызт, арахь ишакэхалак иамхэашьа
 имамызт.

– Утаца ду Лыхны дааит.

– Ианба? – Гьыргэал идырт Алыкьсандр Чачба ицхёыс шлакёыз.

- Лара дааит, дук мырцыкәа, саргы арахь сааргартә еицш сеакәсыршәсит.
- Алыкъсандр Аацыка дцсит, ларгы уакәын дахыказ, нас сиқәымшәазсит?
- Еиқәымшәазсит. Анхацәа а-Кониар исагыларц ргәы итоуп хәа шаалахазцәкьа, амәа дықәлазаап.
- Илбази илахаз ирхылхәааи?
- Ари халанцәарц хәкоуп лхәсит.
- Ус акәзаргы калап.
- Излауала агенерал-губернатори асардари ргәы ххымшәартә икахцароуп лхәсит.
- Уи кацашьа амам хәа сыкоуп.
- Зегь рацхьаза, лхәсит, асалдатцәа ауахәама ионыгатәуи, кьыс рмоукәа.
- Ус лара илзыкацома?
- Лгәы итоуп, илзааигәаз цьоукы драцәажәсит мазала, ирфаша рзынарышьтырц.

Гьыргәал Иуана Гьагьиа дааигәалашәахт. Уигьы лара дьлымцхраакәа дкаларымызт. Тқьецишьвили убри адырра ах ҕа илымха итишьырц лара лакәын даазышьтыз, уи атәы Алыкъсандргьы исихәарц дцас идын. Лара илтахын Тқьецишьвили, аухацәкьа дхынхәны, ахцәа ирзбаз леихәарц.

– Уара уахь узыхынхәзом. – ихәсит Гьыргәал. – Мазажәак шхәбжьуго еилкахоит. Уи бзиара алцуам. Хажлар храгацәоушәа хәилыркаар стахымызт. Уи адырра сара илыстоит. Уара ушиашоу абраантәы Акәа уцароуп. Аацы укыдымгылааит, - аамта урзуеит. Алыкъсандр уацәы усгы сара дызбоит. Ашьыжь шәкәык уоуртә икасцоит. Убри шурталак, ушзахәо уца! Ашәкәы агубернатор икәшәароуп.

- Акәа сцартә еыпгас иакхцои, сыезаны сцару?
- Мазала цашьа умазам, - даахәыцт Гьыргәал. – Ара уаалси! – ихәан, Цьыгә иахь иҕынеихеит. – Хатыр зкәу апшәма. Угәы иаанагара сыздыруам, аха аитагао Тқьецишьвили Акәака дымхынхәыр калом.
- Ас ццакырас икалазеи? – иаацьеишеыт Цьыгә.
- Чкатуа уа дсызшшуп. Уацәы уи иаб иахь хәиццарц хакан. Сара аихаразак сзыцәшәо сабаззеи иҕы икоу сахәшыцәа баандаоыртгәыр хәа спәоит.
- Урт ирхароузеи?
- Сара сусқәа рызхәыцраз мчы смоурц.
- Ыҕы, еилыскаауеит ауаоы шасра рурц.
- Макьана урт раха рымазам, аха, уи рыхшыо азцаанза, Чкатуа иахароуп аусқәа зеицшроу. Нас цьара ицәахып, ма мазала арахь исыкәшәартә икаицап.
- Бзиоуп нас, - дакәшахатхеит апшәма. – Амала уаха апхагәтан...
- Иауеи апхагәтан? Иаргы дкараха дыкоуп, ицсы ишьбар, ашьыжь амәа дықәлап, сык изыцшаазар.

Цьыгә арцыск дааицхьан, Тқьецишьвили днаицицеит, иуапа итаны, аццла ацака дирцәарц наидцаны. Гьыргәал ихатагы дкара-уараха дыкан. Уи имацара зацәык иакәын асасцәа рҕынтә уи ауа акәасқьа иацаиаз. Зоны хараз зегьы адәны ицәсит.

Цьыгә ах ҕа диманы асасаирта дахыюналаз, атаца дьонагьежьуа аилыргара даҕын. Цәамтха иоурц днаикәныхәаны, Цьыгә дындәылцит. Иааизынхсит Гьыргәали атацеи. Лара, уаха иара дизхьамцшкәа, аиарта ааикәылхит. Ахчы ааиҕкааны иныкәылцит. Ашьаршьаф кәца, ашәарах сахьақәа идырганы, иныкәлыршәсит. Даахьахәит иара дахьтәаз, ишьацақәа ишьылхырц. Иацхьа длакәын, ишьаца ашьхәа лкырц, лнапы аҕаныналырха, иара лнапы ааникылеит. Лара лнапы ааимпыцылжәаан, лыцқьара лкьашьызар иаоызаха, иаалгәыцалыргәгәсит. Ахышә ахыгы днацшит, адәахьала азәы дрызшшуазар хәа дшәаны. Апарда аркымызт. Аоныцка ацәашьы иаха иарлашон, аптәс актгы убартамызт.

– Рамса! - җааитит иара. – Бзыршәзәи? Сыбзымдырзеи?

Лара ләаалыртынчын, ишьапатәи ишьылхырц адырәөгь лнапқәа рьынарыхсит. Дара ишьхра цөгъахсит, аха иаргьы иаха ируадаоуан, цытрак иааищынхарц, иитахыз ләихәартә еищ. Иналырқьашәа днаиҗащлон лара. Лтәымта дтагылан. Апцхәыс хәәра макьана иаалымхәащызт. Цакатәи лыблацәа зацәык ирыцагьежәашәа лхәсы апщра апқьыс еиқәан. Уи лнымаалозшәа ибеит. Лхы анобышьтылхлак акәын иара улацщ ианаапашәоз. Адуней агәыкра зьықәыхәхәоз ләапцхәа асынкыларагьы уадаоын, зшьа аилашымта итагылаз изы. Ихы игәахшәартә, ицстазаара есьены дкыдызкьоз иреицәаз амшқәа руак дахьтагылаз, иреицгьыз агәазыхәара цагәуан акәымзар.

– Рамса, - ихәсит иара. – Бабаанагәи арака?

– Иумбой, уажәшьта арака сацшәыма цхәысуп, - лхәсит Рамса.

– Саб ихан баныюнырга, бабацеи?

– Уажәтәи сабхәа ах днацәажәан, симихәхаит, сабгьы имазцаазакәа. Абрака сацуоын. Нас... зегьы абас икалеит, - Рамса изиацк ааишьылхын, иналыргьылеит.

– Нас Цьыгә тацас битәххсит?

– Ааи, уи даараза сахатыр ибоит.

– Избан акәзар, бара бхата уи бацсоуп, - Гьыргәал, аобатәи ишьапатәи ирласны инаишьхлырцәартә, ишьацәкьарақәа ааириашеит. – Бымацушьа иахьа избазма. Бказшьа иахьа игәастама. Зегь рыла бсирын. Бзымбеижьтәи, сихагьы беицгьан, бысзымдырырц акы аасыгымхсит. Уажәшьта схала сееилысхуеит, бара бца, бусқәа кабпалап. Даса згәбк даабышьтыргьы калон, шыта бхала асасцәа еилыбхуа-асакуа – изыбтахи. Амала бахьааиз бзиоуп, усқәак сзыкабцар стахьуп. Аиашаз, урт мазатар стахьуп.

– Сара сыхиоуп, ах ухацкы!

– Қьаад бгьыцқәак стахьуп, сызлаошагьы нарыццаны, - анихәа Рамса днахырхәаны дындәылщит, лыенымырхакәагьы даахынхәын, Гьыргәал дзыхәаз акәардә хәычы дааханы инықәылщит. - Уажәшьта истахьу, - дааирзорит, - стаца ду, бара дыбгәалашәоит уи, Лыхны дааны дыкоуп. Уаха дыбзыцшаарыма?

– Дьыцшааусит, - лхәсит лара, мацк данаахәыц.

– Уи уаоы изымдыруазароуп.

– Ус иатахызар имазазааусит.

– Ишпакабцой?

– Саб дычмазаоуп. Дышьтоуп мызкы аахыс. Дызбарц сцоит, хгәыла цкәынак даашьтыхны. Аоны ирзымдыркәа икам уи зьы дыкоу. Илзызгой?

– Илабхәоит саб иашьа Аацька дышцаз. Уи уахь усқәак имоуп, лара дьыниарц илшазом. Ауахәамаҗ аказакцәа рьырцәахит, лара илдыруеит. Убарт рцсы нлырхароуп. Илахәа хус ус ишатахьу. Урт дәылганы Гәдоутәка икылылгароуп. Апхәа иакәыртәаны, Акәакәа иргарц еиҗылкаароуп. Ибахама? Излауала рцсы еиқәырхатәуп. Уаха акгьы лабымхәан.

– Бзиоуп.

– Ашьыжь хәкәцусит. Убранза бзаару?

– Апшара иаманакаанза схынхәусит.

– Бшыхынхәлак саарцшы! Ибахау – бхала саарцшы!

Рамса дындәылщит. Гьыргәал иеааилихын, ахышә ацарда нацьраиршәит. Аиарта дныкәтәан, акәардә ишьамхы иаакәкны, абгьыцқәа ааирееин, агенерал-губернатор иахь ашәкәы аора исыназикит. Икалаз, дыррак ахасаб апщра натаны, иоит. Уамакгьы иеадимырхалеит. Абгьыц ихчы инацеицан, дышьталейт. Дзыщәомызт. Икарахара сихагьы ицсы инаршьомызт. Ибла ихгылаз аенытәи аибашьракәын. Ашьыжь зьырхатаны абцыхәа ирацәажәоз аполковник Кониар уажәшьта дыкамызт. Уи ускатәи игәхьааугарымызт, иузхымгоз уи уаха дкалары дахьыкамыз азхәыцра акәын.

Ашә шаадыртыз иахаит Гьыргәал. Уи убас ашышьыхәа иаадыртит, зынза ицәамыз иакәын акәымзар, мацзак зылацәа ааикәызыпсахьаз изгәатомызт. Иааоналаз лшыаәкәа реихгабжь гомызт. Иара ибон Рамса лцәаара. Имаәәкәа акәардә иаакәылхын, изиаккәа аашьтылхын, дшааиз сицш, амц цыруазар дацырхагамхартә, дындәылцит. Уи имаәәкәа цкба-шәкба ашыжь изаалгон. Ус иацын. Амала лара ауа амоа лыман, амаәәкәа ртыц рыкәцара дабахьзарыз? Ләызцәа рнапы ианылпазар акәхарын. Ах са ихата исапхьа изымцәахит Рамса лхала имаәәкәа лрыцкьарц шитахыз игәапа ишаацхаз. Цәгьала дигәацхон лара. Лнапкәа имаәәкәа иахьыркьысрыз, иахьсеипхьылшырыз, иакара ицырцарызшәа ибон. Иахагы игәкажыган дасазәы лнапы иахьанылцоз имаәәкәа ртыцкәцара.

Иаарласны ешытьбжькәак иахазшәа даакалан, доагылан, апарда мацк дахазшәа иун, ахышә дынкылцит Оыцәа асцәа ашәа интыщырц агьрыгмызт. Ацхәыс кәадыр иантәалан, ацхьа игылаз хымпада Рамса лакәын. Лымала Лыхныка амоа дахьаныз игәы иаацхсит. Иаргы длыцзар итахын. Дшәартаны дихьчарц акәмызт, дзыхьчашаз ауаоы усгы длыцын, аха иара дизааигәазар цәгьа ибомызт. Хыбааракгы ааизцәырцит. Лара иахьа дахьикәшәаз мацк даарсыхсит иара. Уажәшьта дихаштуазар дихаштыртә аамта цахьан, аха ахәычра иацыз иназамыз аилкааракәси ицкьаз аизыказаашькәси ауаоы ицы ахьынзатәз иижәуаз азыхь иаоызан.

Рамса лаб дышьянакәман Уи, ах Ахмытбеи изааигәара ихы иархәаны, ицха ахтырасы амацура дазикит, лхәычрацкәа данынтысуаз аламталаз. Ахтныцхәызбарапкәа лыпсусит хәа, зегьы лыхәацшуан. Дхәычы аахыс аусура лыларсын, арахь дызхащыцхьаза атеитш бзиа шьтылхуан. Лаб мазала длеигәыргьон, мазалагы игәы дтачон. Избанзар ах ипа Гьыргәал ахтырасы данаакала, Рамса длыцрыцуамызт. Ешыаки ехәшыаки рахасаб ала акәзу, сеоыцкәак рыбзиабашьа акәзу ирыбжьаз аилкаара уадаохо мацара ишнейуаз, ахкәажә арт реизааигәашьа дацәшәо далагсит. Уи ах илымха итылшызар акәхарын, Ахмытбеи, иуқәа дырхашәаланы, ахтырасы данаанхоз, блацыхәала Рамса длыхәацшуазшәа ибсит Гьыргәал.

Иаарласны ах ишынакәмара дакәыцит Рамса лаб. Уи зыбзоураз Ахмытбеи иакәхарын. Лаб дааилон, ахгы уи дшызыкац дыказшәа, ихы моацигон, игәы ицәз абуудыруаз акәымзар. Дук мырцыкәа, ах ипа агенерал-губернатор иахь дыштит, ицара иащарц. Гьыргәал изыхьантан ахтныцхәызба лныжьра. Иан «умаахуеи, зынза уцома» хәа лпа длыжьжьахуан. Иаргы, Қәтешь дахьынзыказ, знык ихынхәра дахгәакуан. Дангьешьы Лара ахтыра дыкамызт, дахьыказгы уаоы иаимхәсит. Уи ахгаразы акыр ицхрааз ибзыцәашьа Чкатуа иакәын.

Ус мац-мац лара дихаштгәышьсит. Ускан лара лымацушья згәацхаз Лакр Цыгә дигазаарын, арака ащәмарагы лыпстазаарахозаарын. Цхьака иуцеицшхарыз уаоы изымдыруазаарын. Уажәшьта еилкаан Гьыргәал иани иаби Рамсеи иарей реизааигәара гәыкала абзиабарей назатәи аибатаххарей рызцәырнагар хәа ишацәшәоз. Нак-нактәи ицсынцрасы цьара ицырхагамхозар ицхраарын хәа зынза ирцхьазомызт, уи идырыз усын. Гьыргәал луанытә даакәыцсычхәит: иарей ларей сицкандаз, даеа цынцрык абситахыз. Изитахызеи ауаоы абаскатәи агәакра, ашыа каршра, аилибамкаара, аизгыцра. Ацыхәтәан – аиагара. Ари зегьы зыреиауаз азәы инапацака дасазәы дыказар ахьитахыз акәын, дзустазаалак дышнейуаз зегьы дырхьхәхәозарц ахгәакра ахьышьтихуаз акәын. Иара изитахызи абарткәа? Дзыкәшәкәаз рышьтахь еиликаауан Рамсеи иарей ацстазаара ду роурц шрылшоз. Лара дасазәы дизыцхәарахсит. Урт рхьбра апака дахьиаз изымхакәа, игәацанза итихәаауан лара бзиа дшибоз, дышлызгәакуаз. Аха...

Аха дааигәалашәсит асардар ихақым ицха. Уи лзааигәара дахьынзыказ, лара лакәымзи адуней асы иреицәеишьоз?! Лара лакәымзи мрада ицхоз, мзада икачоз! Уажәшьта урт реизааигәахара ицакаларыз? Иара ижәлар амчра иаәагыланы икәгылсит. Ижәлар ирхагылаз иара иакәын. Ус анакәа, лара лахь уаха цашыа имамызт. Лара арахь дзаашамызт. Асардари иарей еицацәахахьан акәын ари

иаанагаз. Уи иара дизиааишамызт. Ус анакәха, ах ға изцшызи? Ацсхара ацынхәрас абахта. Азы хцара! Иаб иеицш... Лара илылшпарызма изцшра? Иара диццарггы лтаххарызу? Нас иитахыдаз, мшәан, Гьыргәал, ахақым ицқа лакәзу, Рамса лакәзу? Ицстазаара шынеибакәыз ишеилацатаз еицш, ибзиабараггы бжяжьон.

Асардари иарси аиағара ахьрыбжялоз, ихы ианааташәа нахыс, даара дацәшәсит. Цхьакатәи ицеицш ихазырштүаз ари аус ихәыцрақәа зеггы неицхьнарбсит. Иаб ихгара уи инапы шалакьяшпыызггы, асардар Гьыргәал ибзианы дизыкан, ма ус игәы иабартә уи дныкәон. Аиҳабыра ианакәызаалак рхы уахьынзадырхәоз акәын уаныртахыз. Жәытәнатә ус иацын. Цшы-шықәса рацхьака зны Ацсны ахра амхра иазхәыцхьан ахәынтқар ичынуаа. Ускан Кавказ асардар, ах Бариатински, уи дақәшақатымхсит. Уи ибон ах Ахмытбеи ижәлар инапәсы иаағаны ишимаз. Ацсуа жәлар азбжак, аиҳаразак асазқәа, иқәпны мхацпыр ианцоз, Ахмытбеи инапәсы иказ адгьылқәа ирықәынхоз иакәымк димыркацсит. Насггы Ацсны акәша-мыкәша иказ ахрақәа ихәатәы ахарцон. Бариатински идыруан, анапхгара анапәсы данааи, Ахмытбеи ахәынтқарра иахәашаз аусқәа моацигарц дшыказ.

Ах Бариатински ицынхәрас ах ду Михаил Николаи-ица сардарс данаарышт нахыс, Ацсны ах Ахмытбеи иусқәа цәгьахазсит. Асардар еыц Ацсны ахра иахәтаз зеггы нанагзсит, ахәынтқар инапхгара аргәғәаразы иканацапшаз канацсит, уажәшәта уи ах изинқәа имхзар, Ацсынггы ахыз ахыхны, агуберниа иакәшаны икацазар, ахьыцшырма иамаз зынза иацәызуан, анапхгара аусқәаггы иаха иманшәалахон хәа ицхьазсит. Ах дахыргеит, иусқәа зеггы еыц иапырцаз Акәатәи акәша аиҳабы инапы ианырцсит. Иалци? Ажәлар рыларкәра залымшсит. Азиас амәа укырц уалагар – иауазма, ихыцуан. Амала Гьыргәал идыруан ахәынтқар ир ирааира ацсуаа ишрылымшоз. Игәы иаахәон ижәлар ахьзидгылаз, иара аҳас дахьалырхыс, ржәытә еиашәа иахьапырхагахаз ахьыртахымыз, ахьыцшырмаз иахьықәпоз. Аха ақәцараз иатахыз амч уалаказар акәын. Акггы иацсартәуамызт ицбынцъ хәычы. Иарггы ицеицш цәгьахарын. Асардар уахьынзаихәоз акәын уахьынзеитахыз, нас дуеигзазомызт. Ахәынтқар имацуәа иртахын Гьыргәал рымац зуа иакәны драазарц, аха ианамух – илырхызи.

Ацхын цхы кьасқәак иреиуан. Иаарласны ашара аеазнакуан. Арбагьқәа инеилацса-аилацсаны еиқәсыртуан. Гьыргәал дзыцәомызт, ихәыцрақәа еишпәсеибаца иааиуан, арахь асны итахаз ибла ихыцуамызт. Мачк иблацәа ааикәимцсарггы, аашар ицынгылаз амәа изышпәтхрымызт. Уажәи-уажәи ацәара иеазикуан, дзыцәомызт акәымзар. Усггы иауамызт хәа, игәы каршәны дышшиаз, ацыхәтәан, иара ибзоурамкәа, илацәа ааикәицссит, дынтахәахаа дышәсит. Данаадырцшуаз, абыржәыщәкьа ацәа дынтанагалазшәа акәын ишынырыз, арахь ацәылашара аеазнакхьан. Иаапсара ааихнахәахьан, даеа цытрак дыцәар, ускатәи ицсы изымшпар қаларын. Иагылаз Рамса шлакәыз аниба, дналыхәлаччазшәа иуит, ларггы дцышәырчон, атак акәхарын илитаз.

– Ашыжь саарцшы умхәази, - лхәсит лара дразза.

– Бахьцаз икабцеи?

– Ах удца анагзара дазхиоуп. Хымцада рцсы еиқәсырхоит лхәсит.

– Баб дышцакоу?

– Сыздыруам, - лылахь ааикәылцсит. – Уамак узикәгәыцуам.

– Рамса, - иара ихчы ашәкәы аацихит. – иаха, бабхәа иуапа зманы, ацә ацака ишпәталаз аитагао абри сызита, даабырцшуашәа кацаны. Иарбанзаалак уаха лацшықәцарак азәы ибзимуроуп.

Рамса ашәкәы ааимылхын, днахынхәит. Гьыргәал инаәсан иматәакәа акәардә иқәын ицқьа-шәкьа. Иаарласны иеаилсеихәсит, ахышә ацарда мачк днахсит. Апцә ацқарае игылаз ацә цла шыказ днеиуан Рамса. Зуапа иқәиаз цыт-оык днарывс-аарывсуа, Тқьецишпвили днеихагылан, ларгьа напала ижәоахыр мачк иаалырцысит. Гьыргәал ибартамызт ашәкәы илтазу илымтазу, лара иаразнак дахынхәит, дыццакны ахышә даннавсуаз, лыбла ццқақәа оышпәтылхын, идца шынагзаз илырдыруазшәа, днеисацшит. Тқьецишпвили дцәыха-жыыхо, ацәа дзалымцуа

иҗааихсит. Аухантәарак лацәааихьшь казымцаңыз Рамса, асынтәи амш дьщцараза дацыларц, ашьыжь доагылазшәа, айрызи ашьамхкәыршәи лыманы даацәырцын, айтагао иҗы илырзәзәсит. Цыгә абарца доалбаан, зегь рацхәа идырсыхаз асас диманы, амапуртахь доыхәнеит. Какалк иркны, амәа дыкәцатәын. Гьыргәал ахышә даадцын, иҗааирссит. Уаха усгы дзыцәомызт, ауадаә даалеиссит.

Айтагао акрисицаны амәа дныкәырцаанза, Гьыргәал имаза ицырхыр хәа дшәон. Нас асыуао ашта дынтыцны, амәа данныкәла, ах җа игәы ицхон. Ижәлар итиуазшәа игәы инаҗон. Инапы злеикрыз дакәымшәо, ауада дыонан, абахта иташәаз диоызаха. Ишәкәы ианыз хәыц-хәыц иааигәалаиршәсит. Икалаз атәы ааркыәны ихәан акәымзар, уаха акгы анымызт. Икалаз усгы иара идагы ирахауан. Нас ихы-игәы зпижәарызи? Гьыргәал иламыс асацхәа ихы злаҗихрыз дапштан, иагыицшааит.

Адәахы асызәзәара иаҗын. Иаха ацшәма итаз ракара ыказамызт ашьыжь. Урт рыдцакәа нарцарц, аишәа ианыоахыц нахыс, рымәа икәлазар акәхарын. «Абри Цыгә ичкәын дзыкамишь? – Рамса лхаца дааизхәыцт иара. уи дзеицшраз ибарц итахын. – Инапы уск анырцазар акәхап». Акәаскыа ацхәа силагылан, ах Гьыргәал изпшны. Цыгә доыхәнаны уи дылбаааигарц игәы итан. Гьыргәал сихабык диргылозшәа иааоналара аацхейшьсит, ихала ашә аартны, абарца дакәгылеит.

– Шыжьбзиақәа! – иаргәа напы илымхарт инадкылашәа, ацшәа ихәсит иара.

– Бзиа збаша, дад!

– Уаргәа шыапыла уиарта уагәыицааит! – агзы ааилдыргеит.

Иҗы илырзәзәарц азгаб дааит. Рамса дахызмааиз игәы иалан. Ускан лара амапурта силзыргоз дырхагылан. Цыгә исасцәа ситалаиртәсит. Иаха сицәамкәа рхәы рхиан. Иахәа цыара ак проушаз рыздыруамызт, зхәы илахатәаз ибзианы иҗсит, аха арыжәтә рсадрымцалеит, зышхәыс цышак, о-аңыцак иоышьтырхыз ракәын умхәозар. Аишәа иахынзахатәаз, Рамса амапурта уаха дааонамлсит. Уаоы иимырбсит акәымзар, Гьыргәал ибла траа илацш ашә ахь инаиршәуан уажәи-уажәи.

Асасцәа, аишәа иоахыцны, акәаскыа ианлалбаа, Цыгә игыркәа асқәа кәадырны иаарыцадыргылеит. Дук силамхацәакәа, иоҗыжәлеит. Гьыргәал иҗы аакәирцәизар, ацтныцхәызба дрылагыланы, дыцшуан Рамса. Лхаҗы гәыргәарак аныцшуан. Издыруадаз, уахык иалагзаны, даныхәычыз илоыза гәакыаз данахха абзиарақәа изылуз лгәы карцозар? Издыруадаз уиаахыс илымбацыз зны дылбартә дшымгәыцзоз лоны дахымоахыргаз лгәы танацазар? Даезынгы дылбахрын хәа агәыграқәа лымазар? Икамлоз икази. Ускан Гьыргәал Рамса лыбла изыхбааломызт акәымзар, ах лашта дахыкәцуаз лгәы нтахань дсипанаргәгәон. Илгәалашәон ах Ахмытбси иашта дыкәганы лара даныргоз: асы ашьшыхәа, бжы мыргазақәа, илсиуан, лара лгәы җымтзақәа ицәыуан.

Лара дызтанагалаз ашта гәыкала дазыкан. Лзы Гьыргәал зны доызан, уи ах дичкәынан хәа мацараз иахатыр лбомызт. Уажәшты иара дахазар, изылузгы гәыкала изымәацылҗсит. Ламысын ацстазаараә иацхыагылаз. Ус анакәымха, иара, аламыс, ахата изыкаломызт. Адоуха цкыа ыказар акәын ма икамзар акәын, уи иказшәа икамшәа изыкаломызт. Дызлагылаз даарылцын, абарцахь доыхәнеит, аназара инеихыз асцәа ирацхыагылаз атарчәи кәы ишьтахь инеиуаз ах-оык рыгәта иалагылаз даса знык цкыа днеихыцшырц. Даарылылкаагәышьсит, аха лгәы мац-мац итацәуазшәа анылба, амапурта силлыргарц дныоналеит. Ицегь бзиарақәак изылуриц, издыруадаз, имац лурц акәзаргы, лтахын. Лхәыцрақәа неицхдырбарц, егырт азгабцәа ааоналеит, хыма-цсыма илыцхрауан. Доусы лхатә хыаак лымамкәа дыкамызт, аха рымаза рцәахуан, лара леицш.

Асцәа Аротала амәакәа цыцәтәо ицон. Гьыргәал имәа дацәшәон: алсра иацәшәоз дахытарыжыуаз дакәшәон рхәалон. Ах ихшыо цхафырза аус ауан. Ауаоы дгәырәон ацәгәара анимаз. «Хазеу зегы иалаххыузеи, зегыакоуп хамәа нарцәымәоуп, абри иаакахцо уахь акыр хазгома? Нас хзыргәакузеи сасра хыхынзыкоу?» Абзиара анимаз, дгәыргәон. Иагәа гәыроа ибазаргы, ихыақәа ихаштуан. «Анигы аригы цстазаароуп! Ацәгәси абзиси рышьхәа сивцоуп!» - ихәахуан иара. Ихатагы зны адунеи ахыицсахуаз уамак ихыаамызшәа дкалон. Убри

акөын анасыңгы. Аха абартқәа зеггы реиҫарцшра зылшо з иакөын инасыңдаз. Аихаразак уара, аажәа-шықәса уаныртагылаз, абри хасаб уазауа уаныкалаз.

Нас изитахыузеи Гьыргәал абартқәа зеггы? Есцлабран ацстазаараҫ иказ. Азөы дуиааир утахымызт. Уара уи уиааирц уалагон. Аихаразак уаҳазар. Уара ухыңшымра ужәлар ирхыңшыман. Ужәытә шытра мырзган ари зызкыз, уи адоуха аихаҳара акөын изығәһараз. Ужәлар ртоурых анудыруаз, рдоуха абеиара ануласыз, уңынңыра бзиа иубон. Ижәлар ахыңоз дрыңымңар цсыхәа имамызт. Аха иара ниакәха аҳра затәашьаз, аңхьагылара илшо дкалар акөхон. Иара иакәан зыжәлар моакөызташаз. Ихы кәыншьо аеңәа дрылагылан, даса моак иахьа ибөмызт азы.

Икалақәаз зеггы, дызгәылыңшышаз атоурых иагәылбааны, икамлар икамлоз акеиңш ахәшыра анизамталак, зыңгы иаартшәаны дхәыцуан аҳ ҫа. Ускан иаңы цыхьатәи аҳтынраҫы ашыакаршра машәыр хтысны ибон, азөы дангәаалак дымхәыңцакәа итаңкөым икьаз акара иңхьазаны. Аамашәыр алабкьа иалан, аха аамашәыргы асаңөыхьчашьа удыруазар акөын, усилкьазар, угөы силгазар акөын. Иааигәалашәсит афицарңәа рхы шымоарығоз. Урт, рчынқәа зқөыз рыматәакәа ршәыхны, кәымжәи кабалси ресибырҫеит, нас иңөышаланы аеыңәаҳра реазыркиҫ, аполковник Кониар иакәзар – ауаңьак дхәыңалеит, ақәабшә даганы дхәыңыргеит. Адукәа хәыңкәаны цыит ихәмаруазшәа. Рхы ахьчашьа зыңзак иакөымшәсит. Уажәраанза ирымаз раб игәы рңөызит. Рабңыар мчы иахьынзакәгәыңуаз ихаңәан. Афицар акгы даңсамызт исалдат ида.

Аказакңәа рхымәаңгашьа дасакала икан. Урт аполковник иприказ роуит, бңыарк иадамхаргы тыдмыркьарц. Дара шәакь цынңала ирыжәлаз иреагылеит. Еибашьуан рхыхьчараз. Итахаз тахсит, аха, рнапы шытыхны, аҫаслымра рхы иатәарымшьеит. Зңсы згаз реырзеит, амла иакыргы ахьта иакыргы, рңсы ахьынзатаз иреагылаз рыеиртомызт. Аа, афырхаңәа! Даса ганкахьала ухәыңыр, аказакңәа аҫагылазаашьа зеиңшраз иаҳа ирбеит афицарңәа рааста. Аказакңәа ирдырт усгы ишҫадырхоз, угәаргы усшьуан, угыларгы усшьуан хәа зықәсыртыз шракөыз силыркааит. Афицарңәа аҫагылазаашьа реакөдыршәарц акөхарын ас изныкәаз, анхаңәа рыгәшәымшә рызхәоз цыыршьеит. Иахьңалак избан аказакңәа сиха хеилыркааз афицарңәа рааста? Гьыргәал итахын излауаз ала Кониари иөыңцәеи хьеиршшар, аха таңгәы гәгәа изыңшаауамызт.

Амоан азиас хәыңкәаңкьа тәәаны илеиуан. Цьаргы ахәашьра иаманакуан. Ашыа ақәа кыдбганы илеиуазар каларын угәахәрын, арахь зыңза амш шеилгазгы. Жәабжь ҫыңк ранахәозшәа иара игәы иабон. Аеқәа азы ргәыңаеса иахьныруаз ыкан. Амоа ахәқәа ианырөыхәноз, амшыни ажәөани ахьеиларсыз иңыкка иубартан. Ашәаңшь уаркалсиуан. Амш зеиңшрахаңкьоз аилыргара удаөын. Амоа ианызи рыжәлари иреиңшыз амш закәхоз идырың итахын, аха Гьыргәал дыңңәахөымызт, убри азакөын даакөымңцакәа итшәаз ихәыңрақәа иртбаарц, ахтысқәа сиеаирцшырц, икалахьаз сидикыларц дзаҫыз.

Даңөымәашьо идыруан аңсуаа риааира аҫхәара шкьаҫхөз, ус икалар итахымызт, амала уаҳа цсыхәажәла цшаашьас иаутарызи. Ианаңахалак... Иңсы ихәңә иөкылаччын, аҳауа лбаадара аауадаөхазеит. Ахәычы иеиңш акьыжжыхәа инсеимеиңәарц чыкаңсык акөын иааигхөз. Ивагылазгы ихьыз рзеилкаауамызт, иааивагьежыит. Уи игәы маңзак иаархаңан, игәы ихаптырңгы, даргы икалаз аңыхәтәаныңза ирзеилымкаарц, исы ишьхәа наирбан, днараңысит. Дара ресицамырхакәа инаихьзеит. Амала урт ахәыңрақәа реырңөыхьчара зыңзак илшөмызт, ихапапан дара, ашы ашәт цшқа шыркуаз еиңш.

Урт зеггы наңхьеиңахын, ахала изааизу, ихаҫа дазыхынхөызу изеилымкаауа, ажәлар риааиреи раңахареи даарызхәыңит. Аиааира ргар, усгы зегь силкаахон. Амала уи ақәгәыңра удаөын. Иаңахар иреиңшхарызи? Абри акөын ахлымзаах. Аңсуаа инхаз маңын усгы. Дара уртгы азыңңара рыңшызар? Нас икалози абри адгыыл барақьат асы? Зымөаныфа заңөык зманы изыңгыз атөым дгыыл асы изыңшызи? Азы ихылаз зеггы ззыңгызма?.. Зака зңаара ыкази! Арт зеггы аҫак рызтодаз? Цәа змамыз аңаарақәа зхапаңаз, ртак изыкамцакәа дыңхар, ихьуаз?..

Ионыцконтэ ицсы асыфанахахын, ихәхәха иаихәлаччит. Шьакәарак илазамкәа дцәышпахьазаарын, дгазеазуазшәа збаз иуаа дангәартоз. Дьлельжәырган, акәар кейкеи дынхыкәдыртәалсит. Азәы иуапцәа хылцала иааигаз азы идьыржәит. Азныказ уабы дизейлыргомьзт. Иблакәа анааимыгга, мацк иблахац гьежьюан акәымзар, ирласны дааилыкксит. Рызынтәык ивагьежьюан, иара ида цсыхәа рзыкамцозшәа. Арахь, дара рус азы, асаби диеиғьмызт, акы дьрзапсамьзт.

– Угәы хынхәуама? – изнапык ижәоахыр икәцаны, дихагылан Цьыгә.

– Мамоу, - ибла изыпштхуамьзт ах җа.

– Ублахац гьежьюазар? - җааитит Шәлиман Лакрба.

– Мамоу.

– Нас иухьы?

– Саргы исыздыруам.

– Абаа, азы ицегь ишәыржә! – атарчеи кәы иакәын адырәсгь азы аазгоз.

– Уаха аҗахым, - уи дааникылеит Цьыгә. – Ашьыжьнатә ахьшәашәа изеицәоуп.

Иижәыз изхап. Амала, Гьыргәал, уцсы ааитакны, зыхьла усы зәзәа. Ицәышәшоурахо иалагсит, уи узыпсырҗагахоит.

– Аеи, шәысхымццакын, - ихәсит иара. – Иаха лацәаахшь сзыкамцсит, убри акәхап ицырҗагахаз.

Доагылан, дара днарылтын, акәар злауаз ала, исыфәихсит. Имацара даанрыжьырц, ахацәа наскья-ааскьякәсит. Азәы исы изәзәон, дасазәы исы амгәырххақәа днарызкылцшит, цьюкгы акы неибырхәарц инеидгылакәсит. Иара усгы рылапш ихрыжьюамьзт. Ариабжьарак дьзлапшкәаз изыхьантарахсит хәа иааибьрхәакәсит.

Иара акыр доаскьсит. Имацара дыказар итахьцәкьан. Ауаа реилыхара агәта алагылаара игәы цнацәахьан. Ахтыскәа рымәапысшьала, акәар доавцаланы дахьцоз, имала даанхазшәа зынзакгы игәы иабазомьзт, урт ахьихылапшшуаз дәсахәазшәа дсеимархха дакын. Игәы иаҗахыз акы изыкацомьзт, ииҗахыз акы изхәомьзт, ихәаргы иихәоз раҗауамьзт. Азхьцра иаманы ицон дара, иаргы дрыманы ицон, доурыжьюамьзт. Иахьцалак, ма рылапш аамта хәыцзак исахьацәихьчоз абыржәы ицшьаразшәа ихы ижьон. Акгы дазымхәыцкәа даанхарц иҗахын, аха, имала дахьыказ, сихагы ахәышрақәа ижәлон.

Зегьы исыркәигарц, акәара инапы ргәафа инзаашьны, азыхь неиҗаитәсит. Уи игәыкацагазшәа аниба, имахәаркәа нацхьаирцәан, азы нарыкәитәсит. Ихәда аапиртлан, инапсыргәышәкәа азы рхьыцәтәо, иааирбаазсит. Акәар ахьышәышуаз харамьзт акәымзар, ашьхақәа рәынтә иауаз азкәа реицш ихәашьхарын. Дбаанза ажәфан дацапшуа даатгылан, акәар кейкеи ажәфан цкьси сәҗаирцшуан. Абарт реицш ацстазаара цкьбахандаз! Игәы акәыхәа сибазырфоз уи калашья ахьамамыз акәын. Ауабы ицсымтәра ахьынзыказ, иагьа иургы, адунси асахарпара дахьынзакыцәоз, тынчра зыкаломьзт. Ажәлар ду рхатарнакцәа ажәлар хәычы рнапәсы ианааргалак, тынчрахарц рҗахын. Ажәлар мац рхакәитраз икәцон, урт рнапәсы иаазгаз аиоьзарала ихәасны ирымазарц рҗахын, аха артгы уи рымбо икамьзт. Ахатә хақәитра анырцәызлак, ажәлар хәычы зәызаалак зегьакакәзымзи?

Адырәсгь дшаланалоз ибан, акәар доахьыцны, ахыкә доыкәпалан, ахдырцра доыхәнеит, ицыз (дызцыз) дрымбар иштәлар хәа дшәаны. Абри ажәфан цкьсеицш адунси цкьанда! Ашьхарақәа инадыркны, амшын асы улапшхәаа ахьынзаназаазоз, ажәфан кейкеиуан. Амра, ашьхақәа ирхьыцны, ицхон. Цака игьлаз исынадирбан, абнахь ишьаҗақәа неихигсит. Ицшқаз абгы, ицшқаз ашьац, ицшқаз акьатрацә. Ицшқаз аиапәара. Адунси ацстазаара иазыхәон.

Ахәы иаҗагылаз ацлақәа дрылцшны ибон егьы ахәы ашьапаҗы инеиуаз анхафь-еибашьцәа гәып-оык. Ғыла цьюкы ыкан, аха рыбжеихарафьк шьяпыла амәа ианын. Арт иагханы имәакәлаз ракәын, егьыс иацы ахәымехан акәын зегьы сизыфны, Баалоу рдәы тдыртәараны ианыказ. Гьыргәал иламыс цкьамьзшәа, игәы сибәфон. Цьара аказы ихәартахандаз хәа амәа ианыз рәацхья. Абарт реидкылаара зылпашаз уабы дахьрызхамцгылоз фныцкала дарлагырзышон. Ах дрыман хәа рхы ахьыржьоз,

ирьщайишьон. Урт рымѡа дацгылар итахын зынгы, аанкылашьа шрымамыз идыруан акѡымзар. Ишамуз рхата ирбаанза, икѡшахатхомызт.

Абыржѡы дыллыбаакъаны, ажѡлар зыркыз шрыкѡымѡеиауаз рахѡазар, агѡра рымгазарызи? Изызы мап ацѡыркыр иаха сигын, акѡымзар рхагылара мап шацѡеикуаз реицѡар, иаанымгылазарызи? Цан змамз азы иаѡызахар калозма, рхы аус адырур акѡымзи, ихѡыщыр акѡымзи... Гьыргѡал алада иѡылеицѡит. Акѡар давцаланы дааиуан, уаѡы дибомызт. Ахѡы дышѡыхѡноз збаз, агьихьрымызт, ицсы ааицѡеикаанза ицщырц, рхала сицѡажѡо силагылан. Ак ихьуазар хѡа дишькылацшларц ишьтарцыз ишьтахь ала дааирын, дзышьтаз иеиирбаргы итахымкѡа. Иааиахаит дара рцѡажѡабжь. Иахақѡаз ааигѡамцхазт, даатгылеит, цкъа дырзызырѡырц.

– Уажѡшьта Гѡымста хѡеицѡазар акѡын, – ихѡсит азѡы.

– Иаштхѡа инаркны, Баалоу рдѡы хазцшуп, ах дааусит хѡа, – нацицѡит Шѡлиман, уи ибжыи силиргон.

– Шѡмыццакын, хажьзоит, – Цьыгѡ иакѡын ззухѡашаз иртынчырц иеицишѡон.

– Иаха Гѡымста ирырц икан, уиаахыс ргѡы ццѡахьсит, – ѡааицѡит апцхатѡи. – Ирласны хцароуп хѡа иаххѡароуп.

– Икоу умѡои, – ихѡсит Шѡлиман, – ах дѡоуп, дшѡагѡышьсѡит. Ахаца сиқѡа зшьѡоу зегыи хажѡѡу цьушьѡу.

Гьыргѡал дааилибзааит. Амца иеыкѡтѡазаргыи каларын, ихѡѡы бызбызуан. Дызызы игѡра ахьырымгѡз хьымзгѡишьсѡит, иахьыкѡымгѡыцѡуаз цхеишьсѡит. Урт имц иларцазшѡа, ишьамхы аагѡгѡахсѡит. Ашырхѡа даацѡырцын, иеы шыказ иеынеицѡит. Илацшгыи мцацшьха инаиршѡит, иесимкѡа ицѡажѡозгыи рхы рымдыруази, амца нарѡахѡмарит. Дыѡѡыжѡлан, агѡра даахан, иеы аакѡеиргѡежьит:

– Уажѡшьта хзаатгылазом, ауаа хазцшуп, Иаштхѡа инаркны, Баалоу адѡаѡынза.

VI

Лбаа кѡа млсѡит, аха апшьха амшцѡгьа иказ иахкьан, Гѡымста хьшхьцѡаны илеиуан, аецѡа рымѡа ааннакылар атахызшѡа. Азиас убас ихѡашьын, иагьа узышуазаргыи, игѡагьны зы узыжѡуамызт. Нырцѡ акѡры иавцаланы, азиас иацны илбаауазшѡа, мцахарак ыкан ззухѡашаз, абцъар шыгьызхьыз анхацѡа, азѡазѡала еишьтагыла, амѡахѡаѡта па ианылан ишлеиуаз, Асѡдара ианналагылалак, дѡа мѡахѡаѡтак шыгьхны, ахѡдаара ихѡнон, Иаштхѡа қыта иналагыларц. Уаантѡы Баалоу рдѡы уныкѡыцшыртѡ, уамак бжъахомызт.

Ах кѡыцш дызлагылаз аецѡа азѡы даарылцын, азы хѡашь иеы нѡеицѡлт, азиас иаха итѡбаахартѡ аѡахьсеицѡыхьртѡз ахь агѡрагьы даахсѡит, уахь иаха ицтаран хѡа дгѡыцшѡа. Акѡадыр иѡацапѡозма ухѡо, азы шыгьцхьан. Аѡы азыхь ахьыкѡкѡа, днырит. Аецѡа, хара-хара инеишьтагыла, азиас инталсѡит, акы ыкѡкьар дѡаѡы иацырхагамхарц збаны. Гьыргѡал иацхьака ѡыцъа аецѡа неиуан, аѡбатѡи иакѡын Цьыгѡ. Ахьмытѡеи ахра аниааз ахтынра дазааигѡан, уажѡы ах ица, ахра аниѡуз, иара иацкыс изааигѡахарыдаз.

Аецѡа азы иныраанза, апцхьа изхьыцыз иеы ишьхѡа наирбан, амѡахѡаѡта шыапыла еицырхѡхѡа иангылаз днарыхьзан, акы еилкааны даахьнхѡит. Арт Гѡымста ахьцхьртѡ арыгьарахь иавцанхѡз ракѡзаарымызт. Бзыцын акьытақѡа рымцахарақѡа иацаахыс ихьшхьцѡаны азиас иавазаарын, апара рцшаарц. Иеыжѡыз иахьныѡынгылаз ирит, Иаштхѡеи Баалоу рдѡи икѡынхѡз еигѡныѡырц, иааигѡаз апшьха қытақѡа рѡынѡ зшьапы инанагѡз ахацѡа еидыркыларц. Шьапыла иказ бзыцаа, азиас иавцаланы, аѡада иѡаскьсѡит, излауаз ала азѡы азы дамыргѡкѡа, Гѡымста ахьцхьртахь иѡаскьаганы ирырц. Уажѡы амѡахѡаѡта ианыз апцхѡтѡантѡи амцахарақѡа ируакын.

Ишбакауаахаз анхацәа ызыкәгылаз рымәә иаңырхагамхарц, асцәә дасә моәхәастак шытырхын, акыр иласкыаны иоагаз ауардын моә иангылт. Ахәдаара ианәыхәна, рыпака ишытан икәәпа-сапараз ашыха қыта блахкыга Иаштхәә. Абаҳчарақәә абнақәә иргәылашышь, акаларахь зхы зырхоз ашәыр рыфәы лаҳа-лахауа иуәхәмаруан, ахауа зәыда ацкыара ааухадырштуа. Цынат тыцын Анцәә ихазы иалихыз, аха исасдкылараз апсуа иатәеишыаз адгьыл! Амала абзиара ду хазшаз асасдкылаә идикылаз избзиарамхейт. Абри цынат тыц дыкәызгәышыуейт, егъараан дубаргы дхыбжа-сыбжаха дыкәуп ицсадгьыл! Зегъы рхаңыц рххуейт, ихәабыцуейт, ихәақәә еитала-еитало еитарцалазейт. Игәы анкыдгылаза, уажәшытак, ма сара ма ура хәә, дыкәгылейт, аха амчра ду асаңхәа илуршарызи анхарада знапы ак алакымыз. Дмызырц иахьей-уахей ихәыщырта даанәгон акәымзар, икәәпарагы лшәәдахон.

Уамак еитыхцәамыз дәхәыщк асы асқәә хәуан. Зымч таза иказ ракәын, излиааз ашыха хәуей псабарей даара ирнымаалақәә икамызт. Ашыацра кашышы иахылаз, асбыга ныкәыршызышәә, ирхнакәын ахацкын шырфоз. Фырт-сырт хәә рңынца иткәоз ацсыц иунардыруан агәамчра ишалаказ. Рқышә жәпақәә ахышытыршыуаз, ахацкын иацәара «цзырфоз» рхаңыц кәашқәә аащпуан. Фырмахыцк ыызза изкыз арцыс асқәә дрывагъежьюан, руак нарылымшәарц, илаңш рхын.

– Уара узустада? - Цыгә уи найкәситит.

– Еыхьча ица соуп. Саргы сыхьчахейт. Анхара снапы асыркырцгы сгәы итоуп. А-Еыхьча-ица иах, иегәартак ихьчозар, дызласырбара ськ шцаимтари, шыамакак инарыщцаны.

– Ацәажәара бзиа иубоит хәә сыкоуп, аха...

– Саб Еыхьча, ицсаңа бзиахааит, убригы убасцәкыа дыкан. Иахьа дахьаакәгылаз ах дзызырәуан.

– Уи бзиоуп, аха апсуаа ахьейзо улыками?

– Сах уахь дцейт, сара исыуахьад касмыжырц насыдцаны.

– Иигада?

– Инхацәә зегъы.

– Уаргы унеироуп, асыуахьад уманы.

– Аха сах...

– Ах Гыргәал идцоуп хәә иахәә ура уах. Ухаңагы уи ухамшәаит!

– Ыы... бзиагәышыоуп, ах Гыргәал ихәазар, сара сзахыщарызей.

Асцәә рымәә инанылейт. Ацацхақәә, ақәәцәкәә, акыргы нарыбжыаны, ана-ара иубартан, амәә ахьасгаз акыр ихаракыран азы. Аонқәә абжеихарак ладахыла акәын иахыгылаз. Агәарц тбақәә иргәыщаршәызышәә акәын ишубартаз урт ирейхаз апацхақәәгы. Иаштхәәа рах иаштазапәык акәын изтагылаз ақытан иказ акәаскыа зацә. Уи аниба Цыгә Ах Гыргәал иахь даахьахейт:

– Хәшиашоу амцахарақәә ханрылагыларгы стахмымызт. Икоу еилкаакәазар цәгәамызт. Нас ушнеиуа дхардырц, даргы резыкарцақәәп.

– Ускатәи абатахыу, - даакәыпсычхәит Гыргәал. – Хнсий иаарласны, икақәоугы уа иаабан.

– Хмыщакып! - Цыгә иагәра даахан, ахтынра шыказ исы ишыхәа наирбейт.

Гыргәал еымтзакәә уи днаишәталейт, избанзар егырт еицыз рагәрақәә иаарыхахьан, иара дцыхәтәантәимкәән исыдирбар акәын. Игәы ак ныцаххит. Итымкәоз бцарны дрыщызшәә ихшыә ианахәон, арахь дара ишыртахыз рхы дадырхәарц дааргон акәымзар, иихәоз-иуаз акы азбоны ибомызт. Оныцкала асситакшыа исақәиршәәанза, ашәа инадгылахан. Дарбан хаңазаалак азәы дубомызт, агәашәкәәцәкыа рзаазыргыз ахтныхәса ракәын. Егырт зегъы, абцар шытыхны, Баалоу рдәы шыказ, рах ицын. Дук мырцкәә, арахь рхы дырхозшәә збаз а-Еыхьча-ица зацәык дхаңаны даарынейт. Уигы арака дырзынкыломызт.

– Баалоу рдэы уныкэыпшыны, - Цыгэ уи идипон, - хауаажелар зэу силкаа. Усынумырхакэа уаа. Ара хшыкоу роумхэан. Ах Гыргэал амса дануп, дааусит хэа хазрахэа. Уахама?

– Исахаусит! - сааитит иара, угыы ажэак заозыжыырц згэы итамыз а-Еыхьча-ица.

– Уах хшитоу иоумхэан! Уахь дыказааит.

А-Еыхьча-ица иенымырхазакэа днеситапан, акэаскыа ацака иаакнихыз акэадыр иазкэынца, дынтыцит. Хара имгакэа апта итагылаз ирбейт дара аазныцыз ауардынмса дыштыхысаа дшаныз. Пытк даныфаскыа, дахьцоз дназаанза имыраацсарц, иеы агэра асаирххейт. Иаргы иаарласны унапасы иааиуаз акы акэмызт, аха атэы здыруаз исацхыа апыхэ ланаркэын, уажэи-уажэи инацпраарц агэы ицаххуа, инеситаца-ааитацо амса ианын.

Баалоу рдэы – дэы сицыхыртан. Зака цстыр утахыз акуан. Ауаа, мцахарала ресибытаны, хаз-хазы итэан. Цыоукы, силафсиласуазшэа ишафыз, аруаа реицп сивцарыцх илагылейт. Урт рнафс асыуаа рацэазаны цшы-цэахэакны игылан. Аскатэи ауаа абацарыз хэа, урт днарызцит а-Еыхьча-ица. Асцэа драцхыагылан Маан Тамшыгэ. Уи иашыа Мыстаф дэыжэны ашыакауаа рацхыа длафсиуан, икарцашаз рахэо, урт дреихабызар акэхарын.

Амра шыыбжэон сицп ифсехьан, Маан Тамшыгэ, исыуаа има, ифинеихейт. Урт дрыштыагыланы дцарц, Мыстаф имахмызкэа иеы агэыца мачк иныцсикшейт, ишыталарц ишыакауаа инапы нарзыкшейт. Баалоу рдэасынтэ агацшахэахыы улбаазгоз ауардынмсафэы ианлеи, уи амса инангылт асцэа. Ашыакауаа Ахатхэы шыказ реынархан, афхаа илталеит сицхыгта, уажэшыта сиштыагыланы угыы излыбаауамызт.

– Уара баша узгылеи, ма ушыфжэыз ухапту?! – инхаз мцахарак афынтэ а-Еыхьча-ица ааизфыртит.

Иара дахыцацэкьарыз ааизымдырит, арахь «алаба аныкэырпса», иахагыы дааилацсан, иеы агэра шафайрххазгыы, ишыхэа анаирба, иааикэапэит, ашыапы цшзакэа улацп рхымзартэ инеситарца-ааитарцо. Агэра анааиркэадоз, ахы ашыхака иханаз, уахь инатрысит, аха иара арымарала иаакэырцэины, фба-хца мцахара днархыкэшаны, адэы ацкара давцала, асыуаа днарыхьзейт. Ауардынмса лада илбаанагон, абаа шыказ амшын ахь икылсырц инесиуан асцэа.

Тамшыгэ дыццакуамызт, Ахатхэала илбаауаз ашыакауаа цэырцыр итахын. Даргыы рызцшразы аамта рацэак мцацкэа, сидгэыцланы акэымкэа, ацсуаа ишырцэафоз сицп, хара-хара игыланы, адэы атбаара ду рымехаркырц, ресицырхуан. Асцэа рацхыагылаф данаатгыла, реааицырхит ашыакауаа реицп. Ахэынцкар ир ахьтэаз абаа иакэшаны иажэлар акэын. Амшын шыказ изрызнесиуамызт акэымзар, амацэаз итаркуан. Тамшыгэ дзыцэшэоз – Басла азиас изхыкэгылаз агарнизон аротакэа руак ашыакауаа рыбгала ирыжэлар калон. Ускан ацсуаа ирцэыуадафхон рыешаны цхыакагыы шытахькагыы ржэыллара.

Амала акацаа рымцахара уи аротэа иакэлар акэын уажэшыта, уиалагыы асалдаткэа уа рынкыллара алшон. Ирылшагэышыфозар акацаа, аротэа цкьаны, акалакы иалалар акэын, агафа иаваршэны, агарнизон иажэлоз ирыцхраарц. Асалдатцэа айбашыра рзанаатын, акацатэи анхацэа ириааиргыы уамашэа ибатэзамызт. Хыцхыазаралагыы иаха имацын аруаа рааста. Абыржэраанза акацаа цэырымцызар, аротэа ианазымаааи, уи иааннакылоз атыц иавсны ацшахэахыы ицэырцыр акэхон. Угыы рыкамцазар акэхарын, арахь уафы изимбоз. Ус анакэха, уи аротэа абаа акэларагыы аишыцэа рнапасы иказ ф-нызкы-фык асцэеи ашыакауааи рыла икалар акэын.

Тамшыгэ иуаа шейбгаз абаа иагэыдырцар итахымызт. Мыстафи иарей сицэажэахьан уи шыкарцашаз. Ацсуа баа! Абрака акэын аурыс хэыткар иуаа Ацсны ах иахыидикылаз, Ацсны Урыстэыла мчыла адлара ахыызбахаз. Уи аус амшала Сафарбей дахытахазгыы абрака акэын. Уажэы Ацсны ахра ахганы, уака

рыедыргөгөсит асалдаткөа. Иахьа урт ртыхэтэантөи амш акөхар акөын. Уака деитатөар акөын апсуа ах, Апсха. Тамшыгытө имч дакөгөытуан.

Рапхьа мцахарак акара асцөа дөыкөицсит, абаа знапачы иказ рхымөапгашьа гөситарц. Ианакөызаалак ижөылоз иаб игөы иман, аха итагылазаашьа иаха иуадаөын, зкы бла ирзаартыз ацөкьа даөызан азы; зхы зыхьчоз ан лгөы иаха изталон, зхы иамеигзоз иабцъар асапхьа дибон азын, амала уи итагылазаашьа зынзак сицъын – ахыхьчарта имамзи. Рахөа тцаа иахыркьоз, Амра апцхькөа асалдатцөа ирсарччо, ишрылшоз ирласны, абаа иазааигөахон асыуаа. Урт ашөакь мца икылнакаартө инаскьахьан, дара ргөы иргөгөарц, абаа акылхаракөа ашөакь кылак ицшыз иршөарц, ө-мцахарак ирзынапшуа асыуаа сита дөыкөицсит. Апхьа инеиуаз амца нарыжөырцсит, аха урт ирыштыанеиуаз ргөы дыртрыст ухөартө, ахысбжкөа ааихсыцът азныказ. Асцөа, абаа иазааигөаханы, ркөадыркөа иөарыкөгыла, ипаны атзы инкыдцаларц сгыныргымха, афицарцөа, ахеикөырхара иарфырхацазар акөхарын, рсалдат ирыцахөхөаны ргөы тарцон, иагдыреибашьуан.

Асцөа цыт-өык, ркөадыркөа ирыхкьаны, иахьынкахаз, уаха иагзымкөацсит. Зсы зпыршьяакөаз цьюуки итахаз рыскөа ирыштыан, амца иалагыланы. Тамшыгытө иашьеицбы Мыстаф адырра иитсит, ишьакауаахаз анхацөа өба-хца мцахара ажөыларахь сиирхарц.

Ашьакауаа асцөа ахьеилауатыруаз рыштыахька раргьа шьамхкөа арсны инагылан, ршөакькөа зларкыз рарма машьхөылц рарма шьамхы иныкөыргыланы, зхы аакылзырхөхөоз асалдат ириехсуан. Абаа акылхаракөа реынтө амца хөыцкьон, ашьакауаа ирымариашаны. Апсуаа, ршьанца шөакькөа сицарцаанза, аамта рыцөагөышьон, аха даргьы ццакуамызт, рыцсшьара аамтаз сицлабуазшөа. Еихаразак ацөкьара бзиа иаөыаз ишьамхнышгылаз рыштыахь, зсеицых игыланы, адгьыл иарсыз рлабашьа ахы семеаца забцъар ныкөырсны ихысуаз ракөын.

Анхацөа мхьапуазшөа анырба, абаа аоныцка афицарцөа адца карцсит абзарбзан хысра хдыртырц. Абзарбзан хкөа асцөа ирылапжөон, ашьакауаа рааигөарагы икахауан. Уаөы дхьапуамызт. Иара ус бзарбзан хык хыбрак иакөшөан, аоны амца акит. Амцабз иахылцуаз ашыра ааигөасигөа уаөы дыкөнамыргылеит. Ари збаз асалдат рыбзарбзан гөыцөкөа аонкөа инарыкөыркиит. Даса цшьба-хөба оны амца анырк, ашыра абаагөара итатөазгы итанамыргыло, шоурахсит. Афицарцөа, амцабзкөа аонкөа рхыб иакөымшөарц, изшаз иматанеиуан. Ускан апсуаа аиааира ргон, - асалдат амшын реаларцсар акөхон.

Анхацөа ахьеилауатыруаз амитө калсит! Амцабз азааигөара уаөы даныкөнамыргыла, ихьацкөсит. Алөа адөы амеханакит. Згөы иазымчхакөа иаатгылакөаз рымацара ишымчыдаз рбан, шьтахька сихсит. Асыуааи ашьакауааи ресилдыргакөсит. Урт уаха натахымкөа икарахахьан, сьц ажөылара зезыказцоз рыштыахька инаскьсит. Амца зкыз аонкөа леилаццышөит, алөа акыр иааимыгтеит.

Зсырхианы игылаз асцөа рагөракөа аадыркөадакөан, аонкөа реынырвакуа, гөыц-гөыц рыешаны, ашьшьыхөа илеиуан. Нас сишьтагыланы рыскөа нацдыркьан, мраташөарахьынтө мрагыларахь рхы рханы, абаа инавалт. Асалдат иманшөаланы изхысуамызт, асыуаа рызынтөык иркыз кьарахөкөан, абаа акылхаракөа инарыкөырцшны ихысуа, атзы зегьы инахьзсит. Абаагөара аоныцка иказ аилкаара уадаөын. Уаантөи мцабзк сикөырццакны ихөыцымкьсит, иналаршөа-өаларшөаны хыс бжкөак гон акөымзар.

Асыуаа рус иахьынзасыз, ашьакауаа рагацөа рыедмырбацөакөа, аонкөа рыштыахьала ртыц ылырхьан. Асцөа аныкөцышпаз аламаталаз, дара жөылахьан, рымөабжара инеиртө. Абаасынтө абцъаркөа рбжы гсит. Анхацөа, атзы инадгылаанза, цыт-өык рылшөахьан, ихөызгы гьжьхьан. Сьцья-сьцьяла сицхырааны, азөазөа абаа ихөныргарц реазыршөон, аха хыхь зхы аакылзырхөхөоз ари далырбыкьны дкарыжьуан. Апсуаа гөашсит, имхьапыр амуа. Урт, шьтахька ианцоз, ижөылоз асцөа амөа рыртон.

Афицарцөа абзарбзан хысцөа рыцкарц агьрыгмызт абаагөараө. Иткьсит абзарбзан хкөа. Амца ркыхт төала зыкө хкьаз ахыбракөа. Амцабзкөа рацөазахсит.

Асыуаа ладеи-оадеи симдыркьон, аха рыбгала ашыра рыжөлеит, рацхыала амцабз иаҕагылан.Ртагылазаашыа акраамта ирчхайт. Аамтала имхыапыр каломызт, амца зыцраз аонкөа неикөыцышпөхаанза.

Абарт асыуаа дрылан а-Еыхьча-ицагы. Иызыцөа рахөақөа тгөыцөаа иандөықөла, бцбарс имаз икама зацө аатицаан, алада ахы рханы ишыкыз, исы ишхөа наирбеит. Аекөа дышрылагьежьюаз, икама импытшөсит. Икалази хөа, иагөра иарма напыла даахан, исы аакөыргьежьны, икама ышытыхырц, длакөит, аха иабцбар хьшөашөа шытырхыртө, инацөа хакөломызт. Урт ашыа кацшыза инархыкөкөсит. Адөахы убас шоуран, ашыа ацхарагы ицөа ианыруамызт. Иеириашарц даныөсеиха, ахьаа иоуит. Исы длаалбааит ииулак, иарма напала икама ышытыхын, атра интөсит. Иацхьака айбашыра гөгөа цон. Деитөсыжөларц ишыапы ашыкыл инкылидарц ианөшытых, исы, рханы инатрыст ухөартө, инацкөсит, аха шыаҕақөак ракөын иканапаз, иахынеитапаз инсизкөысит. Уи штахаз аниба, игөы лагырзыла итөуа, ихөыз инапы еибгаз ала иааигөыцеикын, шытахька днахынхөит.

– Ихөу рахь днажөга! - Тамшыгө ибжы гөгөа ааиахайт иара, ипсы илзаарц агыгымкөан, асыуаа данырзааигөахоз.

Оыцбака ааидцалан, инаицагыла дынрылыргеит. Акыр наскыа, ашөшырцақөа ирыцадыриаз ахацөа рахь днаргеит. Икаба амагы аацдыртлан, ихөра ырыцкыашөа, ахөыргьыцкөа накөцаны, исархөсит. Арака цытк штынчразгы, ахысбжкөа ааоуан. Амра аташөарахь еигон, айбашыра еихсыгьуамызт. А-Еыхьча-ица ааилашөира дахгөакуан. Алашыцара адуней амеханакыр, ашыаарцөыра каршра иакөыщрын. Аашаанза шөакь бжы змахаз ибаргызи! Мцабзк зымбаз инасыцзи! Енак тынч, ухөызаргы, ашөшыра ацаиара цстазаарак иацсазаарын! Аггы итахымызт а-Еыхьча-ица асыхьчарада, иахынзайтахыз абна дыламзи, игөы ахынзаныхөоз ашыхара дасамзи, иахынзайзыжөуаз зыхь имжөуази! Фатө игымзар, шөцатөыла дрыцхацөкьамзар, уаха иитакызи, адгьыл дыкөнац?

– Ахөцөа амөа икөаагалароуп, - ыла иааиуаз азөы ҕааитит. – Хөлаанза Баалоу рдөахы ихөнаагароуп. Аныкөара зылшо, - ҕааитит уи ашөшырца ицаиаз рахь, - шыапыла амөа шөанылароуп. Изымныкөо ыла дыхөнаагоит. Зхы иамыхөацөкьө асакаса данцатөхоит.

– Итахаз рацөоума? – шыапыла дцартө зхы иакөгөыгуаз азөы дагыөагылеит.

– Изцхьазада...

– Иахьцалак?..

– Уао ышө-өык ыказар калап. Уртгы адөы икөаагароуп излауала. Зцсадгьыл ахакөитраз итахаз хатырла анышөнап итахцөа икөырцсароуп.

А-Еыхьча-ица доагылан, инапы игөыдхөаланы, шыапыла амөа ианылаз ахөцөа днарылагылеит. Амра лташөахьан. Ахөцөа аоада иөаскыаццхьаза, ахысбжкөа мацны иааоуан. Апсабара зөыда изтанапаз амч цсырхаганы илан, ауадаора данакөшөаз аены. Уи ишыа ца дшымчыданатөуазгы, ихы инапөы иааигартө дканацон ааилашөымтаз агантө иаөсалаз ацша. Аоадара мөа ангылара шицөыхьантазгы, излауаз ишыапкөа гөгөаза иргьлон. Баалоу рдөы ианөыхөноз, икөгыланы агаҕахь ицшуаз анхацөа-еибашыцөа аарцылеит, иказ цкы еилыркаарц. Арт аазгоз ирцылаз нак ирцырцырц ирылабжьон, ирыхөон, ирыкөцөкьон, иахьрылымшоз рымбазозшөа иахьыхтаркуаз. Иаарласны ашыацраө иладыртөан, рхөы аарымцарцеит. Ашыбжьон ишлалбааз икамзи.

Амза лашара рхы иархөаны, абыста хьшөашөеи амгьалкөеи цены, акөац саны ацыкцөацөа инахышыа, тынч акрырфон. Иццакуамызт, рызхарацөкьа рфар акөын, нас акрымфазакөа уахьки-енаки инхаргы калон. Анхацөа ианакөызалак ус акөын рыкрыфашы шыказ. Аамстадуи аамстахөыци, аиаша ххөозар, урт иреигьмызт. Цшралагы еиөыргоз уамак агьрыдубаломызт. Шамахамзар зеггы ауқөан, ирыгын, рхыреы зытрацшыын, рыблакөа куеицеиуан. Аус иазукур, ицхафырын, зшыа зда иаламгылоз уаажөларын. Акранырфоз зышхөыс ацөыцак, өа-цөцак ркуан еибаныхөаны.

Ахэцэа, рхэы ианаахыц, настха-аастха инықәиақәсит, зшыапы изықәгылозгыбы наскыа-ааскыақәсит. Тамшыгыгәи Мыстафи, рыуаа рыманы, ихынхәуан. Уртгыы ахэцэа рыман, ртыц инықәырпарц цыоуқы нарпылеит. Асцэа лыжьэцан, реқәа рағәра ианкны, ауаа ирылганы, рхэы нарыртсеит, зык нарымцадыргылеит, асыкәақәа ирынтәаланы. Убартқәа рышытахь акәын рхата рхэы напанадыркыз. Иахьабалак тынчран. Рбжы тыганы зынзак еицәажәазымзт. Ана-ара ицәыцахәытхәытуан, уаоы ицырхагамхарц.

– Ахадара зуа Мыстафи уарси шөыцхьоит, Тамшыгыгә, - а-Еыхьча-ица иахаит бжык.

Тамшыгыгәи Мыстафи ацла ахьеилагылаз реынархсеит. А-Еыхьча-ица, уаоы длацшықәимпартә, дынтгыла-аатгыло адәы ацкарае днеит, ихьаауаз инапы шышыуа. Нас зык нкеситәар итахызшәа, нак днылалеит, ишыапы фархь оак ытацымцәарц, дпаркыакыо. Ацлақәа рыцака цшы-оык гылан. А-Еыхьча-ица уаха дзынаскыомызт, урт рааигәара уаоы дзымнеиртә, ирыкәыршаны ирыхьчон ухәартә, азәы днесихьцшит. А-Маанқәа ант ацшы-оык инарыдгылеит.

– Уажәы ара икоу аиекаараз иалхыу хацшы-оык – Зафас Гәымбей, Лаз Ладариси, Шьмаф Мағи, сара – Камғаз Хағбей – хауп, - иахауан а-Еыхьча-ица. – Еилахкаар хтахыуп хагацәа зака игәгәоу.

– Сара сахьахәацшуала, урт уамак реыргәгәазаны изыкам, - ихәсит Тамшыгыгә. – Изхьчо абаауп.

– Уака иказ иаха ижәбсеит, ижәдырусит, икахцари зугәахәуа? – дцааит Зафас Гәымба.

– Хамчқәа анесыца азыхәан, уацәы ашыжь инаркны ажәыллара ситатахыуп, - ихәсит Тамшыгыгә.

– Рымчқәа зака заа ицахкәауа акара, ирласны ртыц итахцоит, - иашьсеихабы аамстаду Тамшыгыгәи хадара зуаз анхацәси реицәажәара иажәа ныбжьаиргылт Мыстаф.

– Батымынтә, ма дасацъарантә цыраарак рзаарышытаанза, уи хзеисымкаар, хус удаоцәахоит, - ихәсит аиекаараз иалхыз анхацәа ирылаз аамстазацә Мағ Шьмаф.

– Хамчқәа абанзасхәхьоу? – дцааит Тамшыгыгә. – Иахьа исибашьуаз уацәы рпсы дхаршыроуп.

– Акыр хацлеит, - ихәсит а-Хағба. – Уацәы, ашыжь инаркны, хамчқәа ситапахшәароуп. Далааи цабалааи ауаа рзаахашьтит. Урт анхацхраа, дара ирхьцшыны, уи ацста итоу, аарцәи-нырцәи уаоы даагылом. Оажәа-оажәси хәба нызкы абцъар анышьтырх, ириааиуа дзустада?!

– Ус калар бзиоуп, аха усцәкыа икамлар? – агәасанызаара итахын Мыстаф.

– Аидгыллара хзақәымгәыцуазар, нас хазеу иалахьыузеи?! – ихәсит а-Хағба.

– Дали Цабали ишәшьтыз хықәкыла изышәшьтыда? – уи тцаазар итахын Тамшыгыгә.

– Амаршыан Хьрыцси Амаршыан Алмахсити, - атак кайцон а-Хағба.

– Урт анықәгыла, уацәашьтахь ауп ххы ианахзархәо, - иааирзыроит Гәымба Зафас.

– Аамта хацәцоит, - игәы иалан Лаз Ладариа.

– Ишпакахцари, - ихәсит а-Хағба, – узыхьзашоуп уезыхьугзапа.

– Ахэцэа ишпарзаауеи? – дцааит Мағ Шьмаф.

– Доусы рыоныкақәа идәыкәцатәууп, - а-Еыхьча-ица еилиргон Тамшыгыгә ибжы. – Урт ара иахцырхагамзар иахьахәаша егызбом.

А-Еыхьча-ица ицәа ааилыбзааит. Уи, днахынхәны Баалоу рдәы дыкәцырц иеынеихар шитахыз, а-Хағба ибжы ааиахаит:

– Анхацәа рус нарыгзеит, уажәшьята хара иахуалуп урт ргәы хамыскәа, ажәа хаала аоныка рымса икәахцарц. Иара убас итахазгыы рыуаа иргартә адыррақәа кахцароуп.

– Дабакoу ах ица Гьыргeал? - eаaitит Маан Мыстаф.

– Ах ица иакeым, аха Апсха Гьыргeал шeхeала! – днарылабжeсит Маан Тамшьыгe.

– Ара ааигeа цъара дыкоуп хeа адырра хауит, - ихeсит Хагба Камгаз.

– Нас аиааира хгаанза хeа дыцшума, арахь дзымааиусеи? – Мыстаф иахауаз игeацхомызт.

– Уи ара дааган иузыкаицап зугeахeуазеи, - ихeсит Мыстаф иашьсеихабы Тамшьыгe. – Амала, хааигeа дахьыкоу, даххагылоушeа ауаа игeра ргалап.

– Уи азы хааигeара дыкоуп хeа, харжьацeкьозар? – Мыстаф итахьцeкьян иаакалоз зегьы рыхeда икeызышышаз дрымазар.

– Мамоу, харжьазом, - уи игeы аакаицеит а-Хагба. – Ианатахьу хара ххала хицхьоит. Хбара-барақeагы уа ицуп. Гeымста даньруаз, арахь иаауаз ханхацeа дырбеит. Уажeшьта доусы шeтыцкeа рахь шeца!

Арт неилышаанза, а-Еыхьча-ица итыц дахымцасит. Имацара даньнха, абнара агeахьы иeынсеихеит. Дахькeшаны дпарц игeы иптаз, амoакeа кны итeаз даарылашeсит. Аибашьра иахьафьыз имбазозшeа, дааны дахьцоз аагeнырган, акьыргьы дыхтаркит. Ахeцeа рхы иакeитын, уака цырхагамзар хeартара рзкацомызт ихeсит, аха ирымуйт, ахeцeа аурыжьырц, адца рмоуцызт хeа инасадыршeын. Иара ус дандьргeак, ахeцeа рыманы ишааиуаз аниба, а-Еыхьча-ица ицсы ааилалагeышьсеит. Икалаз анеилыркаа, иаргьы доурышьтын, икарауараз ишьапкeа хамкeыларц, урт ргeгeа иргыло, амoа даньлеит.

Ишшара ишахьан, ахтынрафeы данааи. Ах кeыцши ицзи зхьчоз рыда, зегьы ыцeан. Кeахьчак ацалакья иаацакнихын, абахчарахь днеины, Амра гьлар, апeшьырцара ахьыкалашаз инкаиршeын, дныкeицит ицсы ааитеикьырц. Асасцeа гьлаанза дмыцeарц, еибгаз инапы ихы инацеицеит, еикeыцсоз иблацeа излаилшоз ала дрыкeымчуа. Иаапсара ииааин, адунеи хьгагала ибо, ацла дышрыцацшуаз, дынтахeахаа дыцeсит. Цъара цхьызгьы имбеит. Ихьаауаз инапгьы хамтаньк асааиханарштит.

Иблацeа ахоара дахьымзазшeа акeын дшаацшыз. Ихы-игeы еилкказа. ихагылаз ах Гьыргeали иуааи доарыцацшит. Доацкьарц даньсеиха, даагзит. Дьдмыргьларц реазьыркит, иара иуазма акeымзар. Инапы бызбызуа ицран. Амцашоура шьтихзаргьы здыруадаз, адeахьы апeахeакeа каххаа ишыцхозгьы, ицeа дтахьтшьуан. Ихьаа ицсшьара ацанарзын, илахь ацхзы аакeнатeсит. Хара имгакeа игьлаз арымзкeа рахь днарган, дныкeдыртeсит, исацхьа Гьыргeали а-Лакьырбеи анылатeа, оыцьяка иара иааиватeсит. Егьырт рхацгылан.

– Ахацарагьы мoапугазаап! – ихeсит Лакьырба.

– Бцармца дацамлакeа, еибашьрамoа икeгылаз закeытe хацароузеи имoацигара, - а-Еыхьча-ица инапы неикьeит. – Исыдыз назьгзарц сафын, ишышeтахьу зегьы сзеилкаау сьздыруам. Амала сах зьнзагьы дсымбеит.

– Уара уанца, хара имгакeа ара дыкан, - ихeсит Лакрба. – Ашьыжьшeоуп данца, аеьуахьад има дцеит. Ицыз ичкeынцeа ицхрауеит. Амoан дуцымлазеи?

– Сара бнамoахeастала иаацeаноуп сшааз.

– Иацтeи амш иалцшeоузеи?

– Абаа хьымгеит. Апхаста гeгeаны ироузар хeа агeра сьмам. Ацсуаагьы рацeаны итахеит, ихeу иахагьы ирацeоуп.

– Дали Цабали азeыр хадгылахьоума?

– Уахь ауаа дeыкeырцеит, аха уаoы дмаацызт.

– Абжьыуааи самьрзаканааи ирхeои?

– Урт ртeы егьсызшeахeом, егьсмахаит.

– Аиекаара иалахeда?

– Уажeыцeкья игeаласыршeоит... Маг Шьмаф, Хагы Камгаз, Гeымба Зафас, Ладариа Лаз. Аеьуааи ашьакауааи ирхагылаз аишыцeа Маанаа ракeын.

Гьыргәал доагылан, а-Еыхьча-ица диатабны, иашьтахь инапы кацаны, абахчара нак дныцалейт. А-Еыхьча-ица ихәоз ацкысгыи еилыркаакәахьан, аиёкаара иалаз Хагы Камгаз рыеимардахьан, иаакалоз аитакрақәа ааицхауан, араантәи абжьагақәа изынарышьтуан. А-Лакырба, а-Еыхьча-ица дтицаарц зитахыз, егырт изааргоз адыррақәси уажәи иахауази еиёаирцшырц дашьтан. Аха урт еивгара рымамызт. Гьыргәал уажәи дзызхәыцуаз анхацәа зықәдыршәаз акәын. Аиёкаарапәкьа иалаз нхацәан азә ида. Урт рыхәда иқәырхуаз хасаб азура дзустазаалак илшомызт. Аамстадуи аамстахәычи хейгара карцомызт, аиашаз, аха кәанызанрак, псахракәак аныкала урт ракәын изывбатәыз. Ахыз змаз ракәын еихаразак зхы иашьгаз.

Анхацәа рыламыс иаанагон, урт зыерыдызхәалаз, ирылиааз ахгы дуафхон. Ацсуа шьтра дукәа цхастахьан, аурыс напхгара калазижьтеи. Ацыхәтәантәикәа иреыцшыи, атыцантәи ажәла дукәа анхацәа рыцагылазарц ртаххан, Черепов иёадыргылеит, дара рыцшәмацәа рыцшәмацәазарц нак-накгыи. Ускан анхацәа ргәи итакыз дасакын. Жәйтәнатә аахыс иаазгаз рқабзи рцаси абзиарақәа еиларгарц ртахымызт, цхьакагыи иныкәнагарын хәа игәыцуан. Қабзи цаси змамыз жәлар зыкалазомызт. Ацкәын аб дзымызырәыр, аешьей еишьей рхәатәи еибамкыр, агәылацәа гыцибагар, еихаби еицби рахатырқәцара ызыр, икалозма цстазаашьак? Зеггыи цсадгьылк акәын ирымаз. Ииашаны еицгылт Адсадгьыл ацацәа! Аха ирылшозма ахәынтқар ицстыр реагылара? Урт еиха еихан. Аиёкаара иахагылаз агарнизон асы иказ абаталион акәын рылацш ицашәаз. Абаа рызгаргыи, ар хыцны иаарышьтрыи, нас ацсуа бастиион рзыхьчарызма, ма ирзымхьчарызма? Абри пзамуаз зырзеилымкаауаз зеггыи? Ацсуа, аажәа-аажәей хәба нызкь-оык абцар иацагыларгыи, узыхәодаз?! Аажәей хәба шықәса Шамиль ашьхаруаа еидкыланы иман, аха иаумуйт.

Еыла иказ азәи агәарц дшаатаргалаз днейхьцшит. Уи днысешәцан, дымцакзакәа а-Еыхьча-ица иацәажәоз даарыдгылеит. Иёеихацгылаз акы реицхәон. Дара азәлымхара зықәубаауаз рхасқәа лашьцахо мацара иааимахәлеит. Цыгә инапы Гьыргәал иахь инаирхейт, уахь иёеины ах зеггыи иархәар иаиххәауаз рбарын хәа ихәозшәа. Арахь реанаарха, Гьыргәал, урт днарцыларц, шьаёакәак ныкайеит. Иаргәа напы оышьтыхны, иааиз ацшәа аницәа, Гьыргәал атак уи иицеит.

– Сара Лзаа Амзарантә саауейт. Аиёкаара иалоу саарышьтит Дәрыцшька. Уаантәи арахь амәа сдырбейт. Сыкан Баалоу рдәасы. Аихабыра ирасхәейт хтагылазаашьа зейцшраз. Исархәейт икацпақәашаз. Хагба Камгаз мазала исабжьейгеит абрака саакыдгыларц. Сара снапы иануп иахьа хыхьынзааихьоу азы цхаражәхәара зурц, ирабжьгатәу азы ажәа сзарцгыи. Лзаа Амзара абаагәара зкь-оык акәыршаны ицартәейт, уахь узланеишаз мәахәаста зацәыкгыи халацш ахмыршәакәа инкылан. Ар хәта рхыхьчарта гәгәоуп хәашьак акәымкәа, уи дыруп. Акыргыи ецацшәейт абаагәара хталарц, аха иаумуйт. Ари агьхзалхуам, баша ххы зцахәуей хәа, ухәан-схәанкәак ауаа ирылалт. Арахь нхара мшхейт. Харгыи иаалыркәанууп абцар пышьтацхыз, Лыхны еилаоынтрахейт хәа анхаха. Оы-мшы амәакәа хкын, нас шәсырхианы шәтәаз, фатәи-жәтәыла шәсейбышәта, ианатахьу адырра шәахтоит ххәан, иаха ахәымехан доусы рыоынкақәа ицаргьежьит.

– Абар иахьалагах! – даакәгьежьит Гьыргәал, итыц дамкуа, шьаёакәак нак иныкайцан, дыццакуа дейтаахынхәит. – Абар иахьалагахьоу апсахра! Ауаа, ресизганы еибашьра ианнейт, адца роуаанза еилыцшьас ирымази?! Ара ажәыллара иаёуп, арахь хашьтацхька амца агәашә аашәыртит, ас азәыр акыр илшомә?

Ас Гьыргәал дейцрашәаны дызбахьадаз. Ирхәарыз реамшәо, иааизынхейт иёацхьа еилагылаз. Абыржәи акәын ах даниеицшыз, ахрагыи анинаалоз. Уи, амчра инапаёи иааигеижьтеи акыр цуаны, убри дашьцылазшәа ацшра иман. Иаицарыз иазцшыи, иара икалаз иакәицаз дасак ацицомызт. Акы зацәык изынхаз убарт ианаамтамз ихьацыз ашьауд рзыцшаара акәын. Убри ахьызыкамцоз акәхарын макьана ахра амәакәцапша дакәымшәоны изырбоз.

– Урт зынзак силахамцеит, - рацхьа ихы инапаёсы иааигсит иртааз. – Ианатахыу аамтаз реырхианы икоуп.

– Абааёсы ицёахыу амца иахьа исаёатёын хёа зхёада?!

– Хатагылоу атшёара хтызгаша моак хакёца!

– Баалоуаа рдёаёсы иуабжьаргеи?

– Иаарласны хтыц ахь ххынхёырц.

– Иаарласны азхом. – инапы неикьёсит Гьыргёал. - Цёспьарахёа уаатымгылазакёа, ушзахёо унеироуп. Моас икоу зегьы шёкыроуп. Абаа шёнапаёсы иаажёгароуп, икёыбаса силацаны, зцсы нхаз шёыткёароуп. Гбоума, шхёоума акы Амзара изамвамло, агаёа шёылацш ахызароуп. Шёылацш акы анаацашёа, анышьякёа рыла акёзаргы шёахьзаны, иташёырхароуп, шёыхкёа накёышёцозаргы. Амца, амца, адырёегь амца! Уаха хёыхшья збом. Ма халамгар акёын, ханалагах атыхётёанынза инаагароуп. Абас ауп дара рхымёацгашья шыкоу, уриааир утахызар, уерёицёоутёароуп. Еилукаама?.

– Зегьы еилкаауп, ухацкы!

– Имоа дыкёшёца!.

Цьыгё зацёык данизаанха, Гьыргёал иаргья машьхёылц ацла инадиргылан, илахь итачкёым нацаиргылсит:

– Баша ацбабаа шцаабоишь... Закёытё хакёоузеи итахархо!.. Ак алцуазар, агёхьяа скымызт, аха агьалцуам, сгёыцра ду Цьыгё. Агьалцуам.

– Ускак угёы зкаужьусеи?

– Иахьей уахей аибашьяра аёазыкацарада ус змам, бзарбзанла зёеикёыршёаны икоу ар, кама иаша зкым а-ёыхьча-ица дрыжёцаны имоуки?

– Ёнак, ёы-мшы иаабо алцшёала, хара хазиааиуам узхёом. Иахьцалак абаакёа реы амчкёа дааразак игёгёоуп хёа узахёацшуам. Даргы ацхаста роусит хжёылаццхьаза. Аамта цацхьаза, рыфатё мацхоит. Нас реацадмырхар иабацои, хара хариааиратё хзыкамларгы. Аус злоу гёкахарак азёы иахмырбароуп. Аихаразак уара иунымцшроуп.

Цьыгё днахынхёит, Гьыргёал имала дныжьны. Ах ёа абахчара деитаныцалсит. Иаха иахьахаракыз дёеин, алада дыцшуан, ашёацыцьяц баракьат дзалцшуазар хёа иёцшшёо. Атхацьяра згымыз адгьыл ицсадгьылын. Убри акёын дагьнасыпцдазтёуаз. Ижёларгы рлахьынца цёгьазтёуаз изкёынхоз ачашёра акёын. Амала ацсуа хёынтқарра, амехак зны ишмацмызгы, изит, апсхацёа рхыдаракёа ирыхкьаны. Изымеисит. Ахцёа сидызкылашаз ианаамтаз дкамлсит. Аурыс ахцёа знапаёсы иаазгашаз ах ду дроуан еснагь. Уи ацар иакёын. Уиалагы аурыс хёынтқарра амчхара дузахсит, иара ацкыс имчыдаз ахракёа анапаёсы иаанартё.

Ахёынтқарра знапаёсы иказ ар ацитон. Ар силартёан леишёак ала. Уи знапаёсы иказ иахьитахыз, ианитахыз, ишитахыз ихы иаирхёон. Ацсуаа ус силартёамызт, рыжёларра иаанагон акёымзар. Уамажё зхьцуаз ажёлар уамажё зхьцуаз ацьябзкёеи ацаскёеи ацырцахьан. Убри азакёын урт рмилатшья зыцёгёаз. Амала тынчла аёиарей тынчла анхарей, тынчла абззарей раан акёын ажёларра аус анауаз. Убри атынчраз акёын ркама тцаа измышёоз амца изаёагылаз. Дара рыёиара анзыкелоз атынч аамта азакёын. Аха ирцёыуадаёын ахёынтқарра еснакаауаз ар шьякёгылазаашья аёагылара. Иаха еицьын уи амёа иавагылар, ус ажёлар русгы нарыгзалар. Узуамызт ускан.

Арахь, иахьатёи акультура ахаракышьяла, аурыскёа цхьака ицахьан. Ах ду итахын бцьярмцала акёзаргы, убри акультура адуней иалаирцёар. Амчра инапаёсы икан, иитахыз каитон, уара иулымшозар узиёагылози. Ацсуаа ахьяаидгылаз ирацёахазшёа рбон, ириааиуаз мчык ыкан хёа игёыгуамызт, аха асцёкья алашёхара абатахыз. Иара иахь иаартцёаны ицёырыргомызт, аха арт зыкёгёыцуаз дасакы ыказар акёхарын. Хьяхёхьачрада еимадан асултани дарей. Аха закэнтё атыркёцёа Ацсны рнапы аларкхьази! Игёгёан дара ара, аурыс дыцёгёахаанза. Уажёшьта ирылшоз егыкэмызт, баша арт ржён акёымзар. Насгы урт ркультура иахья

ситхан, рцара-дырра лакэын. Апсны уажэы иахыказ иаха иазситғын, аха рбызпша зеибамкзеи?

Ацар бызпшас имаз бцарын, убри акэын зегы силазгозгы. Ари икалаз аус ас инижьюамызт. Асардар адца иоурин, иаарласны Апсны сикэйкырц. Уи, адца анагзашья зеицпрахарыз хэа, дагхэыцуамызт. Акэатэи аокруг асы силасрак калозар, Апсныка ар ркылгашья усгы сикэйрпшэаны ирыман. Нхыцынтэ ашьякауаа Марыхэ ахыцырталала амша икэйргалон. Дали Цабали икылыргарц. Кэтепштэи агубернатор, ашьякауааи асыуааи иманы, ддэыкэлон. Урт абзарбзанкэа рымазауан. Цутынтэи амшын ихыллон, Акэа абаасы изхыцырц. Шэачеи, Одессеи, Севастополи айбашыга гбакэа хиан, адца шаароулак, унацэы ахынакэукиз инеиуан. Абарт иреадыргылоз амчкэа анхацэа ирызтадаз, ахыцшымра ртахгэышьян аха.

Иагья ианыцэгэаха, апсуаа Кэыдры, ма Егры ркрын, Дали Цабали амшакаа ага изы идыртшэарын. Аха ирзутэызи мшынла изхыцраны иказ? Урт ацбацханы рзаазышпштпаз шьтацартала рышптахь гэгэан, аха апсуа дзыкэгэыцгызи. Мчыбжык, ма бы-мчыбжья инеицынкылыны ахысра рыкэшэар, апшэарыцараз ицэахны ирымаз ахи ахэшэи рцэынцэон. Уи ашптахь, ажэытэзатэи ауабы ихаан сипц, лабашьяла себашыыр акэызма? Гэкахарак унымцшыр акэын хэа ахэара мариан, аха, абарткэа зегы удыруанац, иунумырцшын ухацазар. Умацара утахозар – цэанат умцеи, аха ажэлар рлахынца амаа укырц узалагеи, цэахнымка амша анахыс дасак умбацэкэазар.

Ахэынцқар ир Апсныка икылыны, сикэтэара усхозар цэгэамызт, аха уи ашптахь акэын ахлымзаахцэкэа анцэырцуаз. Икалаз зыхкэыз хэа ашптацаара иалагарын, изхараз хэа цэоуки ирышпталарын. Иахья, атагылазаашья дасакала икан азын, сидгылон, нас зегы рыхэышья иашпталарын, айбатиракэа камлар калазомызт. Рцсы ндырхарц, цэоуки сидгыларын, иабрагьрын. Қытақэак шынсеибгаз абцар ркрын рцсы себакны, ма ашпшоуразы игыларын. Ачын иашптаз цыт-фык, рыуаа сидкылыны, урт иреагыларын бцармцала. Ишпцакалаз хэба-фба шыкэса рацхьяка?

Агенерал Корганов Цсхэы инапэсы иааигарц даныкэгылаз акэын, сеимырцэоз рнапэсы ишыкалоз анреихэа, апсуа феодалцэа х-нызкы-фык амилиция сизыргеит. Хыбр-ица Маан Кац ацхья днагылеит, иашпцэа дырсагылыны. Гыргэал иаб иашпцэа Алыкьсандри Кэациеи уи инаивагылеит. Кэралеи, чынлеи, хатырлеи Кац деихабын, акэымзар Апсны ах иашпцэа уи иашптахь игылозма. Иахья Алыкьсандр ажэлар дрылагылоуп, аха ускан апсуаа рнапала апсуаа – цсхэааи урт ирыцхраарц ирыдгылаз абыхэааи, асазкэеи, ахчыпсааи, айбгааи – шындырцэаз сипц, Алыкьсандр ибызцэак иахытэи аамтаз ицэырцхон. Ахмытбсеи иашпцэеи ахтынра иазааигэази рнапала ахэынцқар иполитика имацуцэа ишымшапцыргоз иабызахон уажэшптангы. Ускан Мраташэара иасаз апсуаа ыкэйрцеит шьатанкыла, мыткэмак рзызхэашазгы дынмыжкэа. Убри аамта итагылар инхазгы?

Уи аамта шыхарамыз ибон. Еихаразак убри азакэын айбашыра излагаз сагылашья зимамыз. Арахь ихы итагысеижьюан даса зцаарак: рхы шцамшапцыргарыз Апсны Урыстэыла иадзар зтахыз ауаа? Урт ракэхарын апсадгыл айкэйрхарагы зыбзоурахашаз. Амала иабаказ дара? Апап Иуана Гыгэиа ида уабы ихы ааимырцшыцызт. Издыруадаз урт уажэы икэанызануазар, ма икалаз аабарын хэа икылшпуазар? Уажэшптан ианеилгакэалак урт закэытэ хымшапцгашьяхарызи ишптырхрыз? Апэыуашья ззымдыркэа, зхы цызеыз жэларык ибызахар, атрагедиацэкэа итамгылози.

Гыргэал имаз апареи атоурых азы адырреи дшычкэыназгы апшыпша змаз азэы дишызартэуан. Икэышшыз игэалашэареи игэынкылареи гэгэан, убри азакэын уи изилымпаз акэпарае, ма анахь ма арахь исадкылыны, хьяхэхьячрада тыцк зизаанымкылаз. Ахэынцқар ус дадгылар – ижэлар шиашаз ибон, изынкыломызт. Ижэлар дрыдгылар – дара усгы рлахынца цэгэахон, ихатагы дрылазуан. Зынгы ихы арыцхашьяра хэычдас изцэырцуан. Иаб итахаразы ишья ахыруаз дмышэыцзакэа дадгылан, иагья умхэан ахра ахырымырхыз игэы цнажэон, аха уи

амшала жэларык цхьа игылаз асконимеи акультуреи змаз ахэинтқарра реахьакэыргоз хырхага усхомызт.

Дызцагылаз ажэоан тбаан, цтацк хымкэа, ицкбан. Амра шэахэала апсабара артхацбуан. Адуней дуун. Ацсынгы дуун иахьатей аусқэа рыла. Аха Гьыргэал ихэщрақэа рацэахан, аусқэа рылщшэа бзиа ахымбоз, адуней изытшэан, дызцагылаз абахчара, адгьыл ааста уахэапшуазар, ишмачыз еипш. Ахауа цкбан ацлақэа рыцака, иара ипсырхагаха излыбаадомызт. Нас ипсы имхарацэахан, ирыцхақэа рцсы рзеивгомызт, урт рыбжыара игэы тыцаны ицон. Ицыз ауаа такцхықэра иртомызт, аус гэгэа рыхэда икэырхырц ргэы итан. Аха аус атыгэ асы ианнеилак, избарц иара исы иаакылсуазшэа ибеит. Аиааира роур, абзиара зегы рхы ианаршьарц ртаххарын, амала, ацахара ианиар, рхы шпамоапыргарызишь? Ускан атакцхықэра зегы иара изынхар?

Изеузеишь уажэы, ацсуаа ацадырхарц? Иахагылада Акэа абаа? Аполковник Кониар ицхыраао аполковник Фон Кульман иакэхарын. Мамзар, иаха апышэа иман хэа, Акэатей аокруг аихабы И. Бутми де Кацман ар дырхадыргылазар? Агубернатор макьана Акэа дмаацызт. Рацхьа ар дэықэицон, нас акэын ихата данаауаз. Макьана аискаара усқэа моацигозар акэхарын, ас иаарласны арахь аашьа имамызт. Уи даар анапхгара зегы инапэсы иааигон. Иахьцалак аполковник Фон Кульман иакэхарын ар ирхагылаз. Аибашьратэ ус уи ибзианы идыруан. И. Бутми де Кацман Акэа абаахы анеишьа изымщшаацзар акэхарын. Апсуаа абаа иакэыршаны иркын, арахь Акэатей аокруг иалацсаз ар хэтакэа еискатэын.

Асардар иакэицеишь Ацсны икалаз ахтысқэа? Ацсуаа рыкэгылара иадиутант «дшахагылаз» иархэахьазар, иагьа деиланацсеит. Иаргы гэыбганк ирымтози, иахьей уахей аусқэа зиркацоз иадиутант, арахь макьана ахш зкышпэ икэымбацыз, ахэинтқар иполитика дахьацагылаз. Анхацэа анацаха, Гьыргэал ихацгылоз уабы диоуамызт. Асардар ипсахы зака сибакуаз, игэацгы хыцуаз хазшаз зацэык иакэын издыршаз. Зака архэтакэа амоа икэигалаз здыруадаз? Иарбан хэтакэаз? Урт абааихьаз? Зака зцаара удырырц ухэтази, урт реилкаараз еискаашьакэас икацатэызи? Абартқэа реискаараз иатахыз аус моапгатэқэа рацэазан. Уеикэшпэша утэазар акэын, аибашьрахь ухы анурхоз аламаталаз. Ихэыцкыоз амца шэартан, аха арцэара мариахон, уезыкацаны уантэаз.

Зака силкаатэызи, анхацэа реибашьра ахагылараз. Арахь артқэа реискаара зылшоз иара иакэзамызт. Иалшонгы ибомызт. «Исхэарц истахыу рацэазоуп, аха ак схэап хэа ссы ааихысхццхьаза, азы ссацэоит», - ахэсит апсыз. Иарбанзаалак цьара акы дазелымхахарц, итууа ихьуаз ихы ышытхын, цлак иканацоз ашэшьырца дшыцаз, даса цлак иканацоз ашэшьырца дыцалон. Уи иара изгэатомызт, ацлақэа рымахэ дукэа убас сидкыслон, шамахамзар шэахэак зылкьаны иахьыкэыпцхашаз тыц ыкамызт. Акы идырырц, акы иахарц итахымкэа дышнейуаз, иаалыркьаны итахэаса ткеац бжык иахаит. Уи аарлақэа иааоит. Бзарбзан хыс бжыын хымпада. Иацы ас иаазомызт. Иказишь Баалоу рдэацы? Ирласны даахынхэын, ашца шыказ исынеисеит.

– Икоу силкаазар цэгьамызт, - ихэсит иара, ицыз ауаа дшынарыдгылазцэкьа. – Апшахэа шыкоу хыс бжыкэак сахауан.

– Хауао дхашьтхэсит, - даакэгьежыит Цьыгэ.

– Хара ара хзыкоуи? – ипсы ихэцэ ишкылаххуазгы, сацшыларыла дтынчзар итахын Гьыргэал, ибжыы мацк аситакра изымцэахит акэымзар.

– Хабацой нас? – иахь са иихэаз шеиликаазгы, Цьыгэ еымдыр каитсеит, Гьыргэал игэтакы ацыхэтэанынза иааиртырц.

– Сара ажэлар срылагылазароуп, - сааитит арцыс. – Сыжэлар атахара иасуп, сара сцэахны сызшэымоузеи? Хаицыпсыроуп.

– Каи, амарца, угэы упамххын! – оныцкала дышшышпэырчоз Цьыгэ ибла зацэык ракэын изныцшуаз. Уи игэацхон апсуаа аскатей изааигэаны иахьибоз, ус анакэа, иахрагы гэыкала дазыказаарын, еиликаауан рцабаа ацакы. Даса ганкахьалагы дизнымкылакэа иихэоз ахеимцар хэагы дшэон, иаб Ахмытбей ишьа

иламзи, иахьцалак, иара иихэаз акэын хэа даакэгылар, изуураны икази. Ус иагьа иказаргьы, уи иаб диеицшымызт. Иахьязы ибзиан аби чкэыни рказшьақэа рыхазра, ах ға унапасы дааугарын аус иацхраараз, аха, аиааира ргар, нак-нак ахрае ах гэгэа даимоур, рцьабаа ду бзабаахомызт жэларык рзы. Амала агэыцра атахны ибон, амчра инапасы ианибалак, даса казшьа баацс бзиак цэыригарын. Апсразоума абаскатэи ауаа ршьапы изықэгылаз?

– Абзахаразоума нас?! Иацы мацара о-мцахарак тахсит. Закабы хэыда?! Уажэгьы айбашьра иаеуп. Сара ара сцэахны сызшэымеи? Уоуп сара иахьыстышу. Сыжэлар рыцсера суалуп сара.

– Апсадгьыл ахақэитраз айбашьрае уабы дымтахақэа ишцакалои! Уара, ухацкы сцит, абцаркра ууалым, абцар зкыу урхагылазароуп.

– Абра стэаноума спырхагыло?

– Усгы аус кацатэуп. Ацсны уатахыуп, ахақэитра анаиулакгы. Уажэы, абцар зкыу урылагыланы, амца угэышпы цэкьас изаурбой.

– Сара, саб ишьоуразы ажэлар гылазар, дара срылагылазароуп. Апсадгьыл ахақэитраз итахозар, сара срыцсыроуп. Ус ада даса моак збом.

– Макьана иушьтроу хэа уабы дыказам, утахартэ еицш ухацтаргылом.

– Сышьтра ахра шаиуа здыруазар, даса моак шытысхрын, аха иахьа ишысхэаз ада даса хымцацгашьак сыздыруам.

– Исзеилкаауам иухэарц иутахыу.

– Абри айбашьрала инцэоит сара сахра.

– Каи, амарцьа, каи! Хумшьын! Иуцэажэашьоузеи?! Имгэыцкэа ицсхьада.

– Гэыграла мацара ажэлар ршьапы иқэыргылатэым.

– Ажэлар рхала ршьапы иқэгылсит. Азэыр мчыла иааицозар ухала иубоит. Ус анакэха, арака кэышрала рымцацгара атахыуп.

– Саргы уи ауми исхэо. Гэыграла аиааира узгом. Уи иацзароуп иахэтоу акэгара, аус зегь рыла азхэыцра, моакэас ихамоу зегьы ршэазара. Ус кахцатгьы, аус ахьааихьоу иаагазомызт. Уаха хамхэап, - иааеаицэсит Гьыргэал. – Хдэыкэышпэца!

– Ус акэзыр, Алықьсандр дааиаанза, хаацшып. Ааигэа дхахьзараны дыкоуп.

Гьыргэал иахаз мацк дааиқэнакит. Апшэшьырца ицагылаз арымз ахь днecin, дныкэтэсит. Иаб иашьа иааира дахгэакуан. Уи иацы иахьси дахьицмыз акэхарын, дцацэызшэа ихы ибон. Арымз асы атэара илымшазт, доагылан, аштэе даанаиааит. Уа дакуамызт. Ижэлар ирызцшыз аилкаара дахгэакуан, арахь силкаашьак амамызт. Аамтакэын иузырбоз. Аамта гэагэон. Абахча деитаныцалсит. Иара иразкхашазгьы ааигэхьааит. Ари айбашьра, цэала-жьыла даламзыргьы, разкыла далазуан. Уи еилкаагэышьян. Зынгы ихата ицстазаара игэы азтынчын, ашьауг найкэцаны, зус збара иалагаз изцшыз агэак зыхцара дшашьыцлоз еицш. Амала ажэлар рразкы цэгьа шыцылашья амамызт.

Кавказ асардар ирзихэышцауашишь ацсуаа? Гьыргэал дазхэышьян уи ихымцацгашья зеицшрахашаз, аха издыруамызт аспэкьа иаарласзаны аускэа шеиёикаашаз. Агэыргьын ихарцаанза ахас ирпхьазахьаз дыгэжэажэо иаштхэаа рах иаштэи ибахчэи дырзымкэа ианизытшэараз асны Кавказ асардар ахэынтқар Александр Аобатэи Акэа ацсуаа ишшыцшышэыртэыз адырра иитеит, Цути, Қэдешьи, Константиновски игылаз архэтақэа уахь ишдэыкэицаз наццаны. Убри адырра Гьыргэал ианпасы иказар ажэлар ирхагылаз агэра диргарц далагарын излагаз аус шкэеиарадахоз. Аха аускэа ахьааихьаз ус дымныкэаргьы здыруадаз. Уажэшьта ацыхэтэанза айбашьра иаха еигьын хэа дазхэышьяр калон, иалцуаз рбар акэын, иаатгылар усгы цстазаара роуамызт хэа.

Амала уажэы, асардар ихэынтқар иахь идэыкэицаз адырра ахьызымдыруаз акнытэ, дасакала икан Гьыргэал ихэышьяртақэа. Уи иааигэалашэсит ар рнапхгаоцэа ирхэоны иахьхьаз ажэабжьк. Уи икалахьаз акакэын. Аурымкэа рыр ауриақэа рықалақь ианнадгыла, иқэылоз рыхада дызкэылоз адырра ритеит, ақалақь иртар ирцэызуази, ус имныкэаргьы иалыргарызи хэа изцаара ныкэыргыланы. Ақалақь

иртар, ихәсит иара, бцъар зкымыз рыцсы нхон, рынхарта дакысуамызт, рынцәа Иагве имцахырхәаларын. Ус акәымкәан, рықалақь мчыла игар, аргы рыцәтахон, ауаагы, рныхагы – зегы.

Уи иихәаз ускан азы мацара ихәамызт. Ари аибашьра иацқаран. Ус анакәха, апсуаа аибашьра хдыртызаргы, аиааира шырызмигоз еилкаан, зака заа рабцъар шытарцоз, сиха еиқәдырхон. Ухшыю апшәымазар, абас акәын ишыкацатәыз, аха... Аха иухәоз захауадаз. Цсыхәа шрымамыз рыбла иабаанза, ирзеилкаауамызт. Аамта ахгара цәган, аха дыцшыр акәын. Ма иаб иашьа даандаз! Абар еыла азәы дахьаауаз. Иара иакәхарын. Аеыуао джауаа дылталан, бжьасызшәа иеы агәарц ду иаадирххылеит. Агәашә аартра инеиаанза, длакәны алыкә аалиршәан, дааталан, дынеыжәеит, аеы ахы инауижьын. Апшышьхәа даарыдгылеит, апцзы нацхьахәо. Иеы табаны ицон, изцшызгы еыцс ирзааигаз иахыцпакуамызт. Ицпактәызар иара имдыруази. Апатхь анаидырк, ихышәашәаза ажьырзы дацашьшь ижәит. Уи иахагы апцзы ааикәнатәсит. Идгылаз уаха ицшырц намысдараны ицхьазан, ус ихәсит:

– Аиашаз, ас еибашьра сьдунейхаан исымбацт, исмахацт.

Гьыргәал, уи иихәарызишь хәа дшиесацшуазгы, даса хәыцрак ахь днианагеит, егы мацк данаатгылах. Арцыс уамашәа ибон анхабы ахцәа дахьрыдгылаз зака иеракратәны ихы ибоз. Апсны дналц-аалцижьтеи, ауаа реикарамра дасакала дагәылацшхьан. Анхацәа знапәы иказ ирашьяапкуан, нцәас ирмыхәапшуази. Апсуа нхабы жәытәнатә ихы ларкәны дзсихырхәоз дахазаргы дынхабызаргы иара иацкыс қәрала еихабыз ишлара акәын. Ахәынцқар иполитика ари цнаргарц иаеын. ахцәагы, дара ишрыхәартаз анырба, уи иадгылақәсит, аха анхацәа цыхьа ишыказ иаанхар ртахын, ианцәажәоз, антгы артгы ирзеицхьарын хәа, ачынуаа реацхьа дасакала иахәапшуазшәа ддырбазаргы. Аикарара Гьыргәал ижәлар рмилат қазшьа чыдаран.

– Ас еибашьра саламшәацт, - еицеихәсит иааиз анхабы – Шьыжьаахыс еибашьроуп изеу. Апсуаа хамеигзарыда абзарбзан хы иажәлоит, даргы рымч уамак ыкамзар акәхап, ма ишышкхамсха ртыц итымпызи, аха уа рцсы зкыу сзеилкаауам. Харгы хцәыз рацәоуп. Зегьакоуп ауаа ргәы карыжьуам, ма хәцсыроуп ма хабзахароуп хәа имеибашьыц амцахарақәа апшахәахы рлыбаара реазыкарцоит.

– Далааи Цабалааи цыхьараа карцахьоума? – дцааит Цьыгә.

– Урт рызбахә ыказам.

– Абжьыуаа ирхәои? Самырзаканынтә уабы еыдирбахьоума?

– Макьана ихәдымгылацт.

Аидгылара шыкамлоз дазхәыцуан Гьыргәал. Уи аныкамла азыхәан, лабеилацса зыбжьалаз иреицәахон. Далааи Цабалааи зырымтуази? Дабаказ Амаршьан Шьрынбеи? Цабал атышььа дзақәымшәазеи? Далаа рах Алмахсит Амаршьан иеы зеилымгой? Иашьа Адамыр ма дааишьтындаз, икалаз абри акәын хәа! Еилкаамхози Дал амца ташәазар. Цабалаа рах Хьрыцс Амаршьан иакәзар еснагь уабы изеилкаауамызт дызеыз. Урт Амаршьанқәа уи апста ртыгара Апсны ах изы ианыцәгьамыз ыказамызт. Рхала иказарц иқәзон нахьнатәгы. Мсымаа ирхааныз цьыршьон. Абжьыуаа ма Гьыргәал иқәсыртындаз! Иаб рыгәта далажымзи! Ма самырзаканаа раазамта дырухамштындаз!.. Аха урти егырти икалаз рахьахьазу?! Аимадарақәа аурықәа исапырцәазар?

Аха Гьыргәал дааицхьхәыцааит: ижәлар ахьзеидымгылоз иаха еигьзар?! Аурықәа ирсамгылоз итыц дахьрцарымызт. Апсадгыыл апсыцха нымхарызи. Апсы ахьыказ апстазаара қалон. Иара дышхәыцуаз еицш ихәыцуаз дасазәы дыказмашь, ма ималазацәык игәы кахазу? Егырт рхаеы иахәомызт хьацрак апәаарак ргәы итакын хәа. Нас иаразәзацәык иакәызма иаха аиаша здыруаз? Ақәгылара икалаз есааира ауаа аднагалон, анхацәа реиекаара зхауан, реиекаашьяагы цәгьамызт. Ирхагылаз а-Хәгбеи, а-Ладариси, Шьмаф Мағи, а-Гәымбеи даара урықәгәыцыртә икан. Ари апстазарахь зхы хаз қәпарамзи! Знык Алыкьсандр арахь дкылшәандаз, ажәлар рахь икылсрын ара силагылаз, ауаа ирхагылаз даса мчрак рыцларын.

Избахә азәыр игәы иҗеикызмашь хәа, акәыд анизькәдирпса, дзызхәыцуаз иакәшахатхазшәа, иуаф дицны. Гәымстантәи иаауаз Алыкъсандр амза дааншәан, исааихсит. Ирсихәарызеишь хәа изцшуан иахарызеишь хәа илеиуаз. Гьыргәал запәык уи иахь зцаара имазамызт, дшааиз сицш зегь иөсыжәланы Баалоу рдәы шыказ рсынахара дахгәакуан. Дара мццакыргыы иара ирццакуан. Уа днесины, аус шзымцац изымөакәцарымызт, аха уа дрылагылазар, амца шыра дрыцалагылазар, иаха игәы тынчын.

– Излауаз ала, хаца сибага днымхартә сныкәсит, сылацш ахьахьзас, - ихәсит Алыкъсандр, длысыжәцаны, исы агәра иуаф ианиита. – Иахьагыы ауаа амөа иануп, рабцбар шьтыхны.

– Уажәшьта ара аатгылара иапсам. – азцаарақәа неикәыпцо, ипсгь иаанхар хәа дшәаны, даарылцит Гьыргәал. – Хдәыкәышпәцала!

– Алыкъсандр ацсааитакха имтакәоу? – дцааит азәы.

– Сцсы ааспәыршьапәкьей! – силагылаз днарылцит Алыкъсандр, арымз шыказ исынсихан.

Егьырт уи инаишьталсит, Гьыргәал дрыгәтылакны. Арымз иамкыз акәардәкәа иаарыхсит. Урт сибырхәоз Гьыргәал илымхакь цкьа иназомызт. Уи ихы-ицсы зегьы Баалоу рдәы икәын, уака амца акызшәа. Ацәымаг дахадыртәазшәа, икәардә дыкәцәиуан. Итәаз усқәак ирылацәажәон, иаха сицгыны ишныкәашаз акәхарын, амчкәа ипсгь редиклыра иазелымханы, аха урт зегьы иара азы зымцәаз ацсыз изабызан. Баалоу рдәы акәын ихәыцырта зымехазкуаз. Рхы-ргәы ртынч иахьтәаз деиланаршьацкәон. Иөныцка играз амца ааимырцшырц, иаргыы излауаз ала тынчшәа дтәан, итагылазаашьа дызцыз ирзеилымкаацәозар акәхарын. Амала ацыхәтәан ражәа иалацаны иаацәырыргсит ауаа рахь ркылсшьа зеицшрахар ахәтази ианкылсшаз аамта арбанызи.

– Уацәы иахмырцакәа уа хаказароуп. Иахьа даса цытк шәцсы шәшьа, саргыы скарахацкәкьа сыкоуп, - хәа Алыкъсандр ианихәа, силаблуаз Гьыргәал дсыцәауазшәа ашышьыхәа ихы лаиркәит.

VII

Асцәа Баалоу рдәы ианаацәырц, ажәлар, бцбарла сиқәных, мцахарала рьешаны, сидгәыцлю реааизыргсит. Ариабжьарак ирхыргахьаз ацьамыгәа цәгыя сиенакаауан дара рлеишәа. Убас иказ ар рхымөацгашьа рымамзаргыы, ахсыхраз сидгылашьа рзыкацомызт. Ах сәа Гьыргәал иаб иашьа Алыкъсандри Лакр Цьыгәи нак-аак ивагыланы дахьаиуаз, рымчкәа рзацнацон. Уажәшьтак рус акыр иманшәалахарын хәа игәыцуан. Ашәарта ус аныказ, аамта иалнахуан ацхьагылацәей ахьцшәей. Згәы сицамкуаз цхьа игылон. Егьырт доусы рхацашьала инеишьтагылон. Антынчраз акәын ахьз иашьтаз цхьагылара ианеихоз, русгыы рыкәманшәалахомыт узхәомызт. Нас дара убаскатәи рхада акы ртахымызт, аншәартахалак рцсы иацәшәон хәашьак амамкәа, реырзон излауаз ала. Убарт рсынтә иарбан гәыцыз Гьыргәал дызпанакуаз ихата издыруамызт. Уи дызташәаз ахәыцра цаулақәа рсынтә изынхаз абри ак акәын. Егьырахь даса тагылазаашьакәак дызрызхәыцуамызт. Ма дхацан, ма дшәыргәындан хәа, өыцья ахцәа дрыбжьагылан, макьана хацарагыы зламыз, шәыргәындарагыы зламыз Ацсха сәа.

Ажәлар силакь ианиба, игәаца аапхахсит. Зыцшцәы сицшыз мацәала силахәамызт акәымзар, ркәымжәи ркабей, ркама кьақкәей рабцбармцей збоз ар ракәын злеимхәарызи. Цьоукгыы рахәакәа аарыдхалон, кьарахәлагыы сибытақәан. Инароузаны «аха-хәи-раа-а» ахьгоз, рцсы ааитамкзакәа, рбжьы рыхәылцуаз цьушьарын. Баалоу рдәы ишынеибакәыз «ахахаира» ахьахьуоуаз, адәы абжьы өытнагазшәа, акәша-мыкәша амеханакуан. Уи рныоуан ацсабарала италахаз ашьха, адәы, азиас. Урт ирыдцаны, амшын шыказ агаца иахьоуан. Гьыргәал ихьаакәа

ихадырштуан. Абриабжьарак абыржәсицш деихыкка дкамлацыт. Игәы рыздуун идуззахаз ижәлар хәычы. Даса енак иадамхаргы урт рхы иакәитын. Ахақәитраз уабцар аныштых, ухы уакәитын оныцкала, доухала, аихаразак хамеигзарак шузыкамтоз азы агәраганы уаныказ.

Асцәа ажәлар рыгәтахы иахьнсишаз инеит. Ауаа ицашьахәутәшаз агәытгара аадыршшуан, рбжы еиқәыркуамыт. Ах итарчеи харакны ладеи-оадеи иркьон, иркьаццхьаза азганк иадубаалон аса. Мацк абжықәа ааихсырзыцгыыз асцәа рылеыжәцара акәын. Акәасқьа шыказ реынархеит. Уа харакыран, сицыз зегы рылацш иныцашәартә. Гәымаа иреиуаз Цьыгра Аозба иакәын ахәа ттуцәаа зныз ажәлар рбирак кацшы зкыз. Уи ах ибирак ааганы Алыкьсандр Чачба инаииркит. Алыкьсандр уи аены еицш деилыхха уабы димбацыт. Амцабз иеықәын, иблақәа царын. Уи атарчеи иахьынзаизыхаракуаз доахан, ажәлар днарылацшит, даргы «ахахаира» хәа атак карцеит, рабцарқәа оыштыхны. Алыкьсандр днеин, аамстахәычи аамста дуи ирацхьагылаз Беслангәыр Мқанба инаииркит. Беслангәыр атарчеи ладеи-оадеи икьеит, дызлагылаз иоархыкшәа. Ажәлар рбирак зкыз мацк арахь дааигәахан, ах итарчеи еицш, ладеи-оадеи иааикьеит. Ауаа гәыргьон. Иахь адунеи дара иртәын. Ахра еыц аира иабызан ари амш.

«Апцхара еыц аироуп ари!» - ибла ихаччон Гьыргәал, Беслангәыр ибжы сацаза иаацәырганы, икәыпшыз ах, Апсха, ихаракзаны дзырехәашаз иажәа иалацаны дахьышәахәоз. Дызлагылаз ицдыргызуан. Амцахарақәа реынтә иреигьыз ашәахәаоцәа аарылцын, ахи ажәлари рбиракқәа ирыпагылаз иаарзааигәахеит. Ахапа ааимардеит. Азә иацкыс азә дабеицхарыз хәа иахьеицлабуаз, ах кәыпш иакәын уажәы ацкыс уажәыштан ихараркуаз. Гьыргәал азныказ иааицәымгәахеит изкыз арехәацхьықәа. Ианакәмтца даалашыцылан, ицегь дхараркыргы цәгы ибомыт, рашәахәара иакәыцзаргы итахымыт. Амала цыхәаццәара змамыз абакагәышыаз.

Еицгыз акәасқьа иныоналеит. Ашәахәабжы мац-мац еиқәтәаццхьаза. Гьыргәал игәалаказаара бжысуан. Цыхәаццәара змамыз акгы шыкамыз дазхәыцуан. Аус злаз – иарбанзаалак иациуаз асхәара ааигәазу ихаразу? Уи ихәыцрақәа имацара дырзынхомыт, ауадае ауаа еилагәежьуан, мгсимцарак иоуз игәы аабжынахит умхәозар. Хара имгакәа, иааонашылеит ажәлар рхадацәа хәа ицхьазаз, аискаараз иалхыз Камгаз Хагба, Шьмаф Маг, Зафас Гәымба, Лаз Ладариа. Урт мырцшакәа иаарыштылт, аиласра калаанза, ахәынтқар иафицарцәаз аамстадуи аамстахәычи. Зегы цшын, еихабы еицбы хәа инеихәацшны, азәы ихы аарылигарын ргәахәшәа. Уабы неимтца, Гьыргәал иахь рылацшқәа шаадыршәуаз ихала игәеицеит.

– Камгаз! – Гьыргәал анхабы иахь ихы наирхеит, арака иахьа уажәраанза еиызкаауаз дреихабын хәа днаизхәыцшәа. – Хамч мацым, аха хамч хап угәахәуоу?

Цьыгә, итәартәе иаахәыцмцшьяла, ах са иирбеит ус дакәымгәыцуаны ихы димырбарц азы диқәыхәхәрац шитахыз.

– Гьыргәал ухацкы! - сааитит Камгаз Хагба. – Иагьа хәгәгәазаргы, хшынеибакәу хаидымгылар, азәи-азәи хаибадыркуеит, хаибадырфоит.

– Иухәарц иутахыи?

– Абжыуаа реынтә дыррак хамам. Уахь хазтынчроуп рхәазшәа икалеит.

– Адыррақәа злахауз ала, - ихәеит Маан Тамшыгә, - Лыхны икалаз шааиахазцәкьа, Кониар ихатыцуао аполковник Фон Кульман акомандакацара ихы иадицеит. Акәатәи аокруг аихабы И. Бутми де Кацман Азобжыа дыкан, арт адыррақәа аниархәоз. Арформа азбахә ала, азобжыаа драцәажәазар акәхарын, избанзар уа дицын амаиор Баратов. Урт иаарылшоз зегь карцапт, абжыуаа хус рхы аладмырхәырц. Убри азоуп уахь идәыкәахцәхьоу ауаа Кәыдры арра зырцәыуадаоахаз. Иахьабалак акараул гылоуп.

– И. Бутми де Кацман иус бзианы идыргәышөит, - инацитцеит Камгаз, Тамшыгә данааизцш ашытахь. – Аамстадуи аамстахәычи дрыцәажәеит, ибз усгы ихәшәуп, арт ижәеит. Даргы амилиция еизырган, аполковник иоуп хыс ихәмоу

анырхәа, уахьцсуа хәпсуеит хәа, рабцъар шьтырхын, Акәа агарнизон ажәлараз иахзаауаз далааи цабалааи рымоа цырцәеит. Хәргыи урт рыцхыраарада хәанхейт иахьа уажәраанза. Излаҳзаарыщәауала абцъар хзышьтызхыз ргәы анццәа апристав ионы рхәынцсит. Цабалтәи ахыргәгәарта иакәшазаап. Цьоукы Гьарзаул илбааит, ахыргәгәарта иагәйдлаз агасахь идәыкәло калар рымурц. Иаахцәаны иухәозар, Акәатәи аокруг асынтә ихацхраауа гәымаа зацәык роуп. Егьырт И. Бутми де Кацман макъана инапәсы иааганы имоуп.

– Ишцакаҳцари нас? – дцааит Гьыргәал, дзызцаауаз иахь акәзамкәа, инеимда-аимдо Цьыгәи Алыкьсандри днарзыщын, ариабжьарак хамч хомызт хәа иихәоз асы иааирц ишыказ азы ецныхәас инарицазшәа.

– Гьыргәал ухацкы! Уара уахаракыреи, удуреи, уахатыркәцареи ухы иурхәароуп, хәжәлар сикәырымгарц. Ухьзала ауабы дцароуп Амаршьан Алмахсит иахь. Алмахсит, иашьа Адамыр дицырхрааны, Цабалтәи ахыргәгәарта дахагылеит, хәжәларгыи рымоа ццәоуп иара имшала. Алмахсит хашка диасратә икаҳцароуп.

– Алмахсит – алахша! – ааицыщкьсит Гьыргәал, уи ихәарын хәа уабы дизцшзамкәа. – Урт рабицара еснагь хазы иказар ртахын, саб исагылан, далаа рымацара ахра рзацтарызшәа. Цабалаа ракәзар рашьцәа ирыцкәапон. Хьрыцц Амаршангыи ус каицазар акәхап?

– Ацгәы аца ахәынац амкуеи! – ихәсит Камгаз Хәгба.

– Уаха икацатәузеи? – дцааит Гьыргәал.

– Урт Амаршьанаа хәхьынзарецәажәо, аамта хәрзыр камлошәа аабойт, ххы ахьынеидахкылаз. Иахьей уацәи агарнизон амца рыжәахампалар, иртахыу усқәак дхаркацашт.

– Ус хәицхьытга хжәылара амур калап. – реимак иеаалеигалеит Жәраб Зацшь-ица. – Хамч ааиларцәаны, зныкьбарала хус нахагзароуп.

– Иабакоу, аамта хәцәоитеи?! - сәаитит Маг Шьмаф.

– Аамта хмырзроуп, хәшәыс икоу аамтоуп, - иоызцәа дрыдгылт Лаз Ладариа.

– Аамта зхарзуси, – ихәсит Цьыгә. – Абыржәыцкькәа Алмахсит ауабы дизахашьтроуп, уацәы ашьыжь хәуаа хиазароуп.

– Агарнизон ахәынчараз икацатәузеи? – Гьыргәал Чачба, уажәраанза анхацәа рахь ихшыю ыказтгыи, уажәшьта нахыс рарратә хәтыр хьзкәа усгыи ирымхын, аха абцъар шьтызхыз рымоакәцашьа иаха ирдыруан. Урт дышрылацшуаз, Тамшьыгә Маан исы илацш аангылеит. Уажәыцкькәа уи сицш уабы издыруамызт агарнизон ахь ансира иамаз акәамацамакәа. Аха усымшәа иказ зцаарак дазаатымгылакәа, ихадаз аацәыригсит.

– Ус шәымныкәахьей, иалыжәгей?

Гьыргәал блацарыла Тамшьыгә ибла дныхцшылеит. Азныказ а-Маан иихәарыз ааицамшәсит, сымкьамацәыспәа сикәшаны игылаз ааимидеит. Ацсха сә ицны иааз излагаз аус хырбгалатәын, усгыи агьалшпомызт хәа исыщкьарызмашь хәа ицшуан. Тамшьыгә урт рхасы акгыи ыкәимбааит, арака аибашьрақәа ирылахәыз рхасы акгыи шырымхәоз сицш, рызынтәык изеицшын. Иаргыи бла царыла Гьыргәал атак наиитеит, ицарызшәа иибаз аблақәа ацшқарагыи шырхыз ангәсита, у-Ацсхазар уамак камлеит, иузыкәпоз хара хәкәын ихәарызшәа, ихасы ааирцбарсит.

– Хара хжәылаццхьаза, дара рымчкәа мкацсой. Акыр рзаццома? - сәаитит иара.

– Анхацәа рымч мкацсазои? - Тамшьыгә иихәаз иузаваргылашаз камларызшәа ибон, аха Гьыргәал диашамызт узхәомызт арака, амала уи азцаарагыи дазхиан ахаца:

– Анхацәа рымцахарақәа ара ипәсыц иасуп. Иахьагыи иаахьсит, амәа иану мацзам. Избатәуп ирацхьагылаша амцахара арбану.

– Сара стәала, - ихәсит Камгаз Хәгба, - гәымаа рыгәра аагап уи аус асы. Егьырт амәан иаха иаацсақәеит, насгыи цьабаа уамак дахмырбацт арт аоымшык.

– Уаха цхыраара хтахымхазакәа, хамч харыма?! – ицьейшон Гьыргәал арт зака рхы иакәгәыцуаз.

– Далааи табалааи асцэажэара ртахыун, - Тамшыгыгэ иихэаз агэра игацэкьон. – Уахытэи ахыргэгэартакэа хнапасы имааикэа, хманшэалахара удаауун. Избан хэа уцаауазар, хабга ццэара уахынтэ еснагь хэзцшызароун. Уи ганкахыала. Егы аганахь ала, а-Маршпанкэа анхадгыла, хамчкэа гэгэахоит, Баслата шыкоу реархар, ихацхраауеит. Храла асалдат кылсыргы арахь иаарышьтуам. Абри акэзоун моас ихамоугы, - иаахиркэшон иара. – Мпынла неишьа усгы ихамам, гбала хахиам. Амчра хнапасы иказма, арт хабга ццэаны хрыманеи.

– Ажэыллара анбазалшои?

– Уацэы ашьыжь. Иахья иалагзаны, ухацкы, ухызала Алмахсит Амаршпан асеимадара атахыун.

– Уахь ицарц зылшода? – дцааит Гьыргэал, ищыз ауаа аскатэи сымткэа иахьсилагылаз цэгыла ичхауа – имацара изныкэгозма иацсаз хацашыала атахара. – Иманшэалахарыда? Алыкьсандр? – иаб иашья иахь даакэцэит иара. – Акы еицшымкэа сухэоит, убри аус ура инагза, иреицгун хэа иуцхыазо азэы амфа дыкэца!

– Уи имароу Халыбеи иакэхоит. – амфа икэицон Тамшыгыгэ. – Маан Халыбеи Алмахсит дитынхоун.

– Азцшра атахым, Алыкьсандр сухэоит! – Гьыргэал хэыгцас иаб иашья даайдхылт. – Иахэтоу ауаагы алцшааны ицца! Рнапасы дшааргаша цкья шэсилацэажэа! Уацэы ашьыжь Баслата шыкоу илбаароун.

Алыкьсандр, сыцья ицны, дындэылцит.

– Уацэы иахымгакэа Амзара абаа хэынчатэун! - сцааитит Чачба, ибжы лаихэлахацшэагы иаамацхсит.

– Иахья сыц иакэшаны амфакэа ркырц икоун, - ихэсит Цьыгэ. – Ацхаражэхэао дхашьтын, хгэы итакэоу рахарц, - уи даахьахэын, ишьтахь игылаз аамстак днаисахэытхэытын, ихы неикьсит дцарц. Егы дымцшыкэа дшындылцызцэкья, асышьтыбжыкэа аагеит, Мраташэара шыказгы рбжы мацхо, ахауа иналазит.

Цьыгэ, ихаеы ианирцшуамызт акэымзар, гэаныла игэы дтаччон, Тамшыгыгэ асаца-асацахэа Ацсха дахьяицэажэоз. Цьыгэгы ищызгы иртахын Тамшыгыгэ ихала Гьыргэал агэра ииргарц излагаз шыманшэалахоз. Уи азакэын зсырымтуазгы.

– Уажэшьта афатэ-ажэтэ халацэажэароун, - ихэсит иара, ихадаз аускэа збызшэа аниба. – Алабакьяцэа нарылацаны ахаза гэгэа азбахэ рылахэатэун. Уацэы ахэымехан иахымгакэа, хамцахаракэа рхэы кылыргароун. Уи а-Зацшь-ица унапы ианызааит, убызцэа уманы, амфа укэгыл! – анихэа, Заурбакь уи иажэа сбаимтэит.

Акыр аатынчрахсит убри ашьтахь. Цссивгарак роузнэа дэахыла ишубартазгы, доусы рхэыцракэа ирылан, изыцхэыцшазгы мацзамызт. Зегь рацкысгы игэжэажэоз Ацсха иакэын. Сыц иоуз амчра аугэ ду ихэда икэнацон, арахь икэыцшра иашьяшэалаз ищышэадара иахагы дымчыданатэуан. Икан даса уск итагылазаашья ицегь ихлымзаахызтэуаз: ицараду изарфеиауаз ахэыцра чыда – уи дызхадыргылаз алцшэадарахь дкылнагон.

– Иаххэап, агарнизон аагоит. – даакэцэит иара Тамшыгыгэ иахь, уажэшьта ансимпра резыркуан еицш, - ара агылаха змадаз, рус ахыказ амцахаракэа уацэтэи ашарцаз ажэыллара разыкацарахь акэын; арахь зегы иаацьяршьеит «иаххэап» хэа, гэрамгарыла агэынамзара ахьяаирцшуаз. – Иаххэап, агарнизон аагеит, - ситеихэсит инацшьзаны, - ашьтахь закэыгтэ мооузеи ихамоу?

Зегькакэын ахэынцкар ир зхыцуан, шьхалагы ихыргон, реагылашыас ирымази хэа акэын дзыцаауаз, Тамшыгыгэ уи еиликааит. Уи хьаас измамыз уабы дыказамызт. Уи азхэыцра зылшашаз ауаа с-гэыцкны ишан. Ганкаеы иказ агарнизон анырхэынча нахыс, уиакра мчы рцымгыларызшэа ргэы ирнатон, избанзар рацхьатэи ацынгыла зацэык акэын иаха ирбоз. Егы аганаэ игылаз ицегь хара ихэыцуан, урт рыбжеихара-оык еилыркаауан знык агарнизон анырга, Ацсны айдкыллара шымариахоз. Урт зыкэгэыцуаз дасакгы ыкан, иаацэыргазаны ирхэар, Ацсха иахихэаарыз рыздыруамызт акэымзар: асултан ицхыраара, Тамшыгыгэ еиликаауан ибызцэа ршэаракэа рааста Ацсха сца ишэаракэа иаха ишцаулаз, аха урт шыатас ирымаз ахызымдыруаз, ирцауланы дызрызхэыцуамызт. Уи азы

ищырхагазгы ыкан, - Баалоу рдэы сизгаз анхаоыжэлар рымчкэа удырлашэыртэ икацэкьан. Арахь ужэлар ирыхтыргахьаз иахьынзауыцгэыз угэаг акэиц мцартэуан. Ускан ахшыо силгара угнажбуан.

- Уажэы аус злоу агарнизон ауц, - ихэсит Тамшыгэ. – Настэи аус нас иабап, - хэаггы инакэиргэгэсит. Дасак ихэарц игэы итазар здыруадаз, Алыкьсандр дааонамшылар.

- Алмахсит иахь Халыбеи дсышьтит, аха уарггы, Гьыргэал, егыртггы сышэмазцаакэа, исзынамыгзэсит акэымзар, Амаршьян Шьрынбеи иахь, Цабалка, дасазэы дсышьтыр стахыуп. Изласахаз ала, Шьрынбеи ииашьара дрыкэшахатым, дхадгылар итахыуп.

- Хэарас иатахьузеи, - даатымгылеит Цыгэ, - ддэыкэпа! Шьрынбеи ихымоацгашья урт аишыцэа, Алмахситггы Адамырггы, икэанызануа иканамцар ауам. Ихадымгыларггы иахьырхагамхар – усми. Ахы! – ихэсит Цыгэ, Алыкьсандр данындэылц. – Уажэшыта, шэааи, ажэлар рахь хнеип. Доусы хускэа хрылагап. Уацэы аус ду хазцшуп. Ианаамтоу хшыапы хакэгылазароуп. Арахь шыбжбон ааирц агыагым.

Азэазэала индэылцуа, Гьыргэали Цыгэи ааицынхсит. Дара уртггы абарца иныкэгыллон еицш, Алыкьсандр даарзыхынхэит. Амцахаракэа рцсы ршьон, апэшьырпакэа ирыцаианы. Ахэыкацацэа рсакэын иахьсилашыраз. Апсхаи ицзи лалбаан, ажэлар иаарылалэит. Цыгэ ацхьашэа днеиуан, икацатэыз уи иаха ишидыруз, Гьыргэал дназгаазгозггы иара шиакэыз убартэ. Ауаа оархацгыланы ргэыгырта чкэын изыцшуп. Апсха эа дахьырбоз рымчкэа ирцацлон. Дасазны инеицацшырц, апхьака игылакэаз иаарыдгэыцлон.

Мраташэара шыказ, реидаракэа разкэынца, асэеи агэыжкэеи еищырхашышы амэа ианын. Урт аазцоз реихаразак хэсакэан, зхэы маацыз чкэынцэакэакггы рыцын. Абжсихара-оык бшырла еикэшэан. Амэан зхы иакэитымыз цэоуки рыкэлар хэа ишэон. Урт ирацхьагылаз Рамса шлакэыз харантэ издырыз Гьыргэал игэы аалзыцшкэхан, илагырз аеыланахарц мацк ааигхсит. Нас игэы ааитеирцан, ахэсакэацэкьа злахэыз айбашьра агэра ахьимгоз ааицэымгэахсит. Уи зегь рацхьа Рамса дналыдгыларц ааитаххсит, Цыгэ днацхьагылеит акэымзар. Уи итаца дналзааигэахан, лхы днагэзит.

- Аферым цхэыс стаца хэычы! – ихэан, Гьыргэал иахь даахьашит. – Арт иааз зеггы сара скытантэикэоуп.

Цыгэ цхьака иеынеихсит, жэа хаакэак егыртггы инарсехэарц, иааргаз афатэ-ажэтэ ибарц. Гьыргэал Рамса данынлыдгыла, акы ицэа иаалашэазшэа, Алыкьсандр дзыцыз дааицрыцын, Цыгэ днаишьталэит. Гьыргэал Рамса дзыдгылаз асы ахаэы инапсыргэыца ныкэишыын, агэра аалымхны иаарыдгылаз арцыск инаиитеит, аидара ахьакэырхуаз инеигарц.

- Ахазаз иахьоуп ианрылахца, шэарт уаанза шэыешэырхиама? – дцааит иара.

- Ахацэа анеибашыцэаха акрыфара иакэыцуазма, афатэ иахаггы иртахын, - лхэсит Рамса. – Иаразнак асеидкылара халаган, иахьа цэылашаанза амэа хакэлеит. Зынзак хэцсы мшыазакэа, хаауан.

- Рамса, дасазнык бахьызбо, сгэы рахатуп.

- Харт уажэыцэкьа шытахька амэа шытаххусит, - дзыдгылаз имырбакэа, даакэыцсычхэит, лхатаггы лгэы шырахагыз, уи мацзак арахацраз амэа хара шышьтылхыз еилукаартэ.

- Абыржэы бхынхэуану?

«Абыржэы...» аанарго, лхы аалырцысит.

- Шэыцсы ааитамкзакэа, ишэылшарыма?

- Ихалшоит. Аидара зкэырхыз аекэа хнареыжэлар, хахьнеиуагы аабом.

- Ак быхьыр хэа спэоит.

- Уара ухы хьча... Ужэлар рзы ухы хьча.

- Сэынтэ акггы бтахзамеи? Ибтахыу аказы бсыхэа! Исылшо быгсыжбуам.

– Сара акгы стахзам. Снауцапшыр стахын, узбейт. Егырахь, сызеу азы сагазымцаша сизыгхэароуп. Апстазаара ус еикаауп, уаргы иухарам, саргы... Абзиараз!..

– Рамса!..

Лара лбызца ахьсилагылаз днеиуан. Иаргы исааникылт, Цыгэи Алыкьсандри изааигэахон. Ахэсахэыцкэа акы инадырцхарц инаргон. Иара арт ахаца уажэшьта ицрыцуамызт, ихата ахык иеицш иитахыз кайцо дыкамызт, знышы даныз дырхьыцшын. Изааиуаз ихзарц, игэы итаз ихасы ианырбааларц итахымызт. Даахьахэын, ашышьыцхэа ишьаца неихигейт, акэаскьба зыкэгылаз апта итагылаз арацла шыказ.

Ишьтахь инапы кацаны, апэшырцае даалаейт, Рамса длызхэыцуа. Уажэи-уажэи аекэа ахьаиддыргалаз дыцшуан. Еицыз ахэса кэышца акрыфаны уахь ихынхэуазар хэа дыцшын. Дара уамак инымхакэа иаагыжьын, иосыжэлейт. Лара апхьа иахьидгылаз ахь даапшит, днаихэапшырц лгэы пазыхэоз моашьо. Акэаскьбахыгы лылацш налыршэйт, амала иара длымбейт. Дыосыжэлан, лэы акамчы нарбаны, дыцыз днарацхьагылейт Исахьылимырбаз игэы инархьуан. Дизхомызт лара уажэы, иааигэара дыказар итахын, арахь лэы даманы Мрагашэарака ахы хан.

Ицстазаара ацыхэтэантэи амш асынза уи дзымхо адэы дшыкэзауаз ааинырын, арымз дныкэтэейт. Азэы дизцшуазар игэтахьшракэа инимбааларц, дэахьыла иеширтынчуазгы, ииурыз дакэымшэозшэа, доапкьан, даалаейт, нас ашышьыцхэа ихы инапэсы иааиган, иныкэашэа ааирмачт. Карт изцшны итэаз апхэызбагы дааигэалашэан, иаха иитахыз дарбаныз силикаарц, даатгылазшэа иуит, аха игэы еиошан. Уи аурыс цхэызба лацхьа даныказ, дасазэы дагыгэалашэомызт. Уажэы ихэыцра шыкэса зыдхэалаз, шыта ицхэысхаз, данылзааигэаха, иеыцхаз ижэытэ хэра акэзар здыруадаз. Ускан дара хэыцкэан, еишьеи сихэшьеи реицш еизыкан, аха ауафы данызхалак уаанза игэы иакэшэоз ачыдаракэа реырымцсахкэа, дара урт сихаха-еицаханы ицызхазар, ицстазаара иалазтуан. Урт ачыдаракэа ирылаказгы бзиа димхабон.

Иаалыркьбаны, уи ус икан хэа ихы-игэы итамкэа, нхафык, акыргы ибзианы деилахэа, деикэных, агэар нтыц дшылаеиуаз аагэейт. Цкьа дизкылцшзар, уи ладеи-оадеи илацш рыхижьуамызт, ирлас-ырласны Апсха иахь даапшуан. Уи, дызеыз силикаарц, найкэситырц акы ааигымхейт, уи еицш дасазэы даагэсимтазтгы. Ацыхэтэан иибаз инаосгы дасазэы дгылан. Гьыргэал ахачахэа ихы иаацнакеит акэаскьба иакэыршаны дзыхьчоз ауаа шгылаз. Камгаз Хагба еикаара уигы азбызаарын. Азныказ Апсны дахазшэацкэа ихы ибейт, д-Апсхан рхэозижьтэи аахыс. Иустиниан дзыхьчозгы ацсыуан хэа ирхэоз ааигэалашэейт. Адунеи иахэынцкарыз дрыхьчозар, Апсха Гьыргэал дзырымхьчарыз. Игэгы даатачейт.

Уи дазхэыцны, Византиа аимпериа еиенаказ ар апхьатэи ахэта гэгэа шыкэзыргылоз абазгаа шракэыз игэаламшэар ауамызт. Агэышьтыхраз уигы атахын. Утэы нызкылоз ак умоур, азы уанагоз атэыц упазытрыспазгы ухаштуан. Нас ацсуаа рыр цыхьатэи ркьабзи рпаси акэзамзи иахьатэи хажэлар ирылаеыз? Апсха еа адэы ибла нахигейт. Мцахарала итэын. Апсны зегы гылар, закэытэ мчызи еизакхоз! Византиаа равангард ацсуаа рыла игэгэзар, дара рхакеитраз рымч зыобамхарызи?! Еидызкылоз дрымамызт. Ас еицш ухэыцра алцшэхьы укылсны, изынеимаумтэахуази!

Ааи, ацсуа ахца еидызкылоз ианаамтаз дкамлейт. Абазгаа рымацара Цсырзха инаркны, Кэбанынза апшэымара руан. Иабаказ иахьа ари адгыл икэынхоз? Еидгылашьа анырмоу, зегы анейкараха, асазкэа, абыхэаа, абазахьаа ухэа реыршан, зыккэынца лабак лабак пышэцэа хэа идзыркыз иреицшхан, доусы ишитахыз аурыскэа иреагыло мацара, икэымшыр ада цсыхэа рмоуа иаатадыргылан, азхьцра рзыкалан, амшын инхьлейт. Урт рыдгылкэа зкуаз рахца рышьтракэа еидызкылаз, еилазырцэаз ах ду дроуит. Уи ацар иакэын, ус алагы аурыс хэынцкарра амчхара дузахейт, иара апкыс имчыдаз ахракэа анапэсы иаанагартэ.

Баалоу рдөы хызкьаз амцахаракөси урт рышьтахь ронкөа инрыжьыз ауааи ирызцшызи, абри аус ацыхэтөа анааилак ашьтахь? Асазкөа рлахьында рлахьындахар? Византиаа рыр гөыгыртас зны абазгаа рыман, аха ацхьа ацсуаа Митридат ир ирылан рхөон, уи, Рим исанаөаижь, аиааира изымгеит. Избанзар римаа агөамч иалаказ Митридат ир излариааишаз акырза ақьабзкөеи ацаскөеи рыман. Аха, ных!!!. Изхөатөызи ажөыгөза азбахө. Колхьида дугьы Кавказ ацшахөа зегьы апанакуан. Урт раамтакөа цөит. Иахьатөи аус анагзара дахьақөымгөыгуаз исацөхьсеикуан. Иөара аниацыслак, деихон ажөлар рыгөтахьы. Ускан ихөыщракөа цагөуан, изыцшыргаз усгьы икөнагон, ари адунөи сеицкөтырц, дыгөжөажөон. Имаз ацарөи адырреи ихшыөаө апшөмара анааныркьылалак, ижөлар руахта иаха ибартахон, ихшыөгьы аус анаирулак, ицсадгьыл айкөырхара иаха излеигьыз дазхөыцуан. Амала иара ихата изхөыцуадаз, азы иаанахөаз иара ахьцоз даманы ицон. Абарт аө-хөыщыртак реилазөара иаха дзыкөныкөашаз издыруамызт, дара мчыла сикаран. Урт аө-мчык дахьрыбжьагылаз нак-аак инапкөа ирзышьацхөан, агьидыркаөомызт.

Абас иказ аразкы хьанта иара иаха изизцшызи? Данкөыцшыз, имөахь ишьапы анөихигашаз?.. Ихата изыхөан уажөы иармала дгылазу иаргьала дгылазу акыр азбон ицстазаарөс. Амала уажөшьта усгьы, акөты ашьыга ашьапхьц ицнахуан хөа, цөицп лашак имбашазаргьы здыруадаз. Знапаөы дыказ асардар иөы уаха ус идыруамызт. Уи иаанагөз уөукашьхьөит акөын. Абыржөы адөы дныкөсны, иөзаны длалбаар, агарнизон ахь дкьлсны, дзыкөшөаз абри акөын ихөар, цырхага иоуамызт. Уиала амцахаракөа ргөытракөа сеицхьирттарын, даргьы неиыцкөарц иалагон, убриала ажөларгьы реикөырхара аур здыруадаз, избанзар иахагылаз азөгьы хадара иурц дзалагомьт. Аиашаз, избан дөсөзөы даххарц дзыкөымгылаз? Иара дөсарыжьзар? Ускан иөацхьа ииасуан икалакөаз ахтыскөа неишьтаргыланы, ах Ахмытбөи Бамбора дызхыганы, исакаса иацагыла, ауаа ршьапы хыркьакьа, Мыкөынза дшыргаз, Ацсны хөычи-дуи сеицкөтыуа анышө дшамардаз; уи ашьтахь Лыхнапцта ажөлар шыкөгылаз, ихата даламкьшьзакөа, аихабыра шындырцөаз, аиааира ргеит аныргөахө, ихата ари ацысра дшахадыргылаз; ихата инапы нырцысны акгьы шыкаимцаз, зегьы рыхөда ишыкөырхуаз; ихата Ацсхара зхаиртоз шытрала атөылахагыллара ихөтан хөа мацара шакөыз; ацыхөтөан рус агөра ргон азакөын Ацсха икаицашаз аускөа рхата изрыцагылаз. Рыгөра зимгарызи Ацсха гьыкала изыказ ауаа?!

Ивагылази ижөлари ихьчар акөын. Уи кацашьас иаитарызи акөымзар. Знык агарнизон ахь дызкьлсыр, зегьы дөсөкала икалон. Арахь дзыхьчөз рылацп ихрыжьуамызт. Уахыла иахагьы рыбла царызар акөхарын. Иөзаны цашьа имаамызт. Ихы ацыригар?.. Макьана ус даахөыцуан акөымзар, убри амөа дыкөлартөцкьа дымнеицызт. Ус акөзаргьы, ихы аарыцхашьөит. Иаразнак дашьталеит уи злапхьсеицашаз, издыруадаз иашаны дазхөыцзаргьы: уиала изөыз изынкьларызу? Ари азы змымшөоз азлагара иаөызан уажөшьта. Мчыла азы мөахгөтөын. Уи зылшөозгьы асалдат зацөык ракөын. Агарнизон ахь акьлсрөи ихы ацыригари сеицшын ускан, - акөа кьдхөса иандөыкөла, арөашкөа мөак акөын ирымаз, - азиас аөы силалон. Уи цынгыла амаамызт, амшын иазлеиаанза, изтынчхомьт. Нас икацатөызи?.. Ажөлар дынрылагьыланы иахьтахөз рыцтахара зацөык акөызма мөас инхаз?

Адырөаөны ашьыжь сибашьра дцар акөын, ижөлар рацхьа дгыла. Римчи римөси дакөгөыгыр ихөтан. Зегь рацхьа далааи табалааи Ацсха инапаөы иааир акөын. Нас акырза рхы иакөгөыгуа икаларын. Уантахьахгьы, узеибашьуа ааха гөгөа итаны, икауцаз атоурых адакьакөа рынзлара ацөмачны, укөцыр акөын ари адунөи. Уиашьтахь усгьы акгьы каломьт Ацсназы. Агеографиатө хөаала өс-шөы-шыкөса имачха-мачхо иаауан, уажөтөа ашөышыкөса аөбатөи азбжаз, ах Чачба Ахмытбөи ица Гьыргөал мышкөак өхөарас измаз и-Ацсхара иацташөарц икан уи ацыхөтөантөи ашөахөа. Ижөлар ахцөара рызцшын. Цсадгьылда ажөлар жөларра рызуамызт. Рцьынць аөакөын урт иртөышьтраз, иагьа иуадаөзаргьы, рыхьчара ахьрылшөз. Атөым дгьыл уаныкөнагыла нахыс, иара иакьабзыз уацкляцшыр акөын, иацөсыз

ныкәугар акәхон. Уаха цсыхәа ыкамызт. Уака жәларык реикәырхара зынза иауамызт. Аамта иафон.

Ацсуаа реикәырхара ахыкалоз Ацсны зацәык акәын. Ажәлар ара уи азын иаанхар акәын. Иахья изәыз аус ала аангылашья рымамызт. Иахьяаихяз уахәацшуазар, азәы-оыщяк рыхдырра хәа уакәгәыцны акәымкәа, ишыжәларыз иаатгылар акәын, ишыжәларыз ахәынтқар исапхья ршыамхы адырсыр акәын, атамзаара иахәарц. Ус аныкарымца, азыхцара рзыцшызаауан. Ус иныкәаргы иранажъхозу здыруадаз, аха иалтәын иаха иманшәалаз амәа. Гьыргәал доацкьан, «шәаангыла!» хәа ауаа дрылахәхәарц агьигымхсит. Амцахарақәа реы анхацәа рахәакәси ркамакәси рххуан, ршәакьқәа ргәыцә дрыцкьон, цъара сипахарак рмыхьырц. Убартқәа ракәын Ацсха ҕа ибжы ихәлазыршәазгы, ччархәыс ухы рутон хәа иабоутахыз. Ацсуа жәлар ашәакь цынца реакны иркын, ирызнымкылеит, ахы ларкәра ззымдыруаз атәра ацкыс атахара иаха изымариазар, ус иацын хәа ирхадыргылаз, зызхара зыхь ззымжәыцыз, ах цшқа иакәызма иззызырәуаз. Ргәы ццәацкьейт! Ацсуаа ыкәымгылар ада цсыхәа рмоузшәа игәы ианааината, иззакәыз цкьа изсилымкаауа, иааигәалашәсит иаб рыцха ихәоны иахәхяз хтыс дук азбахә. Митридат, Рим дабашьырц иеаназыкаицоз, Ацсны мацара иалеигаз абнала, 400-ка гба ркнынза ацсуаа идиркацсит. Абас акәын Ацсны иаалоз цьюкы еснагь иалаз алырцәауан, иара зтәылаз рхы ирзархәомызт умхәозар.

Акы днацхарц ианицхьоз, ихата уамашәа ибсит аамта ирлас ишцаз. Амра лзаалон. Инапы зык нақәйтәарц, апхәызба лахь иәанынеиха, ибсит уака Цьыгәи Алыкьсандри шсидгылаз. Ашьятахь иаарыдизалазгы рыцны, акәаскьа иоыхәнан, асасааирта иныоналаны, ртыцқәа ылхны, илатәсит. Ныхәәсақәак ркуан, уи аишәа мәацгара иатәын, убри азын акәхарын, ҕымтзакәа итәазшәа ах ҕа игәы изабоз. Иара ус азәазәала, сихаби сипби сизыцшыны, иаагылақәсит, Ацсха Гьыргәали, Алыкьсандри, Цьыгәи рыда. Абарцаҕы цьюкы гылақәан, аха ауадахь рхы ыкамызт.

– Иахьантәарак шәызбазомызт, усқәак сиешышәкауазар акәхарын?! – ихы оышытхит Гьыргәал.

– Сара, афатә-ажәтә хагымхарц, зегьы касцсит, - ихәсит аацсара зныцшуаз Алыкьсандр. – Баалоу рдәы имаац амцахарақәа реиекааразгы ауаа дөыкәцоуп.

– Уацәтәи ақәгылара ибзианы аиекаара иахьялацәажәоз салахәын, - ихәсит Цьыгә. – Зегьы хәыц-хәыц иазгәахтәсит, амала, аус анагзарахь уанкылслак, игәоумтаз рацәахоит. Убас хазлашәарызи хәа зегьы еимсахкит. Иаабап икало.

Гьыргәал ибон қәрала сихабыз атауадцәа исапхья русқәа рзы атак шыкарцоз. Иара дхәычын хәа, иртахы-иртахымыз, Ацсхас даналырх нахыс, апыжәара иртон, аиекаара ду рымазарц ус иатахын. Уиадагы иара иахатыр рбомызт узхәомызт иахьцалак. Амала идыруан, уажәы ирхәакәаз рыда, иара исы макьана ихәатәымыз хәа ирцхязоз даеа усқәак рнапы шрылакыз. Иарбан маза усқәазышь енак иалагзаны икарцарыз? Аиашаз ус сипш иказ амазарах иахьяла ицәырцрымызт, уаанза ирымазар акәын. Аха иарбан усқәахарыз?

– Уаха шәызсыз аасашәхәар стахын. – дрыхәсит иара иаарцшқазаны, ргәы цәимкьарц. – Хәлаанза, ус сымазамкәа, ашәшыра сыцатәан, икоу иану иалздрауеи.

– Уаха хзыхьзарыз? Акрыздыруоу, - иахаз шцъеишьаз Алыкьсандр иааиныцшит.

– Уаха уамак халымшсит, - иааизымбатәбарахсит Цьыгә. – Акыр угәы иалоума?

– Лзаантә дырра хәмоума? – Гьыргәал дзыдтәалаз рыгәра шимгозгы, рцәажәара уахь иниаигсит.

– Ихамоуп, - ҕааитит Цьыгә. – Хауаа Амзара икоу ахыргәғәарта иакәшаны итәахьсит.

– Урт уа рхымәацгашья ара иахнымцшырц залшом, - ихәсит Алыкьсандр.

– Ара ишытаххыз амәа агарнизон аҕы макьана ирыздырзом, - ҕааитит Цьыгә. – Амала Амзара хауаа иахья иакәшазар, ахыргәғәартаҕа силыркаароуп уск иакәшәараны ишыкоу. Уаха иалагзаны, дыррак урт Акәа ирзыкацазом. Хара

ашыжь шаанза хкэылоит. Ааигэа Лзаака оыца ацхаражэхэаоцэа хашьтит. Цхыла иныкэо мацара, ашарпыецэа агылаара иахызаны, уа инеиусит, адыррагы ыртэит хара хжэыллара ашытахь, Амра жэхьан еицш иансеилак, уакатэи хамцахаракэа агарнизон рнапэсы иааргарц.

– Иамур?! – дцааит Гьыргэал.

– Адырсеаны хамчкэа сибыртароуп.

– Иамухыр?

– Иауаанза агэкахара рнымцшыроуп.

– Амаршьанкэа ирхэои?

– Макьана дырра хамам.

– Уажэшьта ацх неигэарц агыгым, Гьыргэал ухацкы, - дсагыларц иезикуан Цыгэ. – Уацэы ихазцшу удырусит. Ухы ныкэца егы ауадае. Харгы, Алыкьсандри сарси, арака иаилдыргақар, ххкэа ныкэахца-аақэахцап. Дырракэак шааргалак иаахархэалароуп.

– Амаршьанкэа рахь ицаз шаахынхэлак, саашэырцшыроуп, - Гьыргэал аишэа дсахьтит. Ацыз лагьан изааргаз асы, зык инапы инахьыршаны, нак иуада дныоналеит.

Алыкьсандри Цыгэи, хауа цкыак налбаардарц, иллыбааит, адэы иныкэгыла-аакэгылт, рсызцэа инарацэажэакэсит. Иаацса-икарахахьаз рцэеижь апсшьара иахэон азы, хара имгакэа, асцэа рацэа зцажыыз ажэоан кеи-кеи инацацшын, уацэы ирцеицшызеишь хэи инкахэыцуа, изшазгы инаиашьапкшэа, акэаскыа амардуан инасагылеит. Ауада аоныцка аишэа рыцкьан. Ацэардгэкэа, ауархалкэа ахьрыкэыршэыз, хаз-хазы иныкэтэсит. Рмакакэа аацдыртлазшэа рун, бжык шаарахалак нахыс ихизарц, ишеибытаз иныкэиазшэа руит. Апсшьара зтахыз ауаа апсшьаха рымамызт. Иаасархаскэсит, рыбацэакэагы неикэырцсакэсит, аха зынзак ацэа реырзатомызт, цхызк иалан, уажэи-уажэи итрысны иаакэзыртэашаз. Хара имгакэа адэахы бжкэак аагэит. Аоныцка иказ сапибаркыахьан, ацэашы лапшара таа ашэхымс иаалахыз Маан Халыбси даньднарбоз.

– Ухаесахыа иахэагэышьоит иахзааугаз закэу, - ихэсит Алыкьсандр, - аха иахьцалак икоу шыкоу хахэагэышьа.

– Дызбеит Амаршьан Алмахсит. Иашыа Адамыр диаргэажэооуп. Урт, далаа рыманы, Цабал ахьргэгэарта итатэоуп. Баталионк асалдатгы уака икоуп. Алмахсит иасхэсит Алыкьсандр ухацкы ицаша снапы иануцаз. Аха Алмахсит имахэит уцхаражэхэара. Иаахцэаны мап икит Апсха идгылаара.

– Избан зиэхэаз? – тынч дцаауан Алыкьсандр.

– Ус еилкаау акы ихэарц итахымхэсит, схтаггы сизцаагэышьэит аха. Закантэ харсагылахыоу, иалаагазеи, хажэлар абжа харзит, харгы хашэмырзын, шэызэу иатахым хэа – абас ауп ихэаз. Исхапцыз: Ахьмытбси ишэхэа хапсицаларц итахын, иаауамызт, уажэы дарбан еыц ицэырыжэгаз ихэсит.

– Убри ауп ихьцэкыаз акыафыр! – дааилашэит Алыкьсандр, аха ирлас исааиртынчит. – Хьрыцс Амаршьан избахэ ухама?

– Алмахсит иажэа дзавымсит Хьрыцсгы. Иуаа иманы, ахэынцкар ир дрылоуп.

– Абас шхэхьуаз сашьомызт, - егы ауадаеынтэ уааоназгылоз ашэхымс илагылаз Гьыргэиал иакэын. Иесеикааны иесеилахэашьала, зынзак дшышьтамлацыз еилкаан.

– Игэахтап Шьрынбси иахзааицхауа, - агэкахара инирцшуамызт уи иаб иашыа.

– Убри данахьмыхэа, - ихэсит ах са, – далааи цабалааи хацхраарц Баслата ицэырцц хэа хзыкэгэыцуаз, шытахыла амцабз хгэыдырцарц, ацшахэахы икылсуеит.

– Уи алымшароуп, - сааитит Алыкьсандр. – Урт арахь иаазмышьтша сабака мцахара рымса иацырахартэароуп.

– Ус хаихьзакэоу?

– Хаихьзап хэа сгэыцуеит.

– Сашьа ду ухацкы! Ари еибашьроуп, агэыгра мачуп, агэрагара гэгэаны, царта зламам ала, агэрагара умазароуп. Мамзар аус анапалакра иапсам.

– Иухэо сақешахатуп, - даақэышчычхайт Алыкьсандр, - аха зегьы заа еиекааны, лагашьа хамам. Избанзар амчра хнапасы икам. Уи зымшыцакыу апыжэара ду имоуп, измам иааста. Иааихэалакгы, икаитцалакгы зегьы цкарак иабызоуп, икаицалак калоит. Амала амчра иамхэо акы аацэыругар, уагахоит, ас еицш икоу асагылара акэым. Нас, уара утэала, зегьы еиқэыршэаны, ажэлар узыргылома? Ах ипсыбао аагара ажэлар ргэы цнажэан, нас Черепов дахзыгазахан, ацсуаа шхэыцкыз еицгылт, арахь аказак хахэсақэа ахьымзг ддыргарц иалаган, уик хгэы цнажэазеит, ахьзи ахьымзги рхэаа хпшаап хэа, еа хацырхэсит, акэымзар абзарбзан хы уааагыланы, иузыкарцарц икоуи?! Уажэы амсаахэаста кэарапозар уаргы уацкэарацароуп, ириашаны спцит хэа узалагом.

Гьыргэал, уаха ыымтзакэа, днахынхэит. Иаанхазгы ааицэажэакэан, Алыкьсандри Цьыгэи рыда, зегьы одэылцкэсит. Арт рхы ситаныкэырцахт, Цьыгэ иеирцысуамызт, аха Ацсха еа иашьаду силикаауан иоыза игэтахэыпракэа шырацэаз. Ихатагы лацэааихьшы изыкамцсит. Ариабжьарак тэамсаахэык змауцыз Алыкьсандр зынза даацсаха дыкан. Уи гэкахарак иныцшуа уабы димбацызт. Абыржэы Маан Халыбси Алмахсит иеынтэ иааигаз ажэабжь акэын агэтацера изцэырызгоз. Ихата афицар ичын (аполковник) иртахьан аихабыра, аха аказшьа псые змаз, зыхшыю уамак икамыз азэ еицш ихэуацшуан, игэгэаз уск инапынцаракэмызт, иалархэра ахэтаны ирбомызт. Иацэаршьоз аказшьарбага узавсуамызт, Ацсны ахра, ма ах иаргэажэара дахьашьтамыз уазхэыцуазар. Аха иара еснагь иашьа Ахьмытбси иускэа маншэалазар итахын, иауазар дицхраауан илшоз ала, ускангы иецэырымгацэакэа. Ацсны ах иахгара иара изы ибгапцэаган. Уи ипсра, аоныка сакасала иаагара, анышэ иамадара гэтагзрала иааихигеит.

Рышьтра изкэыз амса иахьаныззауаз уагсимшхара аамта дтанаргылон. Макьана адэахьы изцэырымгоз аускэа харкэапрын. Иашьсеихабы ичкэын Гьыргэал ахра иоуртэ еицш атагылазаашьа аниба, ибао дацэымаашьакэа, излаилшоз ала ишьапы дыкэгылапэкьан. Алмахсит изцэыригагэышьшеит оныцкала аамтала ахьапра. Уанныкэслак, аихарак, узеыз зегьы – ухэышракэа, ухымсацгашьа, уус, - ирныцшуан акыр агэкахара: иалеихьзи дызеыз, усгы ицеицшыз адунеи ацсахра акэын, иара иашьтахь икалоз усс имази хэа, игэы иртынчырц дтахэыцуан. Угэы нкахазангы уускэа узыркэацуамызт, уи акэындаз, - узеыз зегьы излалшоз ала еигэзаны инаугзарц уаын, избан акэзар еснагьтэи аускэа, ацстазаара урышыцылан, узныз амсаадагы дасак узалхуамызт. Алыкьсандр иихэыцуаз аацабыргхсит, Амаршьан Шьрынбси иахь иишьтыз ацхаражэхэао иааигаз ажэабжь ыц аниаха. Уи инапакны иказ анхацэси, игэыла нхацэси, ихэатэы захауаз иашьцэакэаки урт рыуааи еидикылазаарын, Ацсха Гьыргэал ицхыраараз Акэа дкылсырц. Адырсаены ашьыжь Акэа дзаламлар, днызкылаз азы, адыра рымтакэа инижьюамызт, аха днызкылоз ак каларын хэа дыкамызт.

Цьыгэгы Алыкьсандргы ирахаз Гьыргэал илымха интыршьырц инакэыркын, аха даацшуазар ихала дырзааиуан, дыцэазар ицырхагамхарц рзбсит, дычкэынан, ацкэынра ацшьарагы иахэон рхэан, рыхкэа ситаныкэырцахт. Мачк алацэеиқэыпсара шырцэыуадабызгы, уажэы иаха ргэы тынчын, ацэа иаамеханакит. Адэахьы уамак бжы уахауамызт. Адэы ацыхэахьшэа мцакэак еиқэын, ргэы реанзамкэа цьюкы рыламларц, имыцэарц издыз ракэхарын, рыедырцхон, ацх агэы ианынтыс, мачк асыхьтара аацэырцызшэа икан, насгы ацхара ацэа рыхнацон.

Дыцэан хэа изыцшуаз Ацсха, ахьшэ апка уамак дмааскьакэа, акэардэ дыкэтэаны, адэы илацш ахын. Ишьапышьтыбжь мыргазакэа, ацэардгэы икэыз аиартасы дныкэиалон, лацэааихьшы шизыкамцоз анибалак, ишьапцынца дыкэгыланы, даалафеихуан. Уи игэы аныцнацэалак, акэардэ дныкэтэахуан. Асасаиртае Маан Халыбси ианиецаажэоз, апэхымс даалцны, данаахынхэуаз, ихы итагежьюаз иашьаду Алыкьсандр ицэажэашьакэын. Еилкаан уи ускэак инапы

шрылакыз, анхацэа Лыхнаштаэ икэгылаанзаггы. Азныказ газатас днархэаархэуа, ишыртахыз рхы дахьадырхэоз ааизымчхазт, днахынхэны игэы ицажбыз зегь реихэарц исазикуан, аха ус изыкамцакэа, ахышэ дынкылцаны, иеза-еза абнарахь исаатаны, агарнизон ахь дкылсырц инакэикуан, уигыы изыназгомьзт, акэаскьа иавагьежбуан дзыхьчоз ауаа.

Амаршьян Шьрынбеи иеынтэ ихынхэыз ианиецаэажэоз, иара, апэ илымха адцаны, дырзызыроуан, ажэак иаошэар хэа дшэаны. Ажэабжь еыц ианшьа Алыкъсандри Цьыгэи ргэы шьтнахит ухэартэ, тынч ишышэаз еилукаауан, рыхэда бжыы уахауанацы. Уи Гьыргэал уамак хшыюзышьтра азимуит, - Шьрынбеи иуаа ирзацыхуамьзт икалараны иказ. Убри азакэын дызмыцэо, дтэо-доагыло ауада дзыонахынхэуаз. Арахь инаоан зхы ныкэызцаз дырпырхагахаргы итахымьзт. Ацх хэычын, заа шар, ипсы мшьазакэа амш ду иалагзатэыз аус дукэа рыерылархэра изышьтымхыр хэа дшэаны, дныкэиан, иблацэа неицэицсегит. Уаха акы дазымхэыцырц иеикажон, аха урт ракэын даамехазкуаз. Ианамуза ацхьазара далагегит, - ус иабжьеигалон Кавказ асардар ихакьым... Дмыцкакзакэа, игэы ааццэар имуа, оышэ рэынза днесихьан, ацхыз данамеханакуаз.

Ускан ацэылашара, ашьха иаахыцны, адэы иаакэларц агыагмызт. Фымтзакэа ацлакэа рыцака, иара ус адэаеы, ауапа, акьахь, ачоуха жэпа, доусы излаказ ирыкэиаз оадыргылакэегит. Зегьы ашышьыхэа акрырфакэегит. Акэаскьа асасаиртэа ацэашыы мца хахаза иоыхаракхегит. Оыцья реааибытаны иадэылцит. Уажэпшэа ацэылашара иалагар каларын аныргэахэшаз, ауаа еицырхэха илбаауан. Ацхьагылацэа абираккэа наргон. Урт ирышьтанеиуаз пэахэа-пэахэа еилагылан. Бжыкгы еацаза иаарылкэегит. Егьырт иааицдыргзит. Абахча ус илыцалан, хамтакы иааикэагылт. «Аха-хай-раа!» - азэы ибжыы аарылгегит. «А-ха-а-хай-и-ра-аа!» - адгьыл амеханакын, анхацэа цхьака ижэылсегит. Анаацэылаша анхацэа агарнизон иакэшахьан. Ахыргэгэарта аоныцка аилыхара калегит, аха иаарласны доусы ртыцкэа ааныркылеит. Ацсуаа, ажэыларакэа моацыргозижьтэи, ас ахымца иасамгылацызт. Ладеи оадеи рымехакны, асалдат амца рымпыцкьазон. Абзарбзанхгы реархегит, аха азэазэала рыццхьаза аауаз цьушьарын, ана ипжэон, ара ипжэон.

- Абаа! – дыхэхэсегит Камгаз Хагба. – Арымарахы арыцгарахы ихакэшарц иаеуп.

Аиашаз, ацкаракэа рыла шэоы-уаа, шэоы-уаа инареиханы, асалдат, цынгыла гэгэа рымамкэа, цхьака сихарц иаеын. Ацсуаа, захэа тызцааз, зкама тызцааз, напышьашэла асалдат иргэйдлегит. Абааеынтэ абзарбанкэа кылкааны иаауан, ижэыллоз иаха иахьсидгэыцлоз иарбаны. Уаоы дхьацырц игэы итамызт, арахьгы рыбла иабон ага, ихыцхьазара акырза иазхэшэа, имчкэа даараза ишырцлаз. Аиекаратэ гэыц иалаз аайдгылан, атауадцэа иреиуазгы цьюкы аарыхьзан, акы ааибьрхэегит. Ирласны инембгыжэаан, рыуаа инарылапэегит, ихьацырц рызетуа. Икамхакэа зшьапы инанагашаз зегьы абахча шыказ ихьацын, ироуз цэахэак аакарцан, рабцьяр хырша, инатэегит.

- Угэы ишцаанаго, Тамшьыгэ, - Камгаз Хагба еааитит, - икаларызеи еитакрас? Арахь хамлыбааишьтэи енак ауп ицуеи?!

- Ар зхыргегит, ма кэрала ихаваргегит.

- Угэы ишцаанаго, закаоы ыкада? – дцааит Маг Шьмаф.

- Ус инткааны ахэара азэгы илшом. Иааз рхатагы ирыздыруам, ирхагылоу ида. Амала имачым. Ихацысгэышьсегит. Абас жэабака нызкь ыказар хэа агэра сызгом.

- Макьана хареагылартэ хэкоуп, - игэы кайжьюамьзт Ладариа Лаз.

- Абыржэы хыхьыкоу хэехаргэгэап, - ихэегит Тамшьыгэ, - цхыраара гэгэак хауаанза, асалдат рхымоацгашья зеицшрахо аабап.

- Зхышьбаргэыца хакэхшоу, ухэхэартаха! – ажэоан доацацшит Зафас Гэымба.

- Ацсха Гьыргэал уцашэыла, Анцэа ду, уихылацш! - Тамшьыгэ илахь-ицьымшь ааизатэегит.

- Амин! – рхэегит егьыртгы.

Абзарбзан ткеац бжкэа ракэын урт зыкэныхэоз Гьыргэал даазырщыыз. Урт илымхарг итацжэон, убаскатэи рбжы дуун. Даноапкэа, ицарза, зынгы итахэасза акалак шыказ акэын иахткэауаз. «Аибашьра иалагахьоума, сара сшыцэаз?!» - ихы днакэшэиин, ирласны дыодэылкэсит. Адэасы инхаз амцахаракэа икаларызеишь хэа ишыщшыз еилукаартэ, алада рхы хан. Дызчацшыоз изааигэа игылан, аха ахцэа уаоы дибомызт. Асы изааргарц нарыдицеит, аха азэгы итыц дахымцасит, дара нидцны анситацра азин шрымамыз илымха интыршыит.

– Нас шэсыкэшаны шэызгылоузеи, ишэыласхи?! – иааизымчхаит Гьыргэал.

– Уажэыцкэа уашьаду дааиусит, иххэо аабан, - ихэсит азэы ичацшыоз дреихабызар акэхарын.

Асакаса ианцаны цюуки аргон аохаасынтэ ихэноз амоала. Иаргэа напи ихы сэхэаны, мацкгы ишыапы ааицшыуа драцхьагылан Заурбакь Зацшы-ица. Гьыргэал урт днарыцххылт. Дзыхчоз мап ицэкышыа иакэымшэазт, еибарыоуа ишытан.

– Гэгэала ухэума?! – дцэыуарц агыгмызт Апсха.

– Уамак агьсмыхьт, - ицштэы ихыгга дыкан Заурбакь, имч илзыркэкэааз имацымкэа ашыа ахыицэпаз акэхарын. Инапы зласахэаз акасы ашыа азынкыломызт.

– Уамак сыцэдам, - инацицахт иара, - арт среицми, - ихы наирцысит асакас ирныз рахь.

– Цака икоуи?

– Хаидыслара гэгэан, ацстыр рацэа ааргазар хэа сыкоуп. Харгы хыргэгэа хтэоуп.

– Аихабыра азэыр убазар?

– Алыкьсандри иоызцэси ихашьталаны иоынхэназар хэа сыкоуп. Иказ рыблала ирбар ртахын.

– Абаа, ирласны ухэра сызэзэааны исоухэароуп. Уца, уца!.. – Гьыргэал а-Зацшы-ица днаирцакит, егы исынеишеит, ишыамхы гэгэазарц, ихы инапасы иааго.

Акэантэ иааоуан ахысбжкэа, абзарбзанхы ткеапбжкэа. Баалоу рдэасы еилыхаран. Амраташэара шыказ ахэцэа цыара ишытарцон. Ахэштэоы казацэа рхагьежьюан. Ёыла ацаацханы лбааргарц, цюуки ресикэдыршэон. Мцахаракэак, роызцэа рцахырт, алыбаара резыкарцон. Ус змазамкэа зхы збоз Гьыргэал, итыц дамкуа, акэаскэа азааигэара ашэшырца дыцагылан. Ахра уст хэа иааганы иааидыркырт дыцшуазшэа, ихы ахыгара издыруамызт. Ахэцэа еикэсахэа иахьаауаз асакасацэа ирыцан.

Абарт ракэын ахацэа зырхэацэкьоз. Аибашьрада ус змамыз асалдат реагылара уадаоын. Урт ацар имац руан, уи акэын изыкыз. Ианатахха рхы иамеигзакэа, ахэынтқар изы атахара иазхиан. Аруао абцбар шытыхра мап ацэкышыа имамызт. Ацар изы атахара иазхиаз дфырхацаитэуан. Аха ахэынтқар изы еибашьюаз апсуа нхаоы, иара ус анхаоы дзустазаалак, иааста дфырхацамызт. Асалдат итахымзаргы деибашьыртэ мчыла икарцон. Иара иалихыр акэын о-моак реынтэ еицгыз акы: ма ахэынтқарра агахара, уи иаанагоз иаразнак ашыра шыауга аиура, иагэа ианеицгэа, азыхцара; ма абцбар шытыхны аибашьра, ускан утамхар – ахатыри апстазаарей узцшын, убри азакэын издыруадаз ицсы нхаргы, дагыфырхацахаргы хэа дгэыцны, амца моа дзаныз! Амала ахацацэкэа данфырхацахоэ ацар диеагыланы деибашьюазар акэзаарын. Уи амца шытызхуазгы ахакеитра зацэык азакэын иабцбар дзацацсуаз. Ус ада идоуха ацстазаашыа иауамызт.

Гьыргэал зыцсадгыл азы игылаз игэы рзыштыхын. Аха алада абцбар мца анаацэгэазахалак, изеибашьюаз ауаа уацэтэи рлахынца дазхэыцуан. Уи ибомызт ирзылашашаз Амра. Асазкэа рыдгылкэа ирхылаз знымшеит уака, икэцыз икьацтахоз рцацхакеи ркэаскэакеи реы, изышыцыламыз анхашыа ахыммоацысуаз атыцкэа силахауан, ирымбацыз абазара апэацхэара зуаз абахча ссиркэа цхастахон, амхкэа ашыры ртагылон, ацкэрей ацынхэрас. Исыцэааит ацстазаара ашыкра ду. Изхарадаз, изхарадаз?! Ма Алыкьсандр, ма Цыгэ азэ арахь дыхэнандаз. Ажэытэра азхэыцра иаха имариан зынгы, ацабыргахь амца ушаныз убозар ааста.

Аха инзырхазеи? Дзаадмырцшызи ашыжь, дара, аилашыкымта итагыларц ргэы иантаз, дзырхаштзеи?

Асқәа адәы иаакәлсит, акәасқәа шыказ рхы рханы. Изааигәаз ахцәа ракәын илгыжәпаз. Ашышыхәа Ацсха иааизааигәахсит. Ғыртуамызт, арахь рәацшыллара иахәон рхәатәы шырацәаз. Рылахь рзеицыхуамызт. Урт рацкыс Гьыргәал дабанзатынчыз, аилкаатә рацәа змаз иаха дыццакуан, дагысилашуан аха. Дара дәахыла атынч цшра рымазарц иасын. Збатәык анрымаз акәын ас ихышәашәазшәа рхы анудырбоз. Уи иаґахын ашәаразара, ццакрыла уи амәа па узангыломызт. Ацыхәтәан асымтра силсеигарц, уиалагы ацәажәара ахы иакәититгәырц иакәикит Гьыргәал ихата:

– Ашыжь сзаашәмырцшызеи?

– Уцәан угәы рахатза, – ихәсит Цьыгә. – Ухаргыларгы икауцараны икази, хара ара хакамзи.

– Абцбар шьтыхны, ацхәа сгыларц сгәы иґан, - анихәа, згәалакамыз ауаа иамхаччарц агьрыгымхсит.

– Ах абцбар икыр дахахыума, - дпышәырччон Цьыгә. – Абцбар зкуагы, урт ирацхәагылогы ауаа имазароуп. Ах ибирак уа иками, уи ихз амхәои?!

– Шәара шәысхыччойт, - тынч дцәажәон Гьыргәал, аха иажәакәа ахы рылкьомызт. – Сара сыбла шаацшуа итахоит ажәлар. Инцәойт шьала-дала исзааигәоу зегы. Саргы урт срылагылар стахыуп схәсит. Еибашьрада ус змам хзыриааиуам. Ауаа тахозар харгы хрыцтахап. Уажәи-уажәи, ашьакәада иаганы, ауаа хәныргоит.

– Уакәыц амарцья! – еснагь апааимбар итынчра зтынчраз Алыкьсандр даацкьсит инхәыцакшәа, адәы иқәыз ирмахарц. – Арахь ихәнырго ихәу роуп. Цака ишыны ишьтоу убар, сгәа ухәарын. Аха ари сибашьроуп, азәгы дтахароуп.

– Снапы еахәаны, ара сызтәоузеи?

– Уара Ацсны уаґахыуп аибашьра ашьтахь, уаха умхәан. Хара хазташәаз ххы штаагара хаздыруам, уара ухы зацәык ауп узызхәышуа.

– Избан? – иааизымчхайт Гьыргәал.

– Цкәа ухәыщыр, убра унанагоит. Ухы злауркьиаша уашьтоуп, ухы ркьианы утахозаргы агәхәаа укым, - Алыкьсандр зацәык иакәын уажәы ецныхәа кзцар зышшоз.

– Нас хазташәеи зышәхәаз?

– Ар зхыргеит, иагьмачым, - ихәсит Алыкьсандр.

– Ихәхьзахьану?! – ус ада цсыхәа шыкамыз деилиркаауазшәа акәын дызцааз. -

Ирхагылада?

– Ихәхәода, - еааитит Цьыгә.

– Аполковник фон-Кульман дырхагыларц ар изаарышьтуамызт.

– Уара асардар уадиутантын, иаха иумдыруси.

– Ацсны икоу ар роуп инапы иану фон Кульман Кониар иашьтахь. Ғыц ар иаауа, сихаразак уабы дзыцшымыз аґагылазаашьа аныкала, чынлагы мапуралагы сихау азәы дырхагылазароуп.

– Кавказ анапхгарафынтә генералк даарышьтрызу? – дцааит Маан Казылбакь.

– Қәтешьтәи агуберниа иапанкуа ахәтак асы ари аус злакалаз ала уахәацшуазар, агуберниа аихабы даазароуп. Агәраганы сыкоуп Свиатополк-Мирски ихата дшааз.

– Уи иааигоз ар харзацархом ханейдгыла, ус сгәы иабоит, - ихәсит Цьыгә.

– Еидгылашыас ихәмоузеи, - иааизымчхайт Алыкьсандр, - ихадгыло рааста хазпсахуа рацәазар. Ус хәхьуеит, ацсеыхраз аґыц ханазытрысуа аламталаз. Абаа иагәдлашаз гәымаа рах Мажара Ачба ианаамтаз иуаа кылимгеит. Аґа имч зегы хара иахгәыдицеит. Еилкаауп Мажара Ачба дышшәаз, аґа иахь дшиасхьоу.

Нхабык даакылкьан, Шьрынбей иеынтә ауабы дшааз реихәсит.

– Арахь доушэышьт! - Цыгэ дагысагылеит. Анхабы атыршэ дасит хынтэ сикэырцпакны. Ёыуабык ахракэа рыла даацэыркэан, ариабжьарак асқәси ауаа рышьтсеи ицөдырхэхьаз адэы даақәлан, ирласны ахцәа реапхьа дылеыжөкьсеит.

– Шьрынбеси Амаршьан иуао соуп сара, - ихәсит уи, иеы агәра анааимырк, акырза арахь дааскэан. – Уи иааицхаусит жәлар рус азы апсра дшазхиоу. Ижәлар иманы Акәака ддэыкөлеит апарцаз, аха Алмахсит иажәа зницаз абжьакәаа рахь Беслан Чаабалыркхәа амәа изикын, аиҫахысра гәгәа кәиҫеит. Уажәы Шьрынбеси Амаршьан, дызтагылоу дахәащны, цхыраарас ишәито закәу шәзааицхаусит: Беслан Чаабалыркхәа асалдат дрыцхраартә еицш апшахәахы дызкылсуам, избанзар Шьрынбеси изы амәа арахь иаатусит, егы аганахь ала, Карганови Алмахсит Амаршьани Цабал иалтыр иуам, уиала урт агарнизон апхыраара рыртарц иузом. Шьрынбеси иагацәа нак-аак дышырбжьатәоугы, Апсха ҫа иус дазыказааусит, апстазаараҫ изыццәоу асхәара ахынзаимоу.

– Апсха Гьыргәал ихызала, - ҫааитит Алыкьсандр, апхаражәхәао ҫызымтуаз иашьа ица диҫащны дшизымдыруаз силкааны, - хатыр ду змоу ах Шьрынбеси исызиахәа ихымәацгашьала аус ду шахьзиуз. Уи ицхыраара хнырхьсеит. Иаарласны хәикәшәар калап, дсызцшызааит.

– Имәатәны Беслан Чаабалыркхәа иеы дынкыдгылар стахын, - ихәсит Цыгэ. – Беслан ауабы дизахашьтхьан, дышхадгылоз ала хзааицхяхьан, ас иаразнак иезиҫсахыз силкаазар цөгьамызт.

– Ихәихәааит иҫала, - дакәшахатын Маан Казылбақь.

– А-Чаабалыркхәа иеы ункыдгыланы, - Цыгэ апхаражәхәао инаидиҫеит, - иаарласны Баалоу рдәәҫы Апсха уибар итахыуп хәа иахәа.

Аеыуао дыцпакуа днахынхәын, дыҫеыжәлан, дшаацэыркьяз еицш днытабсеит.

– Иаарласны хәикәшәар калап хәа Шьрынбеси изуцхаз сзеилымкааит, - Казылбақь Маан Алыкьсандр дааидгылеит.

– Дали Цабали ршьапы икәхаргылароуп. Урт схала срызцоит уацәы ашьыжә шаанза. Абжьыуаа рахь ҫыц ауаа хашьтыроуп. Хатала хашьтра иахылымтшаз абжьыуаа рахь Чачба Грышьа ауабы диддэыкөцатәуи. Уи данхадгыла нахыс, абжьыуаа реилартәара мариахоит. Иара иоуп шхамс ихабжьагылоу.

– Амала сара Цабалка сцара Камгаз иуаа ақөыршахаттәуи, - ихәсит Алыкьсандр. – Ргәаанагара силкаатәуи. Иабакоу дара? Дшәыцшааи уи а-Хәгба!

Арцыск дынрылкэан, хара имгакәа даахынхәит. Уи дишьтахх дааонашылеит Шьмаф Мағ. Иөызцәа уажәы ааигәа уабы дыкамзаарын, иара дныжьны, ианатахыз адырра ритарц, алада илбаазаарын, иказ уака силдыргарц. Ахцәа ирымбар камлозар, уажәыцкәы ауабы дишьтуан, даргыы аатымгылазакәа иаразнак иеыжәлон, Баалоу рдәахы ицпакырц.

– Урт уа уамак инхарым, – ихәсит Цыгэ. – Амала ишааилак хәилацәажәроуп. Шьрынбеси иеынза ауабы дышьтны, излауала уи апста итоу ақытақәа зегы хадгылартә аус утәуи.

– Уи халацәажәахьсеит, - ҫааитит Шьмаф. – Ацыхәтәахы хзымнсеит, аха абас иатахыуп хәа хазбеит. Маан Тамшьыгәи Мажара Ачбеси аашьтыхны, Камгаз ихала дцарц итахын.

– Ус иаха еиғьхарымашь?! – Казылбақь даацәажәеит.

– Уи уаха зтахым акәын, – ихәсит Алыкьсандр, - аха Тамшьыгә айбашьра ус идыруеит, ара данаахтаххо хаздыруам. Уи цашьа имам. Мажара иакәзар – икаицаз жәбеит, уахь игәра ганы душьтыртә дыкам. А-Хәгба ипарагыы сақәшахатым, уи ара дыказароуп, аиҫкаара ус дахагылоуп.

– Уаха цсыхәажәла хамбеит, акыргыы еимахкит аха, - дасакала ишныкәарыз зизымдыруаз ала, Шьмаф инапқәа ааирхахейт.

– Астамыр ихата дцар ипәажәбарыз? – дцааит Цыгэ.

– Уаха назтахым ауми! – даагәыргьсеит Шьмаф.

– Агенерал Свиатополк-Мирски иаара даара иахцырхагахсит, – ихэсит Алыкьсандр, Цабал ацара иара ихата иахыдырцаз иахэтан хэа уиала инацшыа. – Уи избахэ мацара ауаа аршэоит.

– Игэы итоузеишь, ижэла ицэааит?! – даахэыцт Казылбакь.

Арт зыхыз агэалашэара рцэымгыз, аха иргэаладмыршэар ада цсыхэа рымамыз агэубернатор уи аены ашыжьцэка акэын Акэа данааиз. Изхигаз ар иаразнак ртыц ылхын. Ацсуаа, ар реицш ресеекаа, рабцъар харшыла, цэахэа-цэахэала ишааиуаз аниба, дзыниаз ипхэмарра усцэкамз силикаан, аекааратэ усқэа рзы, рацхэаза имоацигарц игэы итаз аилатэара даакэыцын, ихала акомандакацара иезикит. Имоатэны иреицгыз афицарк даарылихын, ашэартадаразы даса цьюкы нацицан, Цабал идэыкэицсит, акэатэи ахтысқэа абаасынза инаицхарц, уиалагэы иргэгэарц, изахауаз ацсуаагэы ргэы кахарц. Афицар ашыха иенымырхакэа, амоан аеқэа цсахуа, дышзахоз шыбжьонынза дхынхэыр акэын, Цабалынтэ ажэабжь ыццэа ааигарц. Лзаатэи агарнизон асамадара ахыцакра ахэтаны ицхэазомызт агубернатор. Уажэы уахь ансира удаабын, адыррақэа имаз рыла дхэыцуазар. Насгэы уи ахыргэгэарта бзыцаа рыхэтак ннакылон. Аус ахыказ Акэатэи аокруг аидкылара асакаын. Иманшэалахашаз - Цабал знапацака иказ Алмахсит Амаршыан дацсууан. Уи илшон аокруг шынеибакэыз, ацсуаа ирзеидымкыло, еилеигар. Ашытахь аргэы Алмахсит иуаагэы Бзыц аокруг иагэыдицар, иаарласны Ацсны атыц икэцахон. Агенерал дымцшзакэа Мажара Ачбагэы ауаабы дизишьтит, гэымаа Бзыцын излагаз аус иакэицхарц. Мажарагэы дуаабы хэычымызт, ацсуаа ирылшашази ирылымшашази ибон, избеит агубернатор инапахы днесирц.

Ацсуаа абахчыхь инаскыахьан, Свиатополк-Мирски аилатэараз афицарцэа данрыцхэоз. Уи аамтаз Цабал идэыкэицаз афицаргэы, ицыз иманы, дкыпцаха, ацхы даганы, дхынхэхьан. Уи иажэабжь ыцц дазызырфын, иоызцэа има, ипсы ишыарц наидицеит агубернатор. Агенерал иахаз закэыз ихасы ишанымцшуазгэы, цабалаа шыгэгэаз силикааит, уахь игэы тынчын. Аиашаз акапитан-лейтенант Карганов ишэкэы иахэон, уажэы ишыказ ааста, ацсуаа русқэа анеицъа, ах Алмахсит Амаршыан далаа изынкыломызт. Дара Цабал ахыргэгэарта иадгырлон уахгы-еынгы. Рымч хомызт, аидгылара ахырыцэмачыз азы. Агенерал еиликаауан ашыхарыуаа ргэалаказаара асеидкылара иахэзаанза реицхыгтара шатахыз. Уи кацашьас иаиураз нас дазхэыцрын. Уажэы аус злаз ихадаз азцаарақэа рызбара акэын. Ицшын изааиз афицарцэагэы.

– Хатыр зқэу афицарцэа! Сара иахэа ашыжь сааит, 16 рота сыманы. Ар хэтақэа ицегэы амоа иануп, иахэа хэлаанза ара икалароуп. Сара исымоуп Иара Иахаракыра, ах Дузза Михаил Николаи-ица Романов, Кавказ асардар, ицпа. Уи инакэыршэаны, Ацсны Бзыцын авостание икалаз зынзак исхэаеыроуп, ахара зду ашыауг иакэсыршэароуп, хацхэаказы атынчра шыакэсыргылароуп. Сацхэа ишытоу аус анагзараз о-моак ылсхит: актэи – аибашьра хыртлатэуп, икэгылаз рацархараз; аобатэи – ар мчы убаскатэи еизгатэуп, ари адгыл икэынхо ихацэшэаны иаххэо зегэы карцартэ. Аобатэи амоа шыакатэарада имоацысыр алшоит, мап анакэа, актэи амоа – ашыаарцэыра моа – рзалхтэуп. Снапацака икоу ар реацхэа икэсыргылоит рацхэатэи ахасабтэқэа жэпакы, иалхыу ахыкэы ацыхэтэанынза анагзараз. Акэа ишэартадоу тыцны икалароуп зегь рацхэа. Анаосан Цабал ахыргэгэарта ацхыраара гэгэа ататэуп. Уи азы Цабал ицо Акэатэи аратэ моа хнапэы иаахгароуп, акапитан-лейтенант Карганови ах Амаршыани хареи иааицмыркызакаэа аибадырра хабжьазарц. Ацыхэтэан, икалаз ақэгылара ақытақэа ирыламцэартэ иаанкылатэуп. Абжьыуааи самырзаканааи ари ацэгъахэыцра реацырымшыырц, иахэтоу адыррақэа изыхэтоу ахцэа ирзышьтзароуп. Уацэы иахмырцакэа, архэтақэа дэыкэцатэуп Марыхэ ркырц. Ари аскы Нхыц имцароуп, Кавказ амеханакыр алшоит. Ацыхэтэан ар ироуроуп афатэ-ажэтэ, атыцантэи анхацэа ирылцны. Изхарада, рхы зықэдыршэазоуп. Арахэ еизгатэуп. Уоыхэа змахауа ауаа аибашьра аамтан ишрызыкэаша ирызыкэатэуп, - ишытэу дышьтэуп, иткэатэу дыткэатэуп, даса моак ыкам. Уажэы, хатыр зқэу афицарцэа, шэсацхэа

икэсыргылоит рацхьатэи адца. Иахьа шыбыжышытахь архэтакэа жэылароуп, аҕагы Акэа далцатэуп. Шэхы шэакэитуп.

Ар ржэылара реазыркын, хара имгакэа, ақалақь ауразоураз иамехакны, рыжэоахырқэа неидысло, цэахэак иказ иқэгылаз асалдатцэа ацсуаа шыказ хаха рсынархсит. Аруаа шашыцылахьаз еицш, изыжэлоз еицхысуа, ма ирацгылаз цэахэак, жра тхэаак, табиак, иара ус ишытаианы, амца зымпыцкьоз зынзак дрымбеит. Амала ана-ара ацлақэа ирывцакны иааткьоз ахымца баша икашэомызт, ма ус азэы ицэывасуамызт, ихы имыхэо салдатк длышытанацаанза. Иарбан цлаз амца ахьхэыцкьарыз хэа ар блақэа шакьо, цлацыцхьаза симдон, аха ацлақэагы мацмызт, рызынтэык азэазэа рывцагылан. Асалдат шытаианы, абцъар зкыз цъара напык абаахэыцхэарыз, иабаавхэхэарыз хэа ицшуан, имцшзакэа уахь ихысырц. Аротақэа реырцсахуан. Уажэй-уажэй ижэылон, ихьапуан. Ацсуаа ргэы пцэазсит, ишырзымиаиуазгы рбон агарнизон итышшуаз цыхэаццэара змамыз архэтакэа. Ааилашэшэымтаз, Баалоу рдэасынтэ закэытэ дырраз ироуз здыруадаз, ацэыцлашыцара реалакны, ацсуаа хьацит.

Аибашьра ахьынзацоз, ар нацгара рызтоз афицарцэа ирхагылаз аполковник фон-Кульман иакэын. Агенерал-губернатор еихаразак дызэаз абжыуааи, самырзаканааи, Дали Цабали, Мажара Ачбеси ишныкэашаз хэа анапынцакэа рзышытра акэын. Аалашыцахьан еицш абжыакэаа рах Беслан Чаабалырхэа изишытыз ауаоы даакылсит. Чаабалырхэа ацсуаа рлагер аихабыра ирзышытыхьазаарын ахэынцар ир дышрыдгылоз азы адырра. Акэа инаркны, Марыхэ ахыцхыртанза Амаршан Шьрынбеси иакэын зынза унапэсы иузаамгоз. Уигьы хэшэык иоурын хэа дхэыцуан агенерал-губернатор, абцъармца дакэгэыцны. Ацх агэахьы инеихьан, аполковник фон-Кульман дицхьарц иадиутант ианидитоз.

– Хатыр зкэу аполковник! - еааитит Свиатополк-Мирски. – Ашыыжь истахыуп зыгэра гоу анхацэа цыт-оык уцшаарц. Урт рнапы иануцароуп ухэан-схэан анхацэа ирыладырцэарц. Даса оыцъа сара хатала срацэажэар стахыуп. Уаха саацсазит. Ашыыжь, спыоагылалак, ихизароуп. Анаоан: угэы ишцаанаго абри асардар иадиутант дызеузеи?

– Уи, изласахақэаз рыла, абунт шытызхьыз дырххо дрымоуп, иара ак ихэо, ак кайцо дыкам.

– Уи иаб иашьа хэеимахдар?

– Иацсамзар калап.

– Иацсазаргы калоит. Ажэакала, хазхэыцш.

Уи иаб иашьа хэа изэыз, Алықьсандр Чачба, цхагэыла Цабалка амоа данын. Шаанзагы Амаршан Шьрынбеси иахтынра днаргеит. Рэыцъегь ааилацэажэан, зыгэра ргоз аамстадуи аамстахэычи еизыргеит. Иазхэыцит Дали Цабали рнапэсы ишааргашаз. Аизарахь дмааит Чаабалырхэа. Алықьсандр ихала Алмахсити Адамыри дрыкэшэарц избеит, аха уи иакэшахатымхсит егырт, аихаразак Шьрынбеси исаеишыауан. Абааеы дыкан акапитан-лейтенант Карганов, Алықьсандр ихала ашыацхэа данасала, иаужьра уи дакэшахатхомызт, избанзар рускэа зынза иманшэалахон, ажэлар хьдахазшэа икалонтэа. Убри азы уахь дыршытит зыгэра ргоз даса Маршанк. Дук хара имгакэа. Алмахсити иарси реицэажэара уи еицеигеит: «Шэхы еилаган, шэгэаг шэарлашэит, - ааицхауан а-Маршанкэа рхада. – Акэымзар иухаштма Ахмытбеси ихата, Маан Каци уарси шэырхаргыланы, амилиция хэа еиёшыёкааз шэыманы, ар шэнарацгыланы, Дали Цабали аурыскэа рнапэсы ишаажэгаз. Ускан хацэнымырха харт хаихабацэа ахақэитраз иқэцон, харгы хрывагылан. Шэара ижэымуит цсхэааи, айбгааи, ахчыпсааи, гэбаадэы инаркны Цкэцсынза, шэсидымгылара иахкьаны, иқэырцеит. Ианаамтаз Шамильгы шэызидымгылеит. Ускан Далгы Цабалгы акыр итацэит. Уажэык хкьапза хақэыжэгарц иакэышпэкыма? Саргы схы сазхэыцуеит, умбои. Ускан шэара шэхы шэазхэыцны, абцъармца хашэыргеит. Шэзыцхырауаз, ишэмыхэошэа аныжэба, уажэышта шэырсагылт. Сара уажэы аурыс сидгылоуп, иудыруеи сахатыр шытыцыр, сыжэларгы срыхэар!».

– Ужәларгы узрыхөом, ухгы узахөом, - ихәсит Алықсандр иахаз ашытахь. – Убри силызкааз рахь усы ааурхәыр сиғын, аха хзеилеибамкаауазаап. Алмахсит илаххи, уажөшьта хазхөыцп ххала иахзыкацо, - даахьахөт итөаз рахь.

Уи аены, Алықсандр ишьтагыланы, Цабалынтө Акөака рхы рханы, илбаауан Шьрынбси Амаршьан иуаа зхагылаз анхацөа. Алықсандр, дымөапызгөз драцхьагыла, Баалоу рдөы данааи, амцахарақөа ыыц ажөыллара иазыхиан. Лзаантө иааиз ауаөгы аихабыра адырра ритон, амцахарақөа агарнизон ишақөлаз, амшыцахалара рылымшеит, амца гөгөа ргөыдпазаарын, имхьацыр амуит. Амшын азааигөара иказ рыхьчарта тыцкөа иларықөлан, ирблит, аха агарнизон рызгомьт макьана. Өыц ажөыллара резыкарцон. Ацхаражөхөаө апсшьараз данындөылт, Цьыгө дөагылеит.

– Аиаша рзацхарыма?

– Изаажьарызеи? – ихәсит Алықсандр.

– Ргөы кахар хөа сымшөои.

– Хгөы кахар хөа ишөаны, Амзара агарнизон хнапаөы икоуп хөа иаарыцхар, ишцакаларыз? Аиаша силкаашьас ихамази? Иатахым. Шөеибамжьан. Хтагылазаашьа уааигөыргьаратө икам, аиаша шөыцха. Иухөыцуази? – уи даахьахөт Гьыргөал иахь.

– Исхөыцуа схөар изахауада? – ашышьыхөа, еидарак дапазшөа, дөагылт ацөа зыгханы зыбла ткөааз Ацсха.

– Иахьдалак ихөхөа! – ихәсит Казылбақь.

– Схата истахьцөкьаз – алада сылбаар акөын.

– Ишца?

– Изакөи?!

– Ааи, цыт-өык шөсыманы сылбаар... Агенерал-губернатор шьамхарсла хихөар иахьахөтоу хатамзаара ицхарц.

– Азөы ихәсит хөа уахьаөума?!

– Ас хыларкөра сымбацт.

– Уажөы цсыхөа хамам. Хажөлар сиқөхархароуп, хьагы сиқөхархароуп. Хтацхаргы убра хнаргоит, ма хөкөырцапгт.

– Ухы итөу нак итцеи! – икөсызымтуаз Алықсандр даакөгылеит, нас Цьыгө иахь днацшит: – Сөыза Цьыгө, ари улацп ихызароуп.

– Кьалашөырынтө нхацөақөак хзааит, аихабыра хамбар калом хөа, - зегьы ирахартө ибжьы ааиргеит ашөхьымс иаахьыцыз хөацак.

– Иаашьты! – зегьы днарылацшын, Цьыгө өааитит.

Анхаөы днагьежьит, зызбахө имаз кьалашөыраа дрыцхьарц. Урт рацхьа иааөналеит Камгаз Хөгбей, Зафас Гөымбей, Лаз Ладариси, Шьмаф Маги. Уртгы ахьылатөашаз атыцкөа рзырцшааит.

– Алықсандр уакөхап изыбзоуроу, ухацкы сөеит, - ихәсит Камгаз, - Цабалынтө иаауаз анхацөа бцьармцала Акөа иалалеит.

– Уажөыцөкьа имьццакыр сиғын аха, - даакөыпсычхаит а-Хөгба ихы зынаирхаз.

– Иалырдрааи акөымзар, - инацицеит Камгаз. – Урт хьамцыр ауамьт, ақалақь иналцны, ыыц ажөыллара резыкарцоит. Иаатгыларц рзахацхаит, аха баша ашыхантө хлыбаама рхөсит.

– Арахь Мажара Ачба иуаа хамцахарақөа ирылоуп, - өааитит Зафас Гөымба. – Хус сицаркөоит, асалдат иаарласны хдөы иакөларц икоуп, шөсимпы хөа. Анхацөа икарцара рзымдыруа силахарц агьрыгым.

– Арахь цабалаа баша рхы тадырхоит, ихөцсыхөузеи? – иааизымчхаит Лаз Ладариа. – Ишөыллшозар инышөкыл Мажара иеицшу ауаа, ма хөра хнапала икөаагоит.

– Сара стөала, хазынтөыкгы хлеилатөаны акы рзахацбароуп. Итаслымахтөып!

– Мажара Ачба бцармцала даҕагылоит. Гэымаа ханрыжэла нахыс, 0-мцабзк хрыбжъахоит, хашьтахька асалдат ыкоуп, хашшы0 Мажара ианизца, - Зафас иихэаз Казылбакь инапхъаиркэкэсит.

– Иабакоу хажелар силаргоитси! – уи игэаанагара даҕагылан Лаз Ладариа.

– Зеггы хшэап, иахзап ихалшозар, - ихэсит Цыгэ. – Шэааи кьалашпыраа харзызыроп! Амала ара шоурахсит. Ауаа рылацци хыпцахаршэаңарым хэа, аоныцка хаатэан, аха ашэшьырцахь халбаар иаха иахзеицгуп. Хашгылоу хааицэажэар, хшыапкэагы рцсы рымшыари. Амала хааигэа-сигэа ажелар сизар шэымун.

Гыргэал инаивагылан, зегь рапхъа длалбааргсит. Ашэшьырца ианаакэгыла, 0ыцъа анхаңэа ааргсит. Урт, раргъа напкэа 0ышьтхны, ртачкэымкэа аараңэапэа апсшэа анырхэа, артгы атак каргсит. Абыргңэа руазэ, сиха деихабын ззухэашаз, илабашъа ныцаирсын, илахь изеицымхуа азныказ така дышьтапшуан.

– Шэызеу аус зейшпроу аабсит, дад, ажелар ирзеилымкаауа цышпэымшыан. Апсны кэңарыла иааргоит иахъа уажэраанза, ус адагы хашъакагы иауам. Хажелар ршыапы икэшпэыргылсит, цъара акасы хазкылсуазар хэа. Имачымкэа хцеицэа тахсит, рцсадгбыл ахы изакэитхозар хэа. Ари абицаракэа ирхаштуам, дара рыцстазаара иахэартахааит! Уи азы Анңэа дырхылапшааит! Ихаңэахаз, ауа0ы илахь ианицаз ауп, Цъанат гыларгас ироуааит! Шэхаңкы сара сцааит, сыжелар рзы игылаз анха0гы, ахгы, аамстагы! Ухаңкы сцит ах Ахмытбси ица а-Чачба Гыргэал! Ауа0ы, ашьха иаҕагылоу ашэарах м0ахэаста дананыла, уи ахынңэогы ибозароуп, акэымзар Хмыч шэарыца0 ныкэа0ы ахаңа сицш, дтахар алшоит. Икалоит азэы дтахар, 0ыцъа, х-0ы... мцахарак тахар, аха желарык реикэынңэара шрызшшу анудыруа, излауала уаңынгылароуп. Убри ауп харт х0ыцъагы иахъа абра хашэзаазышьтыз, дад! Хажелар ирмыхэо, Анңэа ду, акы сумырхэан! Ускан сара сьмаңара исыз0ахааит! Иахъа ашыбжь иагымшпацызт, агубернатор исы хнаргсит. Акэа уалало икоума, ар силакызкызуеит. Цыхэаңцэара рымазамкэа, ара иаеуп. Ачын гъазгъаз исы хнаргсит. Аиаша шэасхэап, дацсышэаха дахцылеит, уа0ы заманак иакэымкэан дыкам. Даахадгэалан, хшыкоу хшану, ихагу ихабзоу хэа дхазцааит. Нас хзидахызгы хайхэсит. Уи ишэзааишьтуеит аултиматум. Ари закэи хэа атырцьман ханиазцаа, ихаилиркааит аултиматум закэу: аиааира зго иаңахарц икоу дызхымпакэа инаигзарц икоу адца хэа иито акэзаап. Ажэакала агенерал иултиматум излахэо ала, иарбанзаалак цъара ҕагыларак кашэымңароуп. Аибашъра шэакэыцны, Баалоу рдэы ташэырңэыроуп. Мап анакэха, ар шэыжэырцоит, иарбанзаалак шатарак азэы изиуам. Еибашъроуп, ишцакахңои.

Хамтакты уа0ы ҕитуамызт. Ишьхынцсылан игылан. Азэггы изгэамтсит акэымзар, ауаа рыдизалахъан, сизара дук асеицш, рлымха кыдца иахызыроуаз, абырг, уи дыздыруаз мацмызт. иихэоз зеггы еилыкка еилыркаауан. Адэасы амц цыруазар иуахауан, ажелар реынгэ нха0ык ибжыы анаарылкыоз:

– Абцъар шытахңап, аха анха0ы ихэаша икалои?

– Анха0ыжелар ахыкэынхо рыдгбыл икэгылоу цлакгы аказенра иартом, анхаңэа, сихаразак ахэура итоу хэа ипхъазоу, чыдала хылапшра рзыруеит. Азэггы игы нхархом рхэсит.

– Абарт абцъар зкыз дзустазаалак изакэызаалак лахынцак иоуам хэа агэрагара гэагыуаңэоуп, - ҕааитит даса нха0ык ажэпара агэтахышэа.

– Ес, дад, нас цъара лахынцак азэы имоузакэа икалоит хэа уасхэар, сыгэра азэггы игом, аха ихаихэаз ауп ишэасхэо. Хара хзааз агенерал иихэаз шэаххэароуп. Егырахь еицгу шэара иалышэхгэышъа.

Еышьтабжк аагсит. Амраташэара шыказ уаа жэа-0ык апкара-цкара хэа ажелар ирзааигэахон. Ам0а рыртарц иааилыккэсит. Асқэа аарылалаанза, ауаа дырдырт апхъа игылаз Мажара Ачба шиакэыз. Атагылазаашъа аеапсахит акэымзар, аңэымгтра зхыз аблакэа зтэыз раргъа напсаргэыцакэа зыкэкыз ркамакэа и0арыхахъазаарын. Амала закэыгтэ гэагыз ирзымңэахуаз, ирзарцгы ртахымкэан, Мажара сихаби-ситби, бырги-кэыцши, ахи анха0и рыба ихибаауаз!!. Азныказ дагыашэсит, аха агэы анеитарцашъа ззымдыруаз иакэызма, - исы адыххэа

иааникылан, дычкэыназшэа дылеыжэцан, ишытаз руазэ иагэра анааимих, ауама захаз сицп даацпакрын хэа ишизпшыз, ижакэа ааипхыишыаан, ихы хатыр ақэцо, ара исагыларыдаз хэа, ишытра ду ахымсаагашыа аамсташэара инацшыуа, агэта игылаз даарыдгылсит. Ишытаз иара иашытахь иааикэагылсит.

– Абзиарақэа еибакхэалааит! – ацспэа нарсихэсит. Дара блала атак иртазар каларын, аха азэгы ибжы тымгеит, ихгы ааимыртысит. Афигара дабаказ хэа ихэацшуан. – Сара еилыскааусит доусы шэгэы итоу. Саргы еилышэкаар стахыуп. Схы мацараз хус садымгылар, спэаны арахыгы саауамызт, аха санаах – сыжэлари сахцэеи реикэырхара сашытоуп.

– Хупсахаанза ус умхэоз? - сааитит Лаз Ладариа.

– Аиаша ихэсит!

– Иашала дцааит! – анхацэа рбжыкэа аагеит.

– Исхэар ишэзилкаарызу? – Мажара дыштынчыз дтынчын. – Ишэзилкаауамызт, абыржэы шэызтагылоу асы шэнеианза, - изцаара ихала атак каицеит.

– Уиалагы агенерал хамтак злауитапаз уцшааит! – дагыаацшырчсит Зафас Гэымба.

– Уажэшыта ус ухэаргы калоит, - ихэсит Мажара. – Аха шэаасзызырфы! Мчыла акыр шэсыркацома.

– Ихэа, ихэа иутахыу, Мажара! – Камгаз Хагба ибызцэа ааикэикит.

– Агенерал иахэа ианизычха – бзиоуп, аха уацэы иахмыгакэа ар хажэитцит.

– Уара узыршэо акыр умоума? – иааизымчахит Шьмаф Маг.

– Уара, ишэзицеоу акыр шэеихэарц дааима? – цхэака даакэгылсит Мажара ииешыара иреуаз. – Иихэо шэаазымзырфоуа, нас ишышэтахыу шэныкэалап.

– Иалаххи иара иихэо?! – азэы ацэы алаитон.

– Шэааи хаизызырфэап! - сааитит Мажара ицыз даеазэы. – Абри хус ашытахь, хабла аартны, хэеисамцшуа хкашэымцан.

– Аиаша ихэоит, хашэмырцхашыан! – даакэгылт иааиз ирылаз хапак.

– Хус ашытахь хэеибабо хныкэароуп хэа, егыс хаибабарц хакоума?! – ихэсит арцыск, иабцар шыштыхны.

– Хэеибабозар хэоуми сызэу! - сааитит Мажара.

– Уара уакэыц, цышыт! – инапы неикэсит ацхэаза игылаз нхабык. – Ара уаххалагылоу хчхауазар итабууп азхэа, егырахь хара хахэацшып.

– Ус шэымхэан, харгы ххацэоуп! - сааитит Ачбак. – Ахэзи ахымызги еилшэыргарц, шэабцар шытыхны, ишэиааиуа мчылагы жэантэ ишэеихау шэеисагылозар, Мажара ицу хрыцэшэом, нацэала ихацхэазоит хэа шэымгэыцын, харгы ххацэоуп.

– Иатахым! – инапы шыштыхит Камгаз. – Мажара, иутахыу хахэа!

– Ишэасымхэахэеи, аус злоу шэгэасынза инеиуоу имнеиуоу ауп, - ихэсит Мажара. – Агенерал-губернатор ауафы дысзааишытит ацсуаа реикэкраз исызхаша ар сымоуп, бцарлагы сыхиоуп, аха истахымызт ашыа касыршырц хэа. Аха уаф иихэо змахауа ракэхозар, сыцхаражэхэара азхэыцхагы рыстом ихэсит.

– Иахэа хэлаанза Баалоу рдэы тарцэтэуп, - саартит Мажара ибызцэакэак. – Уаха эхэара хамам.

– Абаскатэи хачкэынцэа, хбызцэа-хцызцэа хцэызит, хус ацыхэтэа хамбазакэа, хыацшыас ихамозеи?! – хапак илагырз исашырц агыигмызт.

– Шэызынтэык ишэхэаз хахаит, - Камгаз итахын зегы еикэикырц, излашэаз ашэазаха роурцгы, - хазхэыцп, акы азаазбап. Ацхаражэхэара зуз, шэахэаацсаз даараза итабууп. Хзызнеиуазы иахэахэтоу адырра кацпап. Абзиара шэзыкалааит!

Кьалашэыраа имеида-гэеидаха шытахыка реынархейт. Мажара Ачба, ибызцэа иманы, амцахарақэа дрылан, имцпзакэа анхацэа рыоныкакэа симпырц. Ауаа, икарцарыз иакэымшэо, еилагыжэуан. Аоныка амса дыкэгыларц, азэгы рацхэатэи ашыаса изыкацоумызт, азэи-азэи еизцшуан. Ишцакарцарыз хэа еицлабны, цыоукы

иамаркуан. Арахь реихабыра реынтə мəақəцарак роуамызт. Издыруадаз дара зташəаз уртгы иртагылазаашьахазар, ма дасак рызбозу азəгы издыруамызт.

Амра алташəамтаз Алмахсит иуаа аакылсит. Урт иааргаз ажəабжь уаəы ихаьы уамак имааицызт, Гьыргəал ида. Алмахсит Амаршьан иьы имəахьцит əы-мшы раахыс ашьха бга ихьцырц амəа ианыз акарачкəа. Изтаази дарси ибзианы еибадыруан. Урт излархəаз ала, агенерал Геиман нхьц ар реикəыршəара даьын, Марыхəтəи ахьцырцала Ацсныка дкылсырц. Рускəа гəыграда зынза ишыцабгəоз збаз ахцəеи Камгаз Хагба дызхагылаз аиекааратə гəыци рнапкəа ларывахаит. Згəы камхакəан, тынч ицшуаз Гьыргəал зацəык иакəын. Уи Алыкъсандр, ма Цьыгə, ма Тамшьыгəи Казылбақы Маанаа, ма дасазəы рыба дьнтацшырц итахын. Рылацш еикəшəара реацəырыхчозаргы калон, аха дара рхатакəагы зынсеамцшуа инкахəыцуазаргы алшон.

– Сгəанала, - ихəсит Камгаз Хагба ацыхəтəан, - зкь-əык реынза ааигəа-сигəа иааныжьны, Гəымста нырцə, Епкыт шыкоу, хцароуп. Уа хацшызаап. Зкь-əык иаанхажьуа ага иаразнак хашьталара илдыршарым, ицацшьарта тыцкəа ирхаəалап, арахь уи агубернатор иахап адəы штахарцəызгы. Иаанхажьуси харси аибадырра хабжьзаап, ианахəтоу, ус иахəтəаны икалозар, мазала еимшырц рзахацхап.

Камгаз иихəаз уаəы ақəситуамызт, иакəшахатзу иакəшахатымзу узеилымкаауа, ма доусы ргəы итахəыцуа ирахаз иакəырцəоз рызбозаргы каларын.

VIII

Ацəылашамтаз, Гəымста ахькə дахькəгылаз, Гьыргəал иихəыцуаз, Амра ашəахəа рыла идырцхарц иныкəыцхаанза, алашьцара иамеханакаанза, ацсуаа инрыжьыз Баалоу рдəы Святиополк-Мирски ир аены ишааныркылоз акəын. Азиас, аамта ацəымцны, игəрымуа, ахькəкəа тыртəаауа, имəасуан. Мчыбжьык ацхьака анхацəа реазыршəон абри азиас арра. Ускан раб игəы рыман. Уажəы ран лгəы рыманы аарцə итəан, гəыц-гəыцла ишаз зкы рхы днарытаны, Баалоу рдəы иазааигəаз абна шынрыжьызгы. Адəы зтəызтəуаз асалдат, кəыцьмацас иаарыцрасуа, таха рыртарымызт, ацсуа нхацəа иреадыргылашаз аускəа рызбара аха рмоурц. Амала уажəшьта иабатахыз Гəымста аарцə итəаз анхацəа реагылара. Арахь рхы андырха нахыс, усгы цейцш змамыз ақəгылара асхəара зынзак икьаəхон.

Иаха, амцахаракəа зегы азиас ианыр, Гьыргəал иааицырымшəазоз Шəлиман Лакрба, Цьыгə иашьцəа дреиуан, «уажəшьта хшəартам!» ихəсит. Гьыргəал убаскан акəын цкьа даназхəыццкьаз, ауаа силаəынтижьтəи, абыржəеицш ашəартара иштамгылацыз, аамта цаццхьазагы, иаха-иаха ашəартара тыша ахькə ишазааигəахəоз. Ирхəон Хацы Кьарангыхə Бырзыкь, ижəлар иманы, Тыркəтəылака дыкəцаанза, иуаа шьтихын, ах Ахмытбей иахь дкылсит хəа. «Икашəцо закəызей? - əааитзаарын Ахмытбей, - хажəлар абжарак ртəыла икəугома?! – даахьахəит иара Бырзыкь иахь. – Халцыс жəлар зегь ушьталоит, асаз ишəацхьхəа зхəо дыкамкəа, хадгьыл таурцəоит. Аурыс исагылаз уаəы дипацəом, амцабз ыкəицоит... Кьацтажəкгы ишшəызнымхо жəдыруаз, - ихəсит, ихəатəы шырмахауаз аниба, - шəабцьар шьташəымцар, шəтыц хлымзаах тыцхоит». Лыхны иааз аныхынхəы, рдоуха тыц Бытха цышшəыртəын, рыдгьыл тадырцəит.

Ахмытбей иахра згəамцхəоз асардар, ахəынцкар иагацəа Лыхны иаазар, Ацсны ахра асхəара аркьаєраз ихы иаирхəарц избейт. Ускан Ацсхара дыркьаєшьан, изцыргара рыздыруамызт. Уажəы ацсуаа рыкəгылара иьыцга бзиан зхəатəы ада хəатəык хазымцəоз ахаманагацəа хəа ирцхьазаз ацсуаа əаахəырак рмоуа рыцсадгьыл рахцаразы. Ас ианыкала азыхəан, иацсазма ацстазаара аикарамра ахра ахьауаз адгьыл аьы? Ацсра зегы рацкыс ихалалыз псабаратə цкаран. Уи дахəхон амчра ду змазгы уи дызкəымчуазгы. Ацсабара аикарамра аамтала акəын иахьынзаканацəоз, нас агəакцəа рыцьанат аьы зегы еикарахан. Ауаа зыргəакуаз цьаханым зацəык рыцшын. Амала цьаханым ишцəоз рдыруаны, абас агəакракəа зымəацыргози?

Нырцэы инеиз ипсы ыыц изталомызт, изхауамызт, уака уи шыахитхон, ишшыахон, зпсы таз ицэеижь иахьынзалаз акэын апсы асахьарыцуаз; ус анакэха рпсы штаз цыоукы изырзбози цыаханым моа иангыларц? Гьыргэал ихэыцраэ зегы ицэеилататон. Ус иказаргы, иара апсра дзацэшэарызи? Цыанат гылартас иоусит хэа, бцар шытых икэгылаз иуаажэлар дахьрылагылаз дахьркыаны, дызтагылараны иказ агэакрақэа дрықэшахатхарызма?

Анахыгы арахыгы сицеицаулаз ф-тышак дзыхтықэгылаз рыуа иалхтэыз инарбарызшэа, нырцэынтэ ахыс бжыы аагеит, ахызацэ илымхаэ ишэышэын, ишытахь игылаз аццла иоалакацит. Днеитацан, цлак иенавеизеит, ихэыцрақэа неицхьбаны, иблақэа царыхэцэаза, апла давцшны, нырцэ акэры иазааигэаз бна хыгэраццхьаза симдо. Арпарцэа арака иааивацалан, урт дзыхьчоз ракэын, ижэоахыркэа нтарс дыргарц реазыркит. Нак исаарымпыцижэан, исааицкааны днахыхэит. Атахара абла дынтацшит, игэгы неитацит, - апсра итахымызт. Дасазны еицшмыкэа апстазаара игэазыхэон, дзынкылак-дзынцалак анықэцшра цсырхаган. Оажэа шықэса ухыцырц мызқэак шугыз, адуней аныззаара гэагыуацэан. Амала уажэы имала дыказарц итахын, дыцкакуамызт, цшышьала днеиуан, ишытазгы акыр инаицрыцкэеит. Абыржэы, Шэлимани Алықьсандри реы днаргар, урт рнапацака дшыказ ицэахырц илзыршоз аидара ихэда икэхон.

Избан ихата изымдыруа, азыказ авенгрцэа ркомандакацао Гиоргеи диакараны ихы ибон. Ускан иара дхэычын, аха дандуха итицааз атоурых излахэоз ала, Европа имоацысуаз аиласрақэа анырра карцазар акэхарын, Венгрия ареволюция калейт. Уакагы адгыыл азцаара иахкыаны акэын атэыла знапасы иказ Австриа сиднакыюз аимперия ацака аказаара ртахымкэа, авенгрцэа рхатэы хэынтқарра апырцарц изалагаз. Аусуцэа Шандор Петефи напхгара ритон. Уи апоет избахэ анигэлашэалак, жэеинраалақэак зэырц зезызкуаз Гьыргэал игэы аакэандахон. Авенгрцэа австриаа цхарцеит. Аха ареволюция еиенакааз ар ркомандакацао Гиоргеи, агацэа дрышьтамлакэа, ир ааирхэын, ақалакь Буда иақэититэуазшэа кацаны, ир ирылшапаз рылымыршэеит. Аимператор Франц Иосиф, апсгара аниоу, Николаи I иахь ашэкэа ааишьтит, авенгрцэа ртыц излакеицашаз апстыр изынаишьтырц. Уи акэхейт. Аурыс цар игенерал Паскевич исацхьа абааш Вилагош аоныцка Гиоргеи инапкэа оышьтихит. Ааи, уи деицэамзар деицгьмызт Ахмытбей ица а-Чачба Гьыргэал. Ижэлар аиааира хэычык ргарц, инапы нагзаны акы аакаимцазеит, итыцан игылаз ауаа рускэа еицаирхон акэымзар.

– Ах ухацкы! - сааитит иааидгылаз Калцгы Ханашэ, иара ах хэа зицэоз дарбаныз ихэозшэа, Гьыргэал ихгы дымоахейт. – Апап Иуана уибар итахыуп.

– Арахь даашьты! – ихэейт Гьыргэал, ашьтахь дэеир, рымацара исеицэажэазомызт, ишка доурышьтыр, ицэажэашьа злаказ ала, имала диадырцэажэарын хэа дгэыгуазшэа. Апап Иуана еснагь дызкэицоз моа иашан, уи анылараз, тагылазаашьа зыкаломызт акэымзар. Уамакгы димырцшит, амоахэаста данылыны, дааиуан Гьагыиа. Ус папы еинаалак ах ица димбацызт, кыр уахэама днеихьан, зэырц лахьзатэоцэа дрысцэажэахьан аха.

– Анцэа илцханы, адыросегь узбоит цырхага умамкэа, узэыдаха, - инапкэа ырхарак, дааигэыдихэцэаларц дааиуан апап харакы. – Анцэа ицышьоуп, сычкэын! – уи дгэыргэацэа арпыс дааигэыдихэцэалеит. – Ухацкы-цсацкы сара сцааит, сычкэын хьыршэыгэ! Улахь еикэууп, избоит, угэы умышьтын. Уажэраанза сахьухьымзас сгэы иалан, аха хускэа шесицэкыамыз ансилыскаа, сзаатымгылейт. Амала, Акэа агарнизон акэым, Апсны зегы хнапасы ихаургы, хускэа шыбзиахоз здыруандаз, аха, умбой... Анцэа дхақэшэейт, Гьыргэал ухацкы. Хнапы шытахамхыр иаха иахзеицгьгышьан. Иухэо захауада?! Ашьх ангылалак, ртыц рзуцшаароуп, рыгэшэа усақэумыршэар, рхала абнахь ицоит, «онык» рзыкацозар хэа. Аха ари апсабара апцара зсеилымкаауа рнапы хануп, ус анакэха даса моак шытыхтэын. Апсуаа Анцэа ханишоз, ауаоытэыса зегь реицш, ахшыо хацишейт. Нас ахэыцра зхагхей, Ткэапс инаркны, Егрынза хажэларшьтрақэа зегы неиқэыбгартэ. Амшын апшахэа абжеихара ладей оадей иахцэызхэейт. Абри иаанхаз ахэыцгы аныз, хашьтымт

ыказамкәа, хлеикәыбга хдоит, Анцәа ду, хрыцхашья! Зқьи шәи ыноажәси жәаха шықәсазы, Изиаслав Аобатәи иуаа Кавказ иаишпытын, Апсха ицха дихәсит. Хара имгакәа ах Изиаслав итәарта Киев днарґеит лара. Абас акәын хшыцша шыказ. Ацсуаа еснагь ақырсианра иадхәалан, атырқәцәа ацсылманра аахабжьаргылан, хаиларґәсит.

– Уи амацара акәымзаап ихахьыз...

– Хрыцхара адац дасацъара икагәышьоуп, сычкәын, аха ацсылманра ххынхәлеижьтеи, атырқәа цсеыхгаз дхацхьазоит, иакәым хантагылаццхьаза, амшын нырцәка ххьацшусит.

Еснагь ацааимбар итынчшыа змаз Анцәа иқбаранць иблақәа цеицеиуа ишакьон, гәакрак иакәшәаз ихәыґраз аныхацаао данишьтаз ицшра аахәаны, ихата ахәыґраз дгәакуазшәа ихәссахья уамаган. Ихы еивысзар хәа гәырцас Гьыргәал ихшыю ахәыцра фалкьсит, аха данаатрыс, апап ґыц ацәажәара даналага акәын. Апап Иуана арцыс, игәтахәыцра илахь ианихуазшәа, диеацшуан.

– Схагоушәа усмыхәацшын! Ус схәсит хәа, угәы иамуазаргы, иудыруаз ахага иажәа шыцкьоу. Иалаххыузеи ажәлар ду рыдгылара, доурысу датырқәоу, дара рускәа роуп ирхьаау. Урт аиаaira згалакгы хара, ажәлар мац, иалааго мацуп. Аха иацахаз ханидхала, иара ицәызуа ааста, хара хцәыз иаха идухоит. Аиаaira азбахә анысхәо, сара иахьатәи амш салацәажәом, уи хәцхьакатәи хразкоуп сызгәылацшуа. Ааигәа иахамбацыз абыра хажәлар ирыртарц иаґын. Агенералцәа Услари Бартоломееи рус халадырхәын, ихауит анбан шәкәы. Абыра ахы акит. Ари ацакы зегьы ирзеилкаауам, аха хәцсадгыыл аблақәа хтырц икан. Уаб иашьейцбы Кәациа Услар иусумтақәа анґеита, уамашәа ибаны, дацхрааит, акыр ириаґеит. Хамч еибактар, аурысқәа хәерымаадар, закәытә мраз ихазгылараны иказ! Исхәар ах дыцсуеит, исымхәар – ахкәажә хәа, исцәахыр иабахахәартоу, закәытә усузеи ицхастахтәыз! О Анцәа, ирыцхашья сыжәлар! Ахымдырра ауабы шыапыла даргәатеиуеит, рымдырра иатоумцан! Ца змамыз ацхал зыла ишүзмыртәуаз рхаштны, цьоукы ражәа иацныкәсит. О сыжәлар, аецыс иакәгәыцны, азы ишпәталей?! Аиаша уасхәап, ариабжьарак уара уахь снaryшьтуамызт, ухы еилазгар хәа ишәсит, умбой. Уаха ишамуаз анырба, уажәшьта хәыхшыас ироуша рыздыруам азын, атәыц иазытрысуеит, саргы сузоурышьтит.

– Иуадаоуп ахәыхра, - ихәсит Гьыргәал. – Уи калашьяк аманы избом.

– Имгәыцкәа ицсхьада, сычкәын.

– Ус ауп, аха... - ихәан, арцыс даатгылеит, амәахәаста ианыланы иаиуаз Ханашә данаагәита.

– Аштәхь уртахьуп, - уи ихы Гьыргәал инаизирхсит.

– Хцалап, - ихәан, арцыс иеынеихсит, апап диваргыланы.

Аштәыґ ахи аамстеи, хәтыр змаз нхацәаки еилагылан. Инхәыцак-аахәыцакшәа акы реимақыртан. Урт рыгәта далагылан акапаа рах Чапиак Амаршьян. Уи аиункер ичынқәа дрыцасырбо дызбаз арцыси апапи меицәажәазакәа еилыркааит Чапиак даазышьтыз дзуастаз. Уи иаргы идырызшәа, дызлагылаз даарылцын, икәымжәы ахазыртракәа ахьсаз даахазшәа иун, икәымжәи икабеи ирыбжьаз шәкәык аатиган, Гьыргәал иахь инаирххсит.

– Агубернатор Свiatoполк Мирски изласыдицаз ала, абри ашәкәы унапаґы иусыркыр акәын.

Гьыргәал, ашәкәы аахыртны, гәаныла актәи ацәахәа – «Ахәтыр ду зкәу ахәынтқар!» - данацхья, агубернатор у-Апсхәацәкьаз цьушьазма хәа дихыччоз цьишьсит, ицштәгы ааицсахит. Инапқәа ракәзар ицысцысуан, ариабжьарак игәтажәажәарақәа шытада ицрыцуамызт. Нас дааицхьхәыцт, избанзар Свiatoполк-Мирски гәыкала иахәтырбараз ахәынтқар хәа изихәазар калон. Аладагы патукәпарыла диацәажәон: «Икалаз уара ишухарым здыруеит. Узлашәаз ауаа рхы иадырцаз аус шылтшәадоу усгы еилукаауеит. Ухы уазхәыцроуп, иуцеицшу атәы ахәара цәгыоуп. Ухашшаара сзымариахоит хьахәхьачрада иахья усзаир. Излауала

ажелар рбунтра нкылатеуп. Зака заа уи алыршахо иаха ирзеигъуп уи иалахэыз зегъы. Сузщуп. Агенерал-губернатор Свiatoполк-Мирски».

– Агубернатор дсыцхэоит, - ашэкэы еицарсаны иааиреын, игылаз иахырхэаарызишь хэа дыцшуан.

– Уцароуп! – ахэыцраз дагъаатымгылеит апап Иуана, нас ауаа рахыгъы дынхэацшит: – Доушэыжь, Анцэа даахэаны спэыхэоит!

– Уца! – ихэсит Ахмытбеи иашьейцбы Алыкъсандр.

– Уца! – ихэсит Шэлиман Лакрба.

– Уца, уца! – иаагсит абжэкэа. – Хэкэшэсит, уагъааххашшаап.

Асы кэадырны иаарган, Гыргэал дысэыжэырцеит.

– Умшэан, сычкэын! – днаиабжэсит апап.

– Сзыршэои?! Сызелар иррыцхарамхаз акыр срыцхарахама?

– Асыо, амца ианалашэалак, азар хэаны иалыргоит. Хэартарак хауп.

– Азар хызхэо дкалар, - Гыргэал иеы ишхэа наирбан, азиас шыказ дылтакэкэа дцеит. Уи дихьзарц, иеы нациркэсит аиункер Чапиак Амаршан. Рэыцэгэ азиас еицынталан, нырцэ инырны, абна инылагылаанза, Чапиак иуаа ааркыэпан, иргэылак реынархсит.

Аарцэ иаанхаз рхы рыкэшышь иаагылеит. Рнапы зларкрыз рыздыруамызт. Апап силикаауан урт ргэаца ицхоз, - рызынтэык иара, апап Иуана, игэаг рыман, идин уамак агэра шырымгозгы, рылахь-рыцымшь затэны амса иахыкэимцаз амшала. Ирызбраз, иахьатэи ртагылазаашьа уахэацшыр? Иааилацэажэакэан, анхацэа еилыцырц акэырцан, амцахаракэа ирхагылаз ирыцхьан, анапынцэакэа рырцеит. Рус иаалгеит шырхэоз, еыуаоык, Акэантэ даауан хэа, даарыдгылеит. Агенерал-губернатор инапынца наигзоаарын. Иара еицш цыт-оык акытэакэа рахь ирыштыхэаарын, аихабацэа, шыбыжэоншьтахь иалагзаны, Акэа абааеы, Свiatoполк-Мирски исацхьа иааизарц.

– Изакэызеи, Ахмытбеи ица даахалцааны дигеит, - ицэеишьон Шэлиман Лакрба, - уажэы аихабыракэа дрыцхэоит, нас амцахаракэа ирхагылакэоу, ашьтахьза хауаа азэазэала инаганы итеиклашт.

– Уажэышта инапацака шэыкоуп, - еааитит апап Иуана. – Шэааи хэа дзыцхьаз зегъы изцароуп. Акэымзар иихэаз асагылара еицэоу алшусеит. Гыргэал дымшэакэа дцеит.

Урт рыцстазаара иацэшэацэкэо икамызт, иртахамыз хьымзгла апстазааракэын. Убри ахьырымчхаз азакэын бцаршьтыхла изыкэгылаз, изымиааишаз амч иасагыланы. Кавказ ажеларкэа ирлахьынцартэыз рзымдыруа икамызт, дара реы ианааи, тэыла хэычык икэынхоз ртэы закэыхзи, аха, ахьзи ахьымзги рыхьчараз, ауаоы алашэ диоызахон, аихаразак атоурых кьабзлеи цаслеи еибаркыз, ахакеитра адоуха иалаазаз ашьхауаа.

Убри аамтаз асыуаа акалакь иналалан, амшын апшахэа шыказ реылархсит. Амшын изхыкэгылаз абаа иазааигэахон, мышкэак рацхьа аибашьра гэгэа ахьымсапысуаз, уажэы итацэыз адэы икэланы. Ааигэа амцабз шыкэыз убартэ, адэы хэын. Абаа иазааигэахацхьаза, Гыргэал ицэеижэ еилыбзауан. Агенерал ибла антацшра даара ихьантарахон. Агэашэ иадгылаз акараул реихабы иэанааиха, Чапиак дызцыз даарылцын, уи днеицылан, ажэакэак ааибырхэсит. Афицар ихы наирцысын, днахынхэит, агэашэгы кьакьаза иаатит. Еицыз зегъы уахь итарымцеит. Чапиаки Гыргэали ракэын урт абаагэарахь ирыдыркылаз.

Аекэа иаарцылт салдатцэакэак. Асыуаа лэыжэпан, рагэракэа ирзааиз инарытаны, афицарк ишьтагыла реынархсит. Ауаа рыбацэа усгы Гыргэал изычхауамызт, арахь цлацхьаза, баагэара хэхэыцхьаза рылацш иара изхазшэа иныруан, уи изычхацэкэомызт. Знык нак иныоналандаз хэа, дыццакуан, арахь иацхьагылаз афицар иныкэашьа дгэагэозшэа ишизымчхауаз акэын агубернатор еиэикааз апштаб ишыныоналаз. Адиутант, иааиз аниба, ауада ашэ аартны дныоналеит. Данаахынхэ, уахь длеирц Чапиак днаицхьеит. Аиункергыы уака уамак днымхсит, инапы ианыз шынаигтаз ихэозар акэхарын, настгы иибаз ауаа

рказыбақеи рхымсағашыбақеи агенерал дрызельмхахозар каларын. Урт рыдагы, агенерал итицаарын Гьыргәал ихата ихымсапгашыба зейшпраз. Абри ауадае Гьыргәал иабду Сафарбеи дшыршыбыз даазхәыцуан еипш, Чапиак даадәылцит. Уажәытәкыа дахыһонытыз ахь ишицхьоз азы арцыс илымха интишыын, нак дындәылцит. Адиутант агенерал иахь длеихын, ирлас даахынхәит. Згәы атра итамгылоз Гьыргәал иахь даахыахәит:

– Спәыхәоит шәлеирц! Агенерал-губернатор дшәызшшуп.

Гьыргәал доацкыан, хара здымыз ицшра ааихәарц, исааиҫикаан, илшазу здыруадаз аха, ишыаҫа ргәгәа дныһонашылеит. Ишытахька ашә анакы, ишыхәакәа ааидыцсаланы, зтыц аҫы итәаз агубернатор ихы наизирхан, ацшпәа ихәсит. Акгыы камлазашпәа, насгыы есымшатәи зускәа ирҫыз ицшра змаз, зыуаора интысуаз Святиополк-Мирски, игенерал чын рчыхәкәа дрыцаеырбо, доагылан, ибла ихаччо, уиала изааизгыы игәы кацо, итыц доахытыын, иҫааихсит. Арцыс дизааигәахан, инапкәа ижәоахыркәа инарыкәцаны, дааихан, ипа еипш, дааигәыдихәхәалан, мацкгыы ус даатгылеит.

– Уара акгыы шухарам агәра згоит, - ихәсит иара, изааизгыы днаиртәарц днеиган, рацхыа ихала днатәсит, арцысгыы ус каицарц инашы наиирбеит. – Амала иагыа умаалыкызаргыы, икалалаз калейт, - иацидон иара, Гьыргәал ибла дхыцшыло. – Уи аус еилыргатәысгыы ихәуит. Ухата цыцкыала уи уацхраароуп. Убасала ухата утагылазашыа урманшәалароуп, Кавказ асардар, ах ду ихатагыы ахәынтқар иҫацхыа хыркыага дуны уизыкалароуп, избанзар иара иадиутант уакәын. Ухшыо аилгара сақәгәыгусит.

– Сара сыхиоуп, шәнапаҫгыы сыкоуп, - ихәсит Гьыргәал, - амала сҫагылазашыа злаказ ала, ишәысто ацхыраара мацхар хәа спәоит. Ус акәзаргыы, исылшо аҫы хейгарак зыкацом.

– Сара уара уеынтә еихаразак истахыу угәаанагарақәа роуп, насгыы икалаз ухата ушазыкоу еилыскаар цәгәа избом. Егьырт зегыы усгыы иашытазааусит, итырцаашт, алкаакәа карцаашт. Уака сара исусхо – амәәкәцароуп. Хәицәажәара еизааигәоу аказшыа шьтнахыр стахыуп. Амала сызцаарақәа гәалсрыла адкыларатахым. Саргыы аимператор имацура салоуп, снапынца назыгзароуп. Сеилукаап хәа сгәыгусит.

Гьыргәал ихәцә икылачыз ицсы асардадон, сибарххарақәагыы аацсыдахсит, һоныцкала инапкәа цтлозшәа псеивгартак иоуан. Уажәы аус злаз иахыа ашыбыж Гәымста нырцә инижыыз ауаа излауаз ала рыцәгәа ихәар акәын, исынахга-аахгашыа иезақәыршәар, агубернаторгыы уи илацш ицамшәакәа изыкацар. Агенерал, излеихәаз ала, интқааны зегыы титцаарц даҫымызт. Ахмытбеи ица ихымсапгашыба зейшпраз еилыркаахыазар акәхарын, арт рыуаа мазала аус иааикәыршаны ишыруаз усгыы идыруан.

– Ажәакала, - ихәсит Святиополк-Мирски, - рацхыатәи сара сызцаара: ухата ушцахәапшуа, икалаз иашаны икалама?

– Сгәанала, - иаразнакгыы иихәапшаз изымцшааит арцыс, - ақәгылара камлар акәын, икамлартә высыртәк амамкәа икамызт.

– Уи даса зцаароуп, аха уаналагах инагза: изыхкыеи ажәлар рықәгылара?

– Зегь рацхыаза, ачынуао Черепов ихымсапгашыба есимызт. Аполковник Кониар иакәзар, асалдат рыбызцәгәа иацхәо даналага, ауаа хымызгә хгсит хәа иаақәгылеит.

– Уи ҫыцгоуп, аха мзысз иацоузеи икалаз аилаһынтра? Аполковники ачынуааи рхымсапгашыба мацараз жәларык еицгыларымызт.

– Ишәхәо иашоуп. Амала аҫыцга мацк хазымхәыщыр, иуадаохоит амзыз иацоу ашыатахь акылсра.

– Иухәарц иутахи?

– Аиаша ухәозар, аихабыра шәызеу хәкәшахатым, хус цкыа шәахәапш анырхәа, ачынуаа рҫы тызәзәаа ирацәажәсит, уи ҫыц инацысшыыр стахыуп. Ауаа, акыргыы реынкыланы, ас уаошыа уаоы ибахыоума, агубернатор дахшәырба

анырхэа, мап рцэыркиг. Асардар иахь хцойт, арахь дааганы, ацбабаа ихарбарц хтахым анырхэа, хара хагэра шэымгой, иабыкэу шэахьцо рхэсит. Хнапаёсы шэааи, иахтахыу шэылаагзоит рхэсит. Ашъхауаа ас роухэар калома, уажэшьта иазхоуп хэа иаакэгылсит.

– Аиаша ухэоит – аёыцга иунарбоит ажэлар ирхароу арбану: ашъхауаа азин рымоума аимператор ицкара анагзара мап ацэыркыр? Ахэынтқар ду иажэа уаёы дзацгылом. Иара Иимператоргэ Дура имацуцэа иахуалуп, ампацшь ыкэцаны, иус амёа азылхра. Уи намгзашъа хамам.

– Сара сахъахэапшуа, - атак каицон Гьыргэал, иихэапаз хэа акыргыи ишэа-иза дзэхэыцны, - ацкара анагзараё Кониари Черепови агха карцеит.

– Ишпа? – агенералт-губернатор акыргыи дазелымхан арцыс иихэоз.

– Сатамзааит, итахаз рызбахэ усымпшэа сахъалацэажэо, харгыи иахпасым ицсхёу рызбахэ ибзиамкэа ацэыргара, аха шэара ишэтахын сгёы ицоу аартны исхэар. Уи адагыи ари атэыла икэынхо ирхароуи ирхарами цкэа силыргатэуп, акэымзар рразкы цэгъахазар алшоит.

– Урт рразкы усгыи избоуп, уаёы изахырцом, - илахь изеицыхуамызт агубернатор.

«Ирразкышэтэуеи?» - дцаар итахын Гьыргэал, амала иахауаз ижэлар дырхашшаартэ иёы изеихымхо дканапар хэа дшэаны, ижыцэа мчыла илалбааидеит, изцаара лацылбааидазшэа. Агенерал, инацэкъаракэа аайдкылашэа илахь инацыргэа, даахэыцит, мацкгыи ааиртынчреит. Ишъамхы еикэыршэны дахьтэаз, ихы ёышьтёихит:

– Нас, нас, узеу нагзалеи! Аполковник Кониари ачынуаё Черепови иарбан цкароу ирызныкэымгаз зухэаз?

– Арформа излахэоз ала, анхацэа рхы иакэитхон, урт знапацака иказ аамста дуи аамста хэычи аказен цара роуан. Ари амёала аимпериа ахьынзаназаазо арформа мёацган, цьаргыи кык-ёык камлеит. Ацсны ианааи икалазеи? Анхаёы знапацака дыказ даниёыцуаз, атаацэара даналалоз, адгыыл иитон, ихы зланыкэигонашаз арахэ имихуан. Уажэы, арформа анааи, анхаёы ихы ёихыр акэын парала, убриалагыи анхаёы итагылазаашъа иахагыи иуадаохеит. Черепов иакэын, Иналаа рахтынраёы дышлеиз еицш, иаразнак иаацэыригеит анхаёи ахи ацсуаа реы еикароуп, азэгыи азэы дихьыцшым, казен царакгыи уаёы иоуам хэа. Нас динтеллигентзамкэа данцэажэа, ацсуаа еснагъ аамсташэара хатыр рзакэын, жэлар еидгыланы дрылырцеит. Ус ихыит акырцъара. Уи диеицны Кониаргыи ихы мёацимгеит.

– Уара иалудрааи иара иахаракшьтра Черепов ихымёацгашъа зеицшраз, уака уицымзар?

– Сызцыз ирхэоз убри акэзан.

– Ахэынтқар имацзуёы ихы шымёацигозаалакгыи иёагылара закэаным, - ёааитит Свиаатоплк-Мирски.

– Уи сара саёагылом. Аха ажэлар рыкэгылара ёыцгас иамоу иашаны аарцшраё, арткэа зегыи азгэататэуп, ишэгэамцхо акы схэазар, атамзаара сахэоит.

– Уаха уи иацуцо акыр умоума?

– Аиашаз, ацсуаа рыёныцака ахи анхаёи реизыказаашъа акалалашэа ишъакэгылсит, уи дасацъара ишыкоу икам. Арт рахатыркэцара уацашьыцыртэ икалеит. Уи аганахь ала уахэапшуазар, Кониар икаицаз алкаа, - адгыыл зегыи ирзеицшуп, атэра ыкам, зегыи рхы иакэитуп, аказен царагыи ххарзуеи хэа иихэаз, - иашазаргыи калап. Аха ускан ауаа рацэажэара дасакала икалар акэын. Ацсуаа ирзычхауам атэамбара.

– Аимператор иафицар избахэ шумоу ухаштит, - агенерал уи дааникылеит. – Насгыи иухамыштын Кониар имёацигоз аполитика асардар имёакэцара шакёыз!

– Сшэыкэшахатуп. Амала азин сышэта зцаарак акацара!

– Мап уцэызкуада?

– Шәара шәгәы излаанаго ала, ацсуаа рыоныткка зеггы рхы иакәитын, адгьыл рзеишпын. Ус анакәха, анхамәатә реформа амәацгара затахызеи?

Агенерал-губернатор ищымшькәә өатрысит. Иблакәә, шакьо мацара, иихәоз агәра згоз арцыс иихеы ааимырдеит. Уи иихәоз иашамызт узхәомызт. Арахь агенерал дакәшахатхар каломызт. Ицәызуази иара, Чачба чкәын, ицәызраны иказ импыцзаахьан. Аха уи иихәоз шиашаз ала агубернатор ианышьақәиргәгәә, ицстазаара зеггы нахтынцаны, дахьөсихьаз ахаракыра уаха дзахысрымызт. Ас исаццәарц азакәызма дзанылоз аимператор имацзура амәа. Свиатополк-Мирски доагылан, игенерал матәә дацасырбо, ахышә днадгылеит, изнапык ишьтахь икацаны, абыза икитель ахәынцәракәә инарыбжыакшәә. Абыржәакәын уи агенерал ицшра анимаз. Иара дшыөагылазцәкьа иөацкьаз арцыс иахь даахьахәын, Ацсны ахра ибзиашәә ишамырхыз даазхәыцит, акәымзар абыржәы абри ацынцамрыцкьа иихәоз дакәшахатымхар амуа дидтәалазаауан. Ах қәыцш ицшрагыы имацкьан иара, дацсахозу дацсамхозу здыруадаз акәымзар. Агенерал а-Чачба дтәарц днаихәән, ихала ауада аханы игылаз аишәәс итыц аалихит. Гьыргәәл еиликааит иеңәәжәоз агубернатор шиакәыз ихамыштырц шитахыз.

– Иаххәәп, зеггы зхароу аполковник Кониари астатс советник Черепови роуп, - өааитит Свиатополк-Мирски. – Урт имәацыргоз аполитика ауаа иргәамцхсит. Убри азын ажәлар рхатарнакцәә агубернатор ма асардар дырбарц ртахын. Аха иахьа ах Кониаргыы астатс советник Череповгыы тадырхсит. Ажәлар заанымгылеи?... Хара хахь бцбармцала амәа ылхтәызма? Атак сазцшуп.

– Шәара шәахаракыра! Кониар ишьрала азакәән рхы рзаөгомызт. Аурыс напхгара Кавказ иааижьтәи, ашьхаруаа ацышәә роухьсит. Знык машәыр анрымхакаца, иаангыларгыы иаанымгыларгыы, амца иаңәшәәны азыршы итацалаз ишиөызахоз рдыруан. Знык агьежь аладара иаҗоуцаз аакнылара удаөхоит.

– Амала ари машәырзамызт, - агенерал инаңәы ркьакьа ааирцысит.

– Избан?

– Уара иуздыруам, аха хара иаадыруеит ацсуа ахцәә рыоныткка азеибыхәара шеиөкааз.

– Икаларым!..

– Ажәлар бунтырц урт аеыцга ртахышөкьан, убрака аполковники астатс советники рхымөацгашьа рыхәсит.

– Азеибыхәарацәкьа?!

– Ааи! Азеибыхәара.

– Уи иалаз хькәкьыс ирымази?

– Шықсәык ацхьа Маанаа Хәәц аамстаңәә еизыргеит. Ускан ирзбсит ааигәә Тыркәтәылака ихцәәны ицахьаз Кьарангыхә Бырзыкь рыеимардарц. Уи иахь Камбулат Маан дрышьтит. Иртахын Бырзыкь ила асултан рыеимардарц. Умбои, Хәәц еизаз иртахын ацсуаа рызцаара асултан избарц. Маан Хәсан иакәзар – Ацсны данькәәуи данькәами еикароуп. Ауаа рыла ахәәхәтра дашыцылан, сихаразак Тыркәтәылоуп дахьыкоу. Избан акәзар химпериаө ауаа рытира азин ыкам. Уи дзыдхәәлоу ацсуа ахцәәгы иртахыуп рынхаңәә рыманы Тыркәтәылака икәңырц, атыркәңәә Ацсны рнапәсы ианырзаамгалак, аиашаз, убри акәын ирзынхоз. Маан Хәсан ацашьаңәә драңәәжәсит, уа даанымгылакәә, урт ихы иархәәны, афранцыз консул иеидихәәлсит. Уи ила ангыыз агент диеңәәжәсит. Адыррақәә ихауз ирхәә абри ауп. Аха иахьа Европа атагылазаашьа убас икоуп, Англиеи Франциеи ацсуаа изрыцхраауам, асултангыы урт дрыкәшахатымхар ауам. Аиааира шыргоз ибазтгыы, асултан ацхыраара каицар здыруадаз. Аха уажәы аурыси атыркәеи аибашьра итагылам. Иаалыркьаны, атәыла дукәә ирыбжьоу аполитика ааилаганы, цхыраара изыкаөом. Иубоит ацсуа жәлар рыкәгылара ишаамтамыз. Амшә мшьыкәә аңәә ахырхырц реазыркиит. Арака икоуп даәә ускгыы. Маан Хәсангыы иөызңәәгы икалап амшын нырңәы рразкы бзиахар, аха анхаөы дахьноугалак дынхаөуп, Хәсан дишьталаны дцар, иаха ицстазаара еиңьхома? Мап! Убри азоуп анхаңәә изыртахым

ихцәаны амшын ихылар. Аха хасанаа анхацәа бцъаршьтыхла икәгылартә инькәсит, уиала ацсуаа Ацсны изаанымгыло аҭагылазаашьа карцсит. Уажәшьта дара ахьцо рынхацәагы цар акәхсит. Изатахызеи абаскатәи? Убри атәыла хәычы ацсуа иасасдкылара Анцәа исанца ауп хәа шәхы шәырехәоит, арахь хара хааижьтәи хаибашьроуп шәызеу. Ашьшьыхәа инхалар, аимпериа ахьынзаназаазо ишыкоу еицш, шәахтәк ршәаларын, арцарцәа арра мацура моапыргаларын, рыцстазаара рыцсадгьыл асы имоапысларын. Аха ируам, акы ааргәамцхаццхьаза, абцъар инацалоит, аха узеагылода?

Ашәахтә гәгәа азбахә ацсуа нхацәа ирахар калазомыт, уи идыруан Гьыргәал. Иахагы иртахымыт арра мацура. Убарт рымшалацәкьа мхацъырра рхы дырхозар идырхон. Арахь аҭагылазаашьагы уадаохазсит. О-зиаск ирыбжьахаз иаха иахьгарроу дталон. Арахь амшын ахылараз ауаа ирыпазхәашаз рацәахарын. Агенерал дахьызыроуаз, абартқәа зегьы мацәысцас Гьыргәал ихшыо иасуан, аха еитуамыт.

– Сара уамашәа избоит, - дасын агенерал-губернатор, - дара анхацәа ахцәеи аамтсацәеи иахьышпәиааиуа ыкоуп. Баалоу рдәасы ацсуаа хадара рзыуаз х-оык нхацәан, азәы – Шьмаф Маг – даамстан. Агәра згоит уаб иашьа Алыкьсандри уи изааигәази урт шымоакәырцоз, аха аиекаарае хадара зуаз дара ракәхсит. Лыхнашцәе ажәлар рсахәы зхәоз анхаоы Осман Шамба иакәын. Уи иакара еиекааны ауаа рыгәта ахык, аамстак иецәыримгсит. Аполковник Кониар иецәажәараз ажәлар рхатарнакцәа хәа иааз рызынтәыкгы нхацәан. Агаза инапала амат идыркуан, ус ауми шәсы ишырхәо, амала уи моапызгоз реырзыцәахуаз цъыршьсит, хара ихампыщыцны цъаргы изцом.

Свиатополк-Мирски доагылан, ацәа шигыз убартә дагьаасырхасит, инапсыргәыца исы инадкыланы. Амра каххаа ипхон азы, ахьшә днадгылан, адәахьы дыщшуан. Амшын кәызгаза итажьын, ацәкәырцакәа зацәык уи апсы птаз удырдыруан. Дара еикәдыршькьрауаз абганч цәаакы ашәахәкәа ахьрынччалоз еилыццәауан. Абарт ашьхауаа абри адгьыл зкы-шыкәсала иахьацшәымаз игәы еихьнашьуан. Атоурых узырхынхәгәышьомыт, ари адгьыл ус иалахьынцагәышьан. Агенерал игәаанагара излаицанахәоз ала, ацшахәа аимператор имапуцәа рнапацака икалар акәын. Амала ибон арт ашьхауаа, амшын ихьынзацныз, нышәарак шырызикамцоз. Ирыцкьатәын ацшахәа. Уи данаахьахә, Гьыргәал иеицых иара дихацгылан.

– Ажәлар ду реагылара затахызузеи? – дцааит иара, ихалагы атак каицарц арцыс ибла дыхцшылон. – Атоурых азеицш цкара излахәо ала, о-жәларык аиецәахалак, зкультура иаха имачу тахароуп. Издыруада ацсуаа рыкәгылара икамлар ада псыхәа змамыз акакәзар?

– Шәара шәахаракыра! Ишәхәарц ишәтахыз цкьа исзеилымкааит, – Гьыргәал игәы тыцаны ицон.

– Ари еицш агәаанагара Кавказ анапхгара аоныцка аус ахьууаз иумахазацзи? Ацыхәтәантәи аамтаз уи ауп излацәажәазои. Аиашаз, икоуп уи иасагыло аурысқәагы. Ацыхәтәантәикәа изларцхьазо ала, ашьхаруаа рыда Кавказ уаоы инапәсы изаагом. Адгьыл каршәрақәа реынтә арахь нхара иаахго ацстазаара даара ирцәыуадаохоит. Аха агьаурым, ишнсеиуа иашьыцлап. Аус злоу ари ацшахәа хартынчроуп. Зынзак иахьтацәыз адгьылкәа рнапәсы иааргап, ус акәымкәан ашьхаруаа ахьынхаз хара иаахго рыланхархар, аамта цаццхьаза апыжәара ргалап, иара ус ажәлар ду ркультура ажәлар мацкәа ахәасып.

Гьыргәал иахауаз иагыцьсимшьсит, дагьамыршәеит. Игәаанагара агәра игартә иахьиахауаз игәы ацыхәтәанза иштәацнасуазгы, излауазала ичханы ацыхәанза дизызырөырц дгылан. Иара идыруан Кавказ асардар шыкәсык аахыс ахылтыс жәлар ахьыкәпыз ртыцкәа тырцаарц акомиссиа аиекаара иешацшьигоз. Акомиссиа дахагыларц дыкан абнахьчацәа ркорпус агенерал-майор Муравиов. Уи инапы ианын азиасқәа Цкәапси Бзыци рыбжьара иказ аиланхартакәа ртыцкәа зеицшраз, рыцстазаашьа шымоапысуаз, рыбзаашьа иаказшьақәаз тыцаарц. Акомиссиа иазбар

акэын итацэыз ақытақәа рэы зака таацәара аагатэыз, хымсаацгашьас ироушаз. Амхацьырра икәназәзәааз ахалчыс жәлар рразкы рлахьынцахон инхаз апсуа жәла шытрақәа.

Ацшахәа дгьыл цөгьала иргәацхон ацар иааипанакуаз ахылцшытра. Асардар агенерал-майор Муравиов анапынца чыдагы ийтсеит. Ткәацс уназаанза Сарданаа рхылцшытра рынхарт азааигәара адгьыл бзиа ксан. Убрака иалхтэын ахәынцқар аимператор ихан ахьдыргылашаз, ахтынра ду ахьсеикаатэыз атыц. Иара Иимператортә Харақыра, ах Дузза Николаи Николаи-ица, Кавказ дызлахадаз ала, итахын ақытанхамса усурақәа ахьсеицихшаз, арахә ахьаипащаз, ашәхьхра ахьсеикаашаз даса дгьылкгы. Абарт аусқәа рынагзара ианалагашаз Гьыргәал издыруамызт, иаб дыцсижьтәи имацурахьы дыказамызт, амала акомиссия иалаз иаарласны рымса икәгыларц ргәы итан. Иара издыруамызт, аха агенерал-майор Муравиов инькәарақәа уажәшьта дрылагарц агьигмызт. Ахалчыс жәлар рыдгьыл апстазаара ҫыц аызбара азцаара ацыхәтәахьы инсиуан. Дзыкәгылаз апсадгьылгы уи азыцшын.

– Шәара шәахаракыра! Ари адгьыл икәынхо ирзышәызбарц шәгәы итоуи? – дымшәакәа дцааит иара.

– Аурыс напхгара ианакәызаалак ихцәо илахьынца цөгамхарц инькәоит. Иаххәап оба-хца шықәса рацхьа азы ихылаз ирызкны ахарц ду канапсеит. Уажәгы ус инькәозар акәхап. Ажәакала, уамак узыцшәаша егыкам. Уара ухгы уамак уацәымшәан. Сара иаасылшо зегьы касцоит уцстазаара цөгамхарц. Амала икалаз ашьтахь ишааутахьцәкьо ушьаны неицых адәы узыкәгылом. Аус злоу, иахьа уажәраанза атыркәцәа, ма англыз, ма афрныцыз урыдхәаланы ухамбеит. Урыстәыла гыкала ушазыкоу аабоит. Уаха иуасхәари?!

– Жәлар рлахьынцоуп сара гәтыхас исымоу. Ажәлар, рыцсадгьыл ианахгаха, ижәларым: изуеит рдоуха, ркультура.

– Иарбан доухау зызбахә умоу? Уи адоуха бжъазроуп, акәымзар Апсны зтынчхом. Итахаз асалдат рхатгәынкәа Лыхнашца икәгылоу ахан ахахәкәа ирылаххуеит. Лыхнашца икәхаргылоит аполковник Кониар ибака. Аполковник ицсы аатшәаанза аимператор имац иуан. Иара Иимператортә Дуззара иус шынаигзоз дтахеит. Убри идоуха Апсны икәыюлааит! Апсуа легенда излахәо ала, Лыхны ауахәама, ашьта аныркуаз, игәгәахарц анышә иамардеит ацкәыни азгаби. Аправославие адоуха гәгәан зны абрака, инагзахааит аурыс салдат имчала!

– Иарбан дгьылу ирзалшәхо! – даатымгылеит Гьыргәал.

– Макьана исыздыруам. Иртахызар Астрахань шыкру амса рзылаххып, иртахызар – Крым, - ирымузозар - Тьркәтәылака амшын амса рзаатуп.

Иаалыркьаны Гьыргәал инапсыргәышәкәа рыла ихысы шынейбакәыз иаахиоан, асабицәа реицш дыонакызыкызуа ацәыуара нхицеит. Накгы дындәылкьсеит, адиутант иуадаә абыргцәа еизаны иштәазгы цкьа изгәамтазакәа, дышиашаз адәахьы дыцпакит. Икалаз зсеилымкаауаз адиутант, цьара ак итахызар хәа, агенерал дахьтәаз дныоналеит.

– Инизкылцшырц нарахәи! – ихәеит агубернатор. – Итахызар ионыка дцааит, амала алапш игымхароуп. Иахьа уи иаха уаха исымам. Уацәы дыстаххоит.

– Шәара шәахаракыра! - ҫааитит адиутант. – Апсуа быргцәа ааины икоуп.

– Урт арахь исылашьт! Амала, дара аиаанза, аитагао дызыцшәа.

Адиутант дхырхәаны дшындәылцызцәкьа, мацк ихәыцрақәа аазигеит, абыргцәа данрацәажәашаз атагылазаашьа асапсахцхьаза, еиуеицшмыз ахымсаацгашьақәа ицшаарц. Ус исаназыкаицалак, ианакәызаалак дзыцшамыз аизыказаашьақәа цәырцлон азы, уамакгы ихы ацабаа заа иаимырбацәеит. Ус иагьа иказаргы, абыргцәа ишахәтаз дырцылар акэын. Даргы уажәшьта ирбон айбашьра акгы шырзалымхуаз. Ар ацабаа дмырбацәакәа, хаала апсуа инапәы изаагар, антынчрахалак ргәы рымыркьара зынзак имариахон. Уажәы, ртагылазаашьа иагьа ибаапсызаргы, иахьынсеикааз иахәтаз асагылара карцар рылшон.

Ихшыю ацсы айршыарц, ишыамхы еикэыршэны, акресла днантэалейт. Ус, ихы инапы ацаргэаны дыштэаз, адиутант атырцман Ткьецишьвили Гьаргь дима, дааоналейт. Адиутант идидейт абыргэа лаишьтырц. Уи дындэылцыз еицш, зжыакъей зхахей еицшны еицшплаз абырг дааоналейт. Егьырт зегьы иара ишьтан. Ацыхэтэантэй ахаца ишыапы ашэхымс иаахыганы данаатгыла, ацхьа иааиз ицыз рыхызала ацспэа нкаирцэейт:

– Мшыбзиа хатыр ду зкэу агубернатор!

– Бзиа збаша! – атак кайцейт агенерал, айтагао ила иааиз ирхэаз анеиликаа.

– Осман Шамба! - Ткьецишьвили ацхьа иааиз абырг Святиполк-Мирски диирдырит.

Иара ус зегьы азэазэала рыхызкэа, қытас изтэызи агубернатор ианеиликаа, итахсейт закаоы аццэеи аамтсацэеи, нас анхацэагьы ыказ идьырыц. Иааиз зегьы нхацэан. Агенерал азныказ иааигэамцхейт иара ихыз ахьынзафазоз зыхыз фазашаз уаоы дахьрыламыз, дагьахьырхагыламыз. Иаатэсимбарцгьы уамак ааигымхейт, аха уажэшьта аускэа реицэатэра атахымызт, аус злаз излауазала атынчра шыақыргылатэын, уи азы иарбан моазаалак ибзиазар акэын.

– Зегьы шэтэа! – ихэан, агенерал ихата итыц ааникылейт, абыргцэагьы еихабы еицбыла хэа тынч хыма-цсыма иааикэшеит. Осман Шамба, рханы дахьтэаз, агубернатор иаха дизааигэан азы, иара ихы уи инаизирхейт. - Хайкэшэарц шэтэахын хэа сахаит, амала хзекэымшпэакэа хааиуан. Аха абар хахьейкэшэаз! Сышэзызыроуейт!

Рызынтэык иара изцшуан иреихэарызеишь хэа. Рхы шымфэацыргарыз хэа имейцэажэакэагьы икамызт, избанзар цыхьа Кониари Черепови рцэажэашьа еыц иаахтыгэыллоз цырымшыакэа икамызт. Иаалыркьаны ажэа агубернатор ианрита, акыр ирмазаны инеицацшы-ааицацшит, ирхэоз-ируаз зсамшэоз ицшра идмырбазаргьы. Иццакуамызт, тынч ицшын, даса ажэак ихэозар хэа. Иаргьы ичханы дыцшын, рхы рнапэсы иааргарын хэа, азэазэала рхырека неимда-ааимдо.

– Хатыр зкэу агубернатор! - еааитит Осман Шамба, атак камцакэа ицегь изыцшцэар, гэаныла игэы дтамчарц. – Уахбар анахтахыз, уахдырбейт. Уажэы ас хаибабан хэа, цхыз иаабар, ихахцарымызт. Аха агубрнатор шэитахыуп хэа алабкьацэа анхаларца, убара хаигэыргьаны, хааит.

Ткьецишьвили Осман иажэахэ еитейгонацы, Святиполк-Мирски акыр дааимахэлейт, арт ауаа иратэашьаны ахы ларкэра злымшоз шракэыз еилкаауа. Асы зыкэхаз ацакьа шыахиткэа реицш, рыбақэацэкьа хашхатэрахазшэа, ргэы итаз аилкаара шыуадафызгьы, реихабаза иххэоз ишақэшахатыз реымтрала идьырыц, рлабашьақэа рыгэта кны ицшуан. Агенерал ажэала дызрақэоомызт, араагьы имчра ааирцшыр иаха еицшын.

– Ижэбойт, аускэа раашьа иабзоураны, шэтэагылазаашьа зейцшрахаз, - агенерал избейт абасала рхы иазирхэыцырц, уиалагьы рхымфэацгашьа асейтанамкыр шамуаз дирбарц. – Аурыс рыр адгьыл кэымпыл абжарак рнапэсы иааргахейт, амцей асалдат шьхэеи рымчра зейцшраз абейт. Ацсуаа захьзу жэлар хэычык ирылшарыма абри амч дузза аанкылара? Шэгэы итази абцбар анышьтышэхуаз?

Агубернатор Осман Шамба днеицацшит. Уи иццэажэоз дихэамцшзакэа, ихгьы ламыркэзакэа ишьтыхны, ахышэ шыказ дыцшуан. Агубернатор ихада илацш инырзар акэхарын, ашышьыхэа ихы ааирхэын, агенерал ибла дныхцшылейт. Святиполк-Мирски абырг, атак кайцарын ухэартэ еицш, ибла акгьы хибааломызт. Уи ихымфэацгашьа иахэомызт агенерал игэаанагара дақэшахатын хэа. Егьырт рхыреқэа Шамба Осман ихиеы злакамыз акгьы иалакамызт. Арт ргэы итамыз дирхэар калон, аха, рыкэгыллара ацыхэтэа шыццэазгьы, рыгэтакы рымцсахцызт. Агенерал арт ргэы итаз агэхьаа икымызт, аус злаз иитахыз дирхэар акэын.

– Аполковник Кониар иказшыакэа шэгэамцхазаргьы, уи данташэырха, ма шэзаанымгылазей? – агенерал ихшыюзцарақэа уамак ишейекаамыз шибозгьы, излауаз ала мацк рыгэшэымшэ аахэашэа, иара иитахыз реихырц дашьтан.

– Уака аки-аки еишытагылеит, - ихэсит дасазэы, уигы ицэажэашыа злаказ ала Осман Шамба днаивакэылон такцхыкэрала ухэартэ ихы ибо.

– Абри ацысра уаха аанкылашыа азташаз дкамлазеи?

– А-Кониар ицыз, Гьыргэал днарылацаны, ауаа ааныркыларц иалагеит, аха иухэо захауадаз, - ҫааитит даса быргк.

– Уи аены иамузаргыы, ашытахь зхы зтыңас иааишаз уабы дзыкамлазеи? – агенерал уажэшыта ихы зкэикрыз диздыруамызт, - аицэажэарахь ианиас рызынтэык еикаран, зегы рыхызала азэы дцэажэомызт.

– Аиашаз, - ихэсит Акапантэ иааз, - бзыцаа азэыро реыцшгэышыеит.

Уи ихэаз егырт шақэсырымтызгыы, еицыз руазэ ихэаз акэын агенерал дзышытаз. Абри ихэаз амса егырт адныкэар акэын. Уажэшыта агенерал-губернатор иказара акрацанакуан, уи ихы дагьакэгэыгуан. Кавказ анапхгара аоныцка Святиполк-Мирски агуберниа инапэсы иааигартэ дыпсыеын, уи икэынхоз рказшыеи рхымсацгашыеи, рыцстазаашыеи издыруамызт хэа дрыцхьазон. Урт ргэаанагара иара дақэшахатмызт. Ацсны икалаз аицагылара иабыазма, Кавказ егырт асацэқэа реы ицэыртлоз айбашьракэа. Иара агуберниас ас ақэгыларақэа анбакалахьаз? Ацсны зацэык унапэсы иузаамгоз ауаа ыкэынхон, уртгыы ус рхымсацгашыа зыказ уаоихэара змахауаз егырт, айхаразак ачеркьесқэа, жэытэнатэ ирыдхэалан азакэын. Агенерал-губернатор Святиполк-Мирски даннеи нахыс Ацсны асартынчит рхэо икаицар акэын.

– Бзыцаа рхымсацгашыа шэасыцшыны, Акэа агарнизон шэагэыдлеит? Нас уажэшыта еилышэкаау ишамуа, иаурцгыы шзалымшо? Убри атак хатыр зкэу Шамба иухэар стахыуп.

– Еилахкааит, - а-Шамба ихысы адакгыы цысуамызт.

– Аурыс напхгара анапацака аказаара шэазыразыуама?

– Хазыразыуп, - ихэагэышыеит дасазэы.

– Ишэықэнагоуп хэа ицхьазахо ашыауг шэақэшахатхома?

– Хэақэшахатуп, - ихэсит Акапантэ иааз.

– Ижэдыруаз, - исааиргэгэсит агенерал, - бцьарк шытыхны, иарбан сагыларазаалак амшала, айбашьратэ мцала атак шшэоуа. Ус акэымкэан, айхабыра иаашпэархэо высрак ашэымтар, икашпэахьоу амшала административтэи азабаратэи шыаугла ишэыжэгартэ амсақэцара калоит. Абри иахышэхэаауазеи?

– Уара унапэсы хкалеит, ишутахыу, - ихэсит а-Шамба.

– Уажэшыта цкьа шэаазроы, рацхьа икацатэқэоу рзы. Уацэы иахымгакэа, ар ирыцрышэкьаз – абцьар, асқэа, асыуардынқэа, аматэа ухэа, зегы, зегы, - шэырыхынхэроуп. Аруаа ирсиуоу азэы абцьар шэыкэны шэимбароуп, бцьарс ишэымоу зегы айхабырахь инажэгароуп. Аокруг айхабы иаакаипо дыррак, ииашоу ииашаму хэа хэыцрада, иаразнак инашэыгзароуп, - агенерал дцэажэонацы ихэоз зака иргэамцхоз ихата ибон, рылахыгы ада ццэатэын азы, ҫааитит: – Зегь рацкыс шэеилазгаз рыхзынца шэахтоит, шэара шэнапала иахзаажэгароуп. Сара уаха ишэасхэо акгыы сымазам, - агенерал дсагылеит. – Абзиара шэзыкалааит!

Абыргэа сагылан, «абзиараз» хэа нааирхэан, рацхьа индэылшчуаз Осман Шамба днарыцгылеит. Агубернатори аитагаои анааизынха, агенерал иуада тбаасы даалаосит, ишытахь инапы кацаны. Имосацигаз аус игэы шалаказгыы, акы игэы еихьнашыуан. Ауада агэта даатгылан, Ткьецишывили иахь даахьахэит:

– Сара уамашэа избоит абри атэыла хэычы икэынхо ажэлар реицаашыақэа. Айхабыра хэа иааз дарбанзаалак ахак дрыцым, аамстажэлак дрыцым. Урт роуми ажэлар ирхагылаша. Анхацэа роуп зегы еисызкаауа. Иааиз нхацэоуп, дынхаоуп ирацхьагылоугыы. Ихы шцамсацигои?! Сеихабуп, сахауп хэа, ухы узацкламцшкэа, уажэа аабрыр калазом. Рацкыс схэыцуеит хэа ухы уагыақэымгэыгын. Ари закэи?! – агенерал Гьаргь ибла дхыцшылеит, нас, дзацэажэоз дзыхцэажэоз дышрыцэтэымыз даназхэыц, уи даакэцэит: – Уара ухы уакэитуп.

Атырцьман дшындылтызтэка, Свiatoполк-Мирски итыц ааникылан, ауаа сизазгаз хэа аокруг аихабацаа изеикэдыршэаз ахзынца ааимцеицеит. Иазхэыцтэын арт рэынтэ Сибрака азхыпра зыкэшэоз, Метех абахта итадырцсышаз, аус злаз – Акэа абаа анаосан, амшын инхыкэыргылыны, ацсуаа сизцаны рыба ишабоз, инаргэйдцаны иршышаз арбанкэаз. Лыхнапта икалаз акэгылара Кавказ амеханакзаанза, шыатанкыла ицжэатэын, ибылыны иццышэтэын. Зыцстазаара иацыргатэыз рыжэлакэа реацхэа адырга чыдакэа ргыло дышлеиуаз, адиутант дааонашылеит.

– Шэара шэахаракыра! Агенерал Чхотуа ичкэын Даут даины дыкоуп. Дшэыхэоит дшэыдышэкыларц.

– Бзиоуп.

Хара имгакэа дааионашылеит Чанта, Даут хэа ашэкэы иарбаз. Уи, ацэа шигыз убартэ, ибла тыгтан, ицштэы ихыгтан. Дзышызтаз аус дартэомызт, даргыломызт ухэарын, акэымзар хамтакы ихы ныкэцаны ицсы ишыарын. Агенерал уи дызызроуан, иахарыз дазэлымханы.

– Шэара шэахаракыра! Сагашэымцан хэы змазам шэаамта ахышэымысхуа! Гьаргь, – ус акэын агубернатор а-Чачба дшидыруаз – арыцхара дакэшэсит хэа ансаха, саатымгылазакэа амэа санылеит. Сабгы инапынца сымоуп, уи дыцшааны, сааицрымшэазакэа сицзарц, игэыроа ицеиоысшароуп. Исахаит шэара шэицхэан хэа. Дахыцаз жэдыруазар силыскаарц стахын. Издыруада напынцак ишэтазар?

Агенерал адиутант дааицхэан, Гьыргэал дахыкэаз силикаарц наидицеит. Уи абаа аоныцка цыара дыказар акэхарын. Иаарласны адиутант даахынхэит. А-Чачба дышцэыуаз иэы днакэтэан, абаа агэашэкэа дырткэазаарын, дахыцаз рыздыруамызт. Агубернатор иэынтэ дандэылц, агенерал моак дыкэицазар каларын хэа, агэашэкэа изаадыртит.

– Акараул зегы таркырц агарнизон аихабы иашэхэа! – дыхэхэарц агыгмызт агубернатор. – Хазтагылоу аамта зеицпроу рымбазой?! – Свiatoполк-Мирски, иадиутант дандэылц, мац исаартынчшэа, Даут иахь даакэцэит. – Угэра згоит. Абыржэыцкэа уца Чачба ионы. Ирласны дысаага. Икаицалак калома! Дахытасымкыз итабуп ихэааитси.

– Уи атагылазаашьа...

– Аибашьра атагылазаашьа аныкоу, иарбан даэа тагылазаашьоу хазхэапшра? Уцаны даага!

– Шэара шэахаракыра! Сара ионы снейт. Дыказам.

– Ауаа ишытасцароуп.

– Иатахзам, акы сицшымкэа шшэыхэоит! Сара дсыцшаауеит дахыкэазаалак. Уахыки-энаки азара сышэта!

– Уца нас!

– Ишыстахыу иахыстахыу соурыжьру? Санаауаз асалдат амэа кны итэан, цэггала срымшыццуан.

– Адиутант иэы снапынца шумоу ала ашэкэы угароуп.

Даут дызтааз днаиэихырхэаны дшындылтызтэка, иускэа напрылеикырц, агубернатор икэаадкэа даарыхэит азныказ. Ашытахь мац-мац Гьыргэал ихы даатагыэжыын, ихшыоу зегы уи иахь ихэит. Рацхэа ишыара дыкэзыркэоз, иара димазцаазакэа, дныцаха дахыцаз акэын. Ицсеибакра сикэтэаццхэаза, силикаауан уи арцыс, ихала анапхгара иацагылашаз уск шизеиэымкаауаз, цыоукы рхы дадырхэарц реазыркыр шалшоз. Макьана амца ырцэамызт, зыгэшыра хыжжырыз дуздыруамызт. Ус сицш згэацърыдаз хэагы, зказшырбагакэа иртахыаз инацэала иааикэицхэазакэсит. Ишэартаз ауаа ахыкоу Баалоу рдэы икэтэаз сиэызкаауази ирымадази ракэын. Уа ианыкэц нахыс, силкаан урт уажэыцкэа даэа уск рыешазырымкуаз, измадазгы изыкэшэарызеишы хэа рыбга ццэаны икан. Ус згэы итаз уака азэыр иахыагы ирылазар, рах са доурышытэрымызт. Уи даазызхэыцыз азы игэы аайкажэит.

Иалшон дасакы. Иаххэап, икэгылаз рыоныцка иказар изымчхауаз рус апыхэтэа ицэашыа. Ускан азэы, акы ихала ихаразаргы, дасазэы ила ихбаа хисырц дашыталон. Убрака зегь рацкыс иумпыщаманшэалахоз Гыргэал Чачба иакэхон. Аиашаз, ус згэы шуаз иах Акэака амэа дықэлаанза, ма амэа дахыынзаныз игэтэакы найгзар иаха еиғын. Аха уаанза ихэыщшысеи шыта ихэыщшысеи еицшымхар алшон. Чачба Ахмытбеи ицкэын агарнизон ахь дааижьтеи, еилкаан уи аурысқэа рахь ихы шыдыз, ижэлар ахыпсуаз иара дыцсразы, урт рааста иразкы аурысқэа иаха ирыдхэалазар. Иара убас ихы итамшэари зус кыашыы анагзараз асыцга зцшаашаз. Ус казтоз ауаа ргэаг ихыргарц акэын арцыс изишыталоз, цыара акы ирыхэомыт, рхата рус еицэарымтэуазар. Аха, ус еицш рхы иааташэар, икауцараны икази?

Гыргэал агубернатор, инапэы дшыказ, дышцеицэеи? Дабаказ уажэы? Дыршызыар – дыршыит, дара ракэын дызтэыз. Амала асардар диадиутантын. Иара Иимператортэ Харакыра, Ах Дузза Николаи Николаи-ица дышцахэацшырыз иадиутант дзустазаалакгы ихычашыа дахыакэымшэаз! Уи адаггы Апсны икалаз цкыа еилкаатэын, уи атыц ақэпараз Гыргэал дыцхыраао духон. Уи деиқэырхатэын. Агубернатор, ацэцэа дасны, адиутант дицхыарц акы ааигхомыт. Асалдаг ишытапаны дааигар, амчра ихы иархэаны, ибаандатэра иабызан. Захра зкэымсеиаз ауабы иусқэа удаазахон. Арахь иара ихараз хэа акгы ыкамыт. Машэырла икэгылаз рыгэта далашэеит. Уи иеиқэырхара атоурых азы акы амхэакэа изыкаломыт. Уи илшон абри атэыласацэ артынчра дацхраар. Асардар исацхыа иара дырқыиатэын, Ах Дуззагы уи итахымкэа дыкамыт. Иара ус Кавказ ахада илшарын ацар исацхыа а-Чачба цкэын иркыиара. Ас еицш иказ ахыкэкы анцэырт, агенерал Чхотуа ица Манча изицшра атахын.

Агенерал, игэы хыацсо мацара, даацшқахазеит. Уи игэалашэон арт рэыцьегы Кэтешь ианыаарышытыз агенерал-губернатор ионата иазарц, рцара иаздырхарц. Анапхгара аихаразак изызелымхаз а-Чачба иакэын, уи иаб дыцсахны, дышнсеиуаз Апсны дахагыларц акэын. Аха иара имац зушаз иаргбажэоаны ивагылашаз, ихазалаз иакэны, иашыас дкапаны даницырца. иацхыака дыцхыраао гэгэахарц акэын. Манча ихэтан Гыргэал иакара ацара иоур, ианатахха зымац иушаз иахэтэз абжыагара игижьрымыт. Изабжыоуго, хшыола унаивакэыллозар, бызара изуурц узлаивагылози? Агенерал даакэыпсычхаит. Ихыбгалеит Апсны ахрагы уи иаххараны иказ икарирагы. Манча изыцшра ицэыуадаохо, иусқэа дынрылагахт, иаарласынгы Цабал идэыкэицаз ацсуа дааит хэа адиутант ианиеихэа, уи длаишытырц адца ныкаицеит.

Уи аамтаз Манча ацшахэа даваланы дсыжэын. Асқыала азааигэара даатгылеит, уамак дынхарын хэа игэы итамкэа. Агба ааеыкэгыларц иааиуан. Амшынуаа аидаур икэгылан, агба аатгылаанза, нас агбашахақэа асқыалае ицшыз рахь инадыршэит. Апырсалкэа хланцы амшын иналахаит, изыцрахэаз адацкэа рбжыы ныхцаны. Асалдаг агбамгэа иаатышын, асқыала икэланы, иаазхыцит. Ашытахыза бзарбзанкэакгы рхэазо икэыргарц иаеын. Аибашыра сихсыгыуазар хэа акэымзи, итынчхарц иаеыз ауаа рынхартақэа бзарбзанхыла иажэымлозар. Манча иеы ишыхэа наирбеит.

Дынкыдгылеит Гыргэал инхартае, машэырны акэзаргы уа дыказар ибарц. Аоны иахылацшуаз а-Чачба дшимбац аниеихэа, иеы ааирхэын, Мрагылара шыказ ихы наирхэит. Иеы ахы иауижьит, иара ишатахыз ицартэ. Уи икараха икан, иеыжэыз иеицштэкыа. Ашыацра инылагылар атахын, ацшэма данасхыныз ахэра асазнамкыцыт акэымзар. Иагымхоз азыхь-рыжэтэ акэын, амала, агэра анаасаххалак, ақышнэ азаанахон, амцхэ ажэыр шыкамлоз, амэа шхараз еилкаауа. Азиас Кыалашэыр – абар. Манча дылеыжэеит. Нырцэ доурыжыуамызт. Ишэкэы дирбеит. Агубернатор инапы атаоэам хэа, акарул реихабы инасаиршэит. Арцыс итахын уи агэра ииргарц агенерал ас еицш иказ ашэкэы инапатаоха шимамыз, агарнизон аеы аусқэа шеилашуаз, Бзыц аокруги Акэа аокруги анхацэа дыртынчырц ишаеыз, агенерал-губернатор ицынхэрас дасазэы ашэкэы инапы шацаиоуаз.

– Уи сара исыздыруам, - агъара ааихиргеит акараул реихабы. – Априказ ыкоуп дарбанзаалак азэы анахыгы арахыгы доухмажырыц.

– Ашөкөы змоугы?

– Ашөкөы агубернатор инапы анызароуп.

– Сара уи иеынтө ауп сшаауа. Асардар иадиутант Чачба сишьтоуп.

– Уи арахь дабакоу?

– Агенерал-губернатор дибарц итахыуп, сымоагы хароуп, арахь уахыки-енаки иалагзаны дыцшааны даазгароуп.

– Мап, икалом.

– Икалеи? – дааиуан даса афицар сихабык.

– Икалозар сеилышөкаа? – Даут уи иахь иеынеихан, амоа дзыкөлаз зыхкыз иеихөсит.

– Чачба бзыцаа дрылоуп, иахынзаздыруа, - ихөсит афицар. – Арахь узишьтеи?

– Агенерал-губернатор иеы дыкан ашыжьза, аха ддөылпичьтеи дахыцаз уаоы издыруам.

– Арака азы дырзар, харгы дхамбози?

– Уи мөас икоу зегь идыруеит, амоақөа шкыз иахазар, мазала дшөыцөеит. Азиасқөа зегы саргы срырхөсит иахь, аха уаоы сизгөамтеит. Ари ашөкөы сақөгөыцшөа саауеит акөымзар, сшааз еицш сымцози.

– Доушөыж! – афицар акараул реихабы иахь инапы неикьан, даахөны иеынеихөсит.

Манча дынесжөлан, азиас дынтагылт. Азныказ иеы наирццакит, нас иеааиртынчит, ас ишилымшоз дырны. Дали Цабали иргөылсуаз азиас данхыкөгыла, уаагы кыр дынхөсит, дахынтөааз, даазышьтыз дзустаз, дахыцоз ахыкөыз, дзышьтаз дарбаныз ухөа, зцаарас иказ зегы ртак каицаанза, енак ицөыбжьахазшөа, ашышьыхөа рацөажөара хьантара дук изабызан, арахь уи аидара изышьтымхыр, доурыжьюамызт. Ииулак азин анылих, дрыхөсит еык иртарц, дхынхөаанза иеы иахылацшырыц. Уи еицш калозма, аеаспьяара реазыркит.

Урт дырпырцны, азиас даныр, нхаө бзиақ дитаан, иеы имихит, иара итөггы уака инижыт, даныхынхөуанза ацсы ашыарц, азхарагы шыацрак ақышө ныкөнашырыц. Уаантөы бна мөахөастала амоа данылеит, Көыдры кны иштөаз идыруан, уаагы ацьамыгөа ихтаргарын. Уаоы игөы исахьанымыз атыц асы азы дталөсит, уаоы дызламгылоз абна дылөсит. Амш дура ихы иархөаны, ииулак ааилашөшөымтаз Мыкө ақыта дналагылт, иегы ишьхөа наирбан, апкарахөа инациркөсит, иагьа изырласуазаргы, уажөшьта зыкөцө ибартаз ауахөама заа датарц.

Адгьылбжьаха азааигөара уаоы дубартамызт. Азы днырын, ауахөама ахыкөгылаз ихөноз амөала агөараанда днавалөсит. Ахысбжьы ааиахөит, Анцөа ихөарта атыц цшья иоахыкны. Уахь днаццакит, иказ еиликаарц. Ашыхымза ирылагылан апани Гьыргөали. Уи ара дшибоз шидыруазгы, Манча игөацанза дизымцшаакөа абаскатөи баша даацсазар хөа агөрамгара агөынхөцыстак иман. Зынгы уи аиааиуан азы, уажөы ибла дахьаахгылаз даамхагөыргөсит. Ашыхымзахьчөа иакөхарын зшөақь кны ашыхаркөыт ирылахысуаз. Уи иишьыз ашыхаркөыт ааигон, злыбаадара иахьымзаз ашых асыцарзза. Ашых ыфацөагы ааилашөшөымтаз имачын, аихаразак урт реаныркьоз ашыжь, Амра ахөы ианөавццлак нахыс, акөын.

– Гьыргөал ухацкы! - сөаитит Манча, дынесжөцаны еицөажөоз данынрыдгыла, иашьазара иахь ихы наирхан. – Агенерал-губернатор уибар итахыуп.

– Уаантөоуми арахь сшааз?..

– Акөа алцра азин умамызт. Еибашьра аамтоуп икоу.

– Сбаандаоызма?

Манча сөмтит. Гьыргөал еиликааит иара ибаандаөра ихаазалаз дшөкөшахөатыз. Уи ихатагы идыруан ус шакөыз, аха, агубернатор иеынтө дандөылцуаз, акы

дазхэыцуа ма избо дыкамызт. Азэы диацэажэар акэын, арахь игэтыха заихэашаз адгьыл дыкэмызт, ызымтуаз иаб зацэык исизааиртыр итахын. Игэы злейкажашаз дашьталон ацсреи абзарей рхэаасы инеиз. Ауахэамае данааи, дымцшзакэа аоныцка рыцшэымкэар асы дныоналан, алтар днамцахырхэан, ыщыа Ацсхацэа иахьырзеицшыз ишьамхы наирсын, акраамта илагьырз исажжы игэы дтацэажэон. Ашьтахь иааонашылаз апап имьрбакэа, иблакэа ааирыцкэсит. Адин амацзуо итаххсит «ичкэын» исааиртынчырц. Гьыргэал Ацсны атагылазаашыа шыцэгьаз ааццэаны иеихэсит.

– Адэы икэу зегьы гэнахацэоуп, - ихэсит апап, уажэраанза иахахьази арцыс ихэази еисарцшуа. – Анцэа ивагылаз агэнахацэеи Анцэа иеихьырц илшара мап ацэызкыз агэнахацэеи атымитыша рыбжьаижьбит. Цьанат акэу Цьаханым акэу дахьцо ауабы Адгьыл асы ипстазаара моа дахьынзану ихала инапы иануп. Нырцэ ауп ацстазаарацэкьа ахьыкоу. Уаала сычкэын!

Апап адэахьы иеынеихсит, ашьхымза шыказ днесиуан, итааз, атымитыша иарбан ганыз дахьаднацэылашаз макьана иззымдыруаз ауабы диманы. Убрака ипсеицэажэоз акэын Манча данрыхьаз. Иаасыжэцаз иблакэа пштэыдахарц агьрыгмызт, ихиеы усгыы шыакэарак ыкэымшэа ицэышпахьан. Ацхзы илхэата ицон. Дычмазаохазар ааргэахэт азныказ, аха иара дымтэа-дмыцэа, акрымф-акрымжэ дшауаз мацк-сачк анааихэакэа, уи ишимуаз апап диманы дцеит, Дэаб дикэабарц, кырбыцла дирчарц, мацкгыы дирцэарц.

Гьыргэал, ихы ахьигара изымдыруа, азныказ ашьхымза даалахсит. Амэохь данааи, дахьцоз хэа дазымхэыцзакэа дышнсеиуаз, ишьапкэа ауахэама дныонаргалсит. Иаби иани дырхагылан акраамтаза. Ацэымзакэа аоныцка дырлашон, урт ртаашыа иахагыы ицхрауан усгыы иуадабыз ацстазаара иузышьтымхо сидарахрц. «Иахьылапшхэу лахь сумтан...». Игэацанза ииуан амыткэма. Уи ибжы ауахэама ионыоуан, абжы уамагаха, арахь иара ида уабы иахауамызт. «Сразкы скьацтажэумтэын... Ацстазаара атагэтасра цьоук ыкэнахзоит харада...». Ишьтахь дааиуан апап.

– Анцэа уимцахьрхэарц, уабгыы уиацэажэарц, уааит, сычкэын. Ужэлар рразкы уадаоуп, уи еилыскааусит. Иахьатэи амш актгы ахэазом, уи иацтэи амш иадхэалам, уацэтэи амш аныкам. Ауабы ибозароуп урт реиладара. Иацтэи амш агэалашэарае ианыкамла, уацэтэи дазхэыцыртэ алшара анимоу, иахьатэи мап ацэикусит. Ускан ауабы икаицо изымдыруа, дызнылаша амэа дакэымшэо, даакэхоит. Нырцэымэа шицгылоу агэрагара ауабы илаазазароуп. Нырцэ икоу ацстазаара мап ацэызкуа ахшыо исалхэдаотэусит. Исалхэдаотэусит ацстазаара ацакы хада – ауабы мап ацэикусит дзыкэгэыцуаны икоу ашьата. Уацхьаза узыкэгэыцуа анумоу, убрахь уцкьаны ушнсеиша уазхэыцуеит, амэа иаша уашьтоуп.

Рэыцэгь ндэылшит. Агэарц иныкэгылеит. Ажэоан каххаа ицкьан. Ариабжьарак хтыс ыкамьз цьушьарын, иахьабалак тынчран. Ауабы игэалашэарае, атоурых асы инхон ихэосыз. Уи доусы итэала дахэацшуан. Ауахэама зыкэгылаз адгьыл асы еидгылан дара, доусы рхатэ гэаанагара, рдунеикэыцшылары, рхатэ зхэыцшыакэа ирылаканы.

– Ари атэыла хэычы икэынхо ажэлар хэычы акьырсианра рыдыркылсит, - ихэсит апап. – Ишнсеиуаз ацсылманра рылалеит. Уажэы икоуп ацсылманра злаеу, акьырсианра злаеу. Аха ишцеидгылои, кьырсиан цсылман хэа ресиеымкаакэа, ресиеымшакэа?! Адин зынзак нырра амазам иахьа. Аха акьырсианра ашьата арака ицэгэахароуп. Иисус Христос зацэык иоуп Анцэеи ауабы еимаздо. Уи иоуп хагэнахаракэа рзы зхы тазьрхаз, хэыхразы деитаит. Уи иоуп хара хэахэы хэаны хнеитазго. Игэра га! Сычкэын, Анцэа уихэала, ацхьираара ари адгьыл иеитарц, дахьылацшырц!

Аштэ апыхэан аекэа дырхиуан. Манча дэыцхазшэа адэы дыкэубаауан. Уи акрахьифоз, изгэамтазакэа аишэа ихы ныкэицан, дамхацэазаарын. Адин амацзуоцэа ицырхагамхсит. Ус цьтрак дыцэан. Дцэырханы данаапш, аамта уамак шымцацызгы, акыр деилкка ихы ибсит, мацк ахыхь шимазгы. Алада

дыллыбаарган, азиас асы иеидыркөабейт, азыцшыа дынзааршыызшөа, иаргыы агөамч изталазшөа даалахейххейт. Аекөа ркөадырырц нарызеитит, хыхь данөыхөна. Апапи Гьыргөали рахь иейнсейхейт, иаарласзаны ацх мөа икөымлар ада псыхөа шрымамыз нарсихөейт. Аекөа аарган, заа дыөсыжөлейт, дзыцшыыз иейнимырхарц. Гьыргөал, апап абзиараз хөа наиахөаны, иеы ашыкыл изшыапык нкылидан, дыөсыжөлейт.

– Амөа алцха шөоуааит! Анцөа дышөхылацшуп! – апап ибжы нарыкөйргейт зышыхөкөа аекөа инадзырбаз.

Агөашө интыцын, ацлакөа ирыцгаз амөала акөрахыы илалбааит. Азиас инырын, сивагыланы рьынархейт. Рьекөа ирыкөымчуамызт, урт иаха ирцшаауан амөа ирьехьныз рааста. Адырөаены шыбжьаанза усгы агенерал-губернатор исацхьа игылазаарын. Изырцакрызиди, амөан изкөымгөыцзоз акы ианымиуазар. Иаазыхтыкөгылалак раамта ццөан.

– Хабацөа көцон, хашыцөей харей хакөзар хгөакүейт, хауаа тахейт, хацсадгыыл ахыцшымырсей ахакөитрсей рзын, - атынчра ааилейган, өааитит Гьыргөал, алашыцараө игоз аекөа ршыапышытыбжь зацөык ирзызырөуаз Манча иахь ихы нарханы. – Ицагьөу, зхы иакөитү рцсы иатахым ашыамхнышгылара. Убри иагьакөзүейт, амца иалзгаша анырзыкамла.

1986 ш. ианвар 1

1988 ш. август 3

Ақыта Бзыцта